

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

134. évfolyam

2023

3. szám

Nagy Zoltán

A kádár-, pintér-, bodnärmesterség a 14–18. században II. A faabroncsos hordók készítése a 17. században

A FAABRONCSOS HORDÓ ELNEVEZÉSEI

A bor és egyéb dongás tároló és szállító edények 10–14. századi elnevezéseit, készítőik megnevezését nem ismerjük. Szótárirodalmunk, lexikonaink, szójegyzékeink¹ uradalmi leltáraink,² valamint a vármegyei árszabások³ edényekre vonatkozó legkorábbi adataira támaszkodva kíséreljük meg ismereteinket a 15–17. századra kiterjeszteni. A *hordó* szó szófajváltással képződött az idők során, a hord ige az -ó képzővel főnevesedett, első említése 1391-ből származik.⁴ A *hordó* (*tunella*) a *kád* (*dolium*) a 15. század elején írt Schlägli magyar szójegyzékben már megtalálható. A hordót másodlagos funkciójában egy korai helynévben *Hordowkut*, 1391-ben említik először.⁵ A hordóval bélelt kutak készítésének gyakorlata a késő középkorban, koraujkorban folytatódott, ezt bizonyítja a Kecskemét belvárosában 2015-ben feltárt öt kút, melyek közül három hordóval bélelt volt. Korukat 15–16. századra határozták meg. A dendrológiai

¹ A Besztercei Szójegyzék (14. század), a Schlägli magyar szójegyzék (15. század), Calepinus: Latin–Magyar (1585-as) szótára, Comenius: Orbis Pictusa (1669), A Magyar Tájszótár 1838. (TSZ), a Magyar Oklevél Szótár (Oklsz), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (TESZ), az Erdélyi Magyar Szótörténeti Társaság (EMSzT), a Néprajzi Lexikon (MNL) általunk feltárt adatai segítették kutatásunkat.

² Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltár E156 Magyar Kamara Archivuma Urbaria et Conscriptiones Gyűjteménye (MNL MOL UC) adatai fasciculusaik és numerusaikra hivatkozva, más családi levéltárak, többek között a Batthyányak uradalmi leltárait, a Nádasdyána adatait felhasználva kíséreltük meg a kádárműhelyek 16–17. századi magyar nyelven összeírt szerszámkészletét rekonstruálni.

³ H. Csukás 2001: 95–186.

⁴ ESZ 2006: 289. Hordó címszó.

⁵ Oklsz Hordó 389. *Hordowkut* MNL MOL D 31118.

vizsgálatok eredménye szerint a vélhetően tölgyfából készült hordók Erdély területéről származtak.⁶

1545-ből a Nádasdyak összeírásában szintén másodlagos szerepben találjuk: *Muskotál alma vagy hat hordual*.⁷ A hordókészítés szerszámainak említését viszont 1566-ban *Ket hordo chynalo Galw, egy fenek metzeo*⁸ példamondatban fedezhetjük fel. 1587-ben a hordó állapotáról is képet kapunk: *Kötheot hordó, koetleun hordó*.⁹ Calepinus 1585-ben kiadott latin–magyar szótárában a *dolia* megfelelője a *négely*,¹⁰ *boros hordó*.¹¹ A *doliola*: *átalag*,¹² *négelyecske, hordócska*. A *doliaris*: *négelyni, hordany* jelentésű szó, a *doliárium*: *boros hordo, avagy pincze*. A *doliarius*: *négely, hordo tsináló, kádár*. A *cadus*: *kád és hordó egyaránt*.¹³ Calepinus szótárából hiányzik a 15. századi Schlägli szójegyzékből megismert *Doleum* = *cad*, *Tunella* = *hordo*, *Vegeticum* = *átalag*, *Cellárium* = *pinche* kifejezés, ami nehézséget okoz a hordó szó 16. századi helyes értelmezésében.

E század végétől a hordónak *karikafa* elnevezése is ismert. A szó alapja a karika, mely azonos a szerb-horvát *karika*-val,¹⁴ a szóösszetétel második tagja viszont a finn-ugor korból származik. Legkorábbi – *dólium* jelentése – 1594-ből való. *Egi karika faban tauaz búza*.¹⁵ Boroshordóként 1610-ben *Egi karika bor-ként* említik Komáromban. Legközelebb a Török-Magyarkori történelmi emlékek Okmánytárában találkozunk vele 1626-ban az alábbiak szerint: [Amikor] *a szolnoki törökök és a pestiek, hogy itt voltak ittak akkor bort 80 pint[et]. Az utána való karika fából 25 pint[et]. Szabó Benedek karika fájából ittanak, hogy az Boszniai bég itt volt 126 pint[et], ugyanazon Szabó Benedek második karika fájából ittak... a Szolnoki gyalogosok kétszer 50 pint[et]. 1661-ben Czeglédi bíró Pál fiának adtunk egy karikafa csináltatásért 40 dénárt, Varga Istvántul vettünk egy karikafa bort 20 ft-ért.*¹⁶ Kecskemét város jegyzőkönyvében

⁶ Molnár–Varga 2017. A legidősebb a 30. objektum: hordóval bélelt kút 15. századi, a 19. objektum: hordóval és ácsolt deszkaszerkezetű kávéval ellátott kút 15–16. századi, a 26. objektum: hordóval bélelt kút 15–16. századi. A 19., 26. objektum (kút) hordói Erdély területéről származnak.

⁷ OklSZ *Hordo* 389. MNL MOL Nádasdy 42.

⁸ OklSZ *Hordó csináló gyalu*. 389. MNM MOL Nádasdy 49.

⁹ OklSZ *Hordo* 389. MNL MOL UC 12/42.

¹⁰ Paládi-Kovács 1980: 424. *Légely, másképpen négely Erdély szerte ismert csúcsokban végződő háromszög alakú bodnár készítette csobolyó-féle víz szállító edény, melynek kisebb 4–5 literes változatát szerszámmnyélre akasztva, nagyobb 14–16 literes formáját kocsi oldalára szerelve szállítják. A légely a 15. századtól adatolható. Az edény szász közvetítéssel honosodott meg a magyaroknál. Egyes helyeken budullóként ismerik.* Katona Lajos az edény ürtartalmára rávilágít, amikor a nagybányai kádár céh 1619. évi articulását idézi: *Vedres négelig kell adni 20 dénárt*. Nyr 1889: 368–369.

¹¹ Melich 1912: 95. Calepinus Latin-Magyar szótára 1585-ből.

¹² Az *átalag* 89 iccés, 75 literes érett bor lefejtésére való kisebb hordó a Tokaj–Hegyalján. Régebben önálló ürmértékként is szerepelt. Másként *antalko, antalog*. Dankó 1977: 163. Az *átalag* (kis) ürtartalmára jó forrás Katona 1889: 368–369. 1619-ben kelt articululus, melyben szerepel, hogy *apró átalag kötésétől 15 denár jár*.

¹³ Calepinus 31.

¹⁴ TESZ *Karika* címszó 350. Származékszó 1357. tn. 1416. u.

¹⁵ OklSZ *Karika-fa* 457. MNL MOL UC 106/3.

¹⁶ Szilády–Szilágyi 1863: 14., 296., 299.

1688-ban *Bornak az dermája volt két karikafa... két karomi fák egyike 161, a másik 178 pintes.*¹⁷

A boroshordó *karikafa*, vagy *fa* megnevezésének emléke a 18. század közepéig tetten érhető. *Fa*, *boros fa* elnevezésekkel találkozunk Veszprém 1724; Pápa 1736, 1743; Zala 1744; Tolna vármegye 1724; Dorog 1736, (Döbörköz) 1743. évi árszabásaiban.¹⁸

A HORDÓ NÉLKÜLÖZHETETLEN ALKOTÓELEME A DONGA

A hordó fontos alkotóeleme a *donga*, vagy *duga*. A *donga* szó délszláv eredetű – horvát-szerb *duga*, szlovén *doga* – a szóközépi -n- alapján 10. század előtti átvétel, melynek első említése 1233-ból való, *hordó, dézsa oldalait alkotó deszka*.¹⁹ 1587-ben *Hordóra való dugát*, 1597-ben a Sopron vármegyei keresztúri kastélyban lévő *Pintér Házban* készített inventáriumban *Hordonak való bardolt dugak-at*,²⁰ másutt hordó fenéknek és dugáknak való *gialuk-at*, 1559-ből *Hordó fenék Donga kötho vessző-t* említenek a források.²¹

A *donga* megnevezéséről, készítéséről 1666-ban az eperjesi bodnárok árszabása igazít el, melyekből kiderül, hogy a *donga* megnevezésének *paczka* nyelvi alakja is létezik.²² *Ezer hordó fal hasíttassatul 2 ft 60 dénárt, ezer hordófal kesselessetül 1 ft 40 dénárt kértek*, 1696, 1705-ben *Paczkoknak vagy hordó falaknak Ezeret 4 ft-ért készíttettek*.²³ A fenti adatok azt mutatják, hogy a hordóba szánt *dongák* egyedi és összességében való megnevezése *packa* és *hordófal* is lehetett, de általában, így az 1688-ban a Borsod–Abaúj–Zemplén vármegyei árszabásban Miskolcon *Új kész Dongákból csinált hat hordó-t* említenek, *száz dongának megkísilísitül huszonnégy pénzt* kérnek.²⁴ A pincebeli nagyobb, keresztfával ellátott ajtós hordók alá *ászokfát* tettek, mely 1480-tól adatolható.²⁵ 1601-ben

¹⁷ Takáts 1917: 251. Kecskemét város jegyzőkönyve. 1668–1689.

¹⁸ MNL TML Közgylési iratok 1724. Pápa 4:65 9–18, 1724. Dorog. TML. Közgylési iratok 4:65 1–7 1724, Dorog, Tolna vármegye. *Egy fél akós fától 25 dénárt, Egy Akós fáért 40 dénárt, Másfél Akós fáért 50 dénárt, Föllyebvaló Akós Fáért 60 dénárt, 1744. Zalaegerszeg MNL ZML Közgylési Jegyzőkönyvek 919934. P. 1744. Zalaegerszeg Egy Pozsonyi Akós Új fától 35 dénár, Két akós fa 45 dénár.*

¹⁹ ESZ 2006: 153. *Donga*. OklSz 158. 1233. *Donga, duga, dunga. Assiculus, doliarius assis comma, fasdaube* NYSz 1559. *Donga kötheo vessző*. MNL MOL Nád. 48. 1597. *Hordonak való bardolt dugak* MNL MOL UC 77/1. TESZ 1. 661. 1233. (OklSz). 158, 1559. *Deszka*, mely több hasonlóval együtt hordó oldalát alkotja. Szláv, közelebből déli szláv eredetű szó, szerb-horvát *duga* = szivárvány.

²⁰ 1597. *Bárdolt dugák*. Sopron megye Inventárium Castri Keresztur MNL MOL E 156. UC Fasc. 101. No. 3.

²¹ OklSz *Dongakötő vessző*. MNL MOL UC 12/42, 101/3, MNL MOL Nádasdy 48.

²² H. Csukás 2011: 98. *Paczkának szazat ft. 4.*

²³ H. Csukás 2011: 98–99. Zemplén vármegye árszabása 1666, 98. *Abaúj vármegye 1696, 101. Abaúj vármegye 1705 Pacska 105.*

²⁴ H. Csukás 2011: 100. Borsod–Abaúj–Zemplén megyei árszabások 1688.

²⁵ TESZ 55. *Ászok. A hordók alá helyezett gerenda. Jövevényszó a törökkorból, a honfoglalás előtti időkből. A nomádok a tejet, bort bőrtömlőkben rudakon felfüggesztve tárolják.*

a pincében *Bor tartó gannar fak vadnak*.²⁶ 1636-ban: *Az pincében vagy on benne egy felől mind végigh erő gorda avagy Ászok, azon ket Atalagh*.²⁷

DONGA KÖZEIBE TETT SÁS, KÁKA, GYÉKÉNY

A dongák közé az edénykészítés folyamán a folyadék elszívargásának megakadályozására mocsári növény, nádfajta *káka* (*Scirpus sylvaticus*) *pintér-* vagy *bodnárkáka*, (1500. k.) szintén mocsári helyen tenyésző, hosszú levelű növény a *sás* (*Carex*), (1525. k.) a vízpartokon, lápos helyeken élő *gyékény*²⁸ (*Typha*) (1372) 8–20 mm széles leveleit szorították.²⁹ Takáts Sándor megemlíti, hogy a Nádasdy Levéltárban található, talán 1560-ban kelt missilisekben Szele Jakab azt írta földesurának, hogy *gyékényfűvel tudjuk az hordó fenekét becsinálni*.³⁰ A szenteleki uradalmi leltárban felsorolt eszközök között 1655-ben *Hordóba sást ereszteti való vas-at* is összeírtak.³¹ Egerben 1716-ban a pintéreknek *Egy fenék bé tételétül kákázással 5 dénárt* fizettek.³² 1794-ben a Bács–Bodrog vármegyében fekvő Zomboron *Egy egész Feneknek bételétül Gyékényestül 6 dénár* volt az ára.³³ Kassai József 1834-ben írt *Származtató, s gyökerésző magyar deák szó-könyvében* így ír: *Kákáz, hordót gyékényez a' Hegyaljai bodnár, de Baranyában Hordó-sással bodnároznak*. Juhász Antal pedig e munkaműveletről ezt jegyezte fel: *A fenékdarabokat régebben kéthegeyű faszegekkel erősítették össze és közéjük a fugokba egy-egy szál gyékényt, pintérkákát tettek. A dongák közének tömítésére a vajasgyékény (Typha latifolia) puha, hosszú leveleit használták*.³⁴ Noha ezzel a gyakorlattal a közelmúltig éltek, a debreceni bodnár céh már 1715-ben articulusaiba foglalta a gyékényezés tiltását, mivel a céhtagoktól megkövetelte, hogy a *hordó* [donga széle] *gyalulva legyen, hogy semmi köz ne essék*.³⁵

A FA ABRONCS

A korai hordótól elválaszthatatlan fa abroncsa. Az abroncs szintén szláv, 10. század előtti átvételű jövevényszó, a szó belsejei -n- alapján, melynek 1467-től tulajdonnév

²⁶ OkISZ *Bor*. 84. MNL MOL UC 35/2.

²⁷ EMSzT *Ászok, átalag*. Simonfalva inventáriuma 1636.

²⁸ Finály 1892: 36. 1395. Besztercei szöszedetben Matta: *gyékény*.

²⁹ TESZ 2. *Káka* 336. *Sás* 631. *Gyékény* 252. Adatai szerint a *káka* valószínűleg jövevényszó a török nyelvből, a *sás* esetében a szerb-horvát *šášk*, a szlovák *nyelvjárás* *šáš* a magyarból származik, a *gyékény* *csuvas* török eredetű szó, átvétel a honfoglalás előtti időkből.

³⁰ Takáts 1917: 251.

³¹ MNL MOL P 1322. Batthyány Család Levéltára 87. sz. 1656. Senteleki major leltára.

³² MNL HML V–1. B/4 Eger város iratai B. IV. 56 Árszabás Eger, 1716.

³³ MNL JNSZML–k. Ir. JKV. Fasc. 7. No 66/1797 árszabás Zombor, H. Csukás 2011: 101. Kassa város árszabásai 1626, 1794.

³⁴ Juhász 1991: 457.

³⁵ MNL HBMLT IX. 4. 1. kötet a Debreceni Bodnár Céh Articulusai 1715. XIV. A *Remek tsinálásról*.

alakja ismert.³⁶ Jelentésének világos példája 1506-ból való: *Véet peldat az hordorul kyt nagh abronchokkal ketheoznek egbe. 1518. abronchozny.*³⁷ 1638-ban a hordóra való abroncsokat maglyákba rakták.³⁸ 1639-ben a sárospataki várban *Az Veres Színben... Négy maglaban feoldtul foguan az gerendakig feniu kadnak valo uj fal. Az Feniu Cadakhoz való Bikk és Nir fa Abronc 195.*³⁹ 1670-ben a polyánkai domínium leltárában írják, hogy *Az udvaron vagyon 800 hordó fa, kádra való abroncs 52, hordóra való faragott abroncs hat kalitkával.*⁴⁰ Zemplén vármegye 1666-ban kiadott árszabásában megszabta, hogy *Kőrös Fának Száz Szála, Széles Kádra való Abroncsnak 2 ft lesz az ára.*⁴¹ 1666-ban Eperjesen *Száz rud abroncs faragástul, hogy Nro 200 Abroncsra teljen, 24 dénárt kérhetnek. Egy hordóra való abroncsért 6 dénárt.*⁴² 1724-ben Magyaróváron *Egy tíz, tizen eőt akoig való hordóra illendő mogyoró fából való egy-egy Abroncsot fölverésével edjűtt 8 dénár – a pintér fizetsége.*⁴³ 1743-ban a Pozsony vármegyei Bazinban és 1744-ben a Moson vármegyei Nezsideren a pintérek árszabásaiban kétféle abroncs szerepel. *Fölbergeléstől,*⁴⁴ midőn a *Pintér maga nyírfa abroncsát föl üti Abroncsostul 8 dénár, Ha pedig Mogyoró fa abroncsot ütt föl, 4 dénár,* az ára.⁴⁵ 1766-ban a Sopron vármegyei Nemeskérén *Amidőn valamely hordót a 'Pincébe igazét, vagyis fölberkez, ha a Hordókrul az Abroncsokat le szedi és újabbat újonnan megh köt, az öreg hordóktul... 15 csöbrösig fog fizetni 2 dénárt Ha a Pintér maga nyírfa abroncsát és [fűzfa] kötő vesszeit adja, minden egyes csöbörtül adatik neki 10 dénár. Mogyoró vessző Abroncsért 5 dénár.*⁴⁶ A Szatmár vármegyei Hadadon 1793-ban panaszkodják, hogy *Az Alsó Pintzében a Fa Abroncsos hordokat, mivelhogy régiek voltak...a múlt héten többnyire új abrantsokba vetettük...jó abroncsunk nincsen, hanem csak tölgyfa és tserefa abrantsal kell vesződnünk.*⁴⁷

Comenius 1669-ben megjelent művében a bodnárak hordókészítésének bemutatásához szemléltető képet is közöl. Tömör leírásában mindazon elemeket megtaláljuk, melyekről számot adtunk. *A bodnár előkötővel körül kötöztvén mogyoró vesszőből a faragószékén két nyelvű késsel abroncsot csinál, fából pedig dongákat... aztán a*

³⁶ OklSz 4. *Circulus viatorum, doliaris (reif, fassreif).* 1520. *Feci secare abronchot* MNL MOL D 37327. 1597: *Egy kwszegi keobol, három wass abroncz raita.* MNL MOL UC 101/3. 1467. *Abronch* sz. n. Csánki 5:687. TESZ 1. 91–92. 1499. *circulus sew circumferentes vulgariter abroncz pro vasis capituli* MNy 53:256. Hordó dongáit összetartó pánt, vaskarika. Szláv eredetű szó szerbhorvát öbruč. A magyar szó egy 10. század előtti obručь (hordó) azonos átvétele.

³⁷ TESZ 1. *Abrons.* 1506. Winkl. K. 124, OklSz *Abroncsozni* 3. MNL MOL D 37007.

³⁸ OklSz *Abrons máglya* 1638.

³⁹ MNL MOL E 156. UC Fasc. 41. No. 1. 67. cs. Inventárium, Sáros Patak, 1639.

⁴⁰ MNL MOL E 156. UC Fasc. 7. No. 5. Dominium, Polyánka, 1670.

⁴¹ MNL BAZML IV. A 1001/b Loc. 98. No. 281. 97–137. Árszabás, Zemplén vm. 1666.

⁴² MNL BAZML IV. A 1001/b Loc. 98. No. 280. Árszabás, Eperjes, 1666.

⁴³ MNL GYSMSML IV. A 502. A/4 304–310. Pintérek Árszabása, Mosonmagyaróvár, 1724.

⁴⁴ TESZ 1. 284. Berke 1559. *Virágvasárnapon berket parancsola Szentelni Szék:* Krán. 128. NySz. *Fűzfa barkája, fűzfavessző.* Bizonytalan eredetű szó, talán magyar fejlemény.

⁴⁵ MNL GYSMSML N. A. 502. B/23. 1626. sz. Pintérek Árszabása, Bazin, 1743. uo. IV. A. 5012. B/23 1712. 1–17. Pintérek árszabása, Nezsider, 1744.

⁴⁶ MNL VAML Közgyűlési iratok. Limitációk 34. cs. 34–42. Nemeskér, 1766.

⁴⁷ EMSzT 62. *Abrons.* Hadad Sz; JP 36. Lesk. 232.

*dongákból készült [hordót] megköti abroncsokkal, amelyeket megszorít fűzfavesszőcskékkel és ráveri bunkóval és trébellel.*⁴⁸

A 16–17. SZÁZADI DONGÁS EDÉNYKÉSZÍTÉS SZERSZÁMAI ÉS MUNKAMŰVELETEI

A magyarországi dongás faedények készítésének szerszámai közül a Besztercei és a Schlägli magyar szójegyzékekben (1395–1410) a faipari szerszámok közül a *bárd, fejsze, szalu, balta, szekerce, csákány, horló, fűrő, véső* megtalálható ugyan,⁴⁹ de ezek közvetlenül nem kötődnek a kádár, bodnár, pintér mesterséghez. Ilyen adatok elsősorban a *korabeli uradalmak magyar nyelvű, 1597–1661. években kelt összeírásaiban lelhetők fel*,⁵⁰ de a Comenius Orbis sensualium pictus címmel írt, 1669-ben megjelentetett, a faabroncsos hordó készítés menetét is magába foglaló képekkel illusztrált, latin–német–magyar nyelvű könyve is fontos korai forrásunk.

Alapvető művek: a *Magyar Oklevél Szótár*, az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*, a *Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára* 15–17. századra vonatkozó adatok tárházai, de figyelembe vettük Takáts Sándor: *Rajzok a török világból* című köteteinek *Régi magyar borkötők* fejezetét is, mely a 17–18. századra vonatkozik. H. Csukás Györgyi (szerk). *A Mester Emberek Míveinek árazása* című forrásgyűjteményben a pintérek árszabásaiban szereplő, különböző dongás edényeknek legrégebbi adatait is felhasználtuk, lábjegyzeteinkben adatoltuk (1626–1818). E mellett önálló levéltári kutatást is folytattunk. Ezen kívül a céhjelvényeken, céhtárgyakon található szerszámok tekintetében Nagybakay Péter: *A magyarországi céhes kézművesipar jelvényei* című munkáját használhattuk fel, néhány esetben, szükséges analógiaként külföldi ikonográfiát is tartalmazó művek ábraanyagára is hivatkoztunk.⁵¹

A szerszámkészlet számbavételét egy–egy uradalom egymást követő éveinek összevont inventáriumának ismeretében kíséreljük meg, mert azt tapasztaltuk, hogy a hiányosnak ítélt felsorolások az egymást követő években jól kiegészítik egymást. Alkalmanként olyan szerszám megnevezésekkel is találkoztunk itt, melyek az előző évekből valamilyen okból kimaradtak, vagy körülírással leírt megnevezésük a velük végzett munkatechnika megértéséhez járultak hozzá.

⁴⁸ Comenius: Nürnberg 1669.

⁴⁹ Csilléry K. 1982: 199.

⁵⁰ MNL MOL E 156 Magyar Kamara Archivuma Urbaria et Conscriptioes iratanyagában. Kutatásunk alapját képezik UC Conscr. Fasc. 101. No 3. 1597, Conscr. Keresztúr; UC Conscr. Fasc. 77. No 1. 1606. Németújvár; MNL MOL UC Conscr. Fasc. 126. No. 2. Sárosi uradalom 1631, 1636; MNL MOL P 1322. Batthyány Cs. Lt. 76–86. sz. 1635, 1661, 1665 Rohonc; MNL MOL P 1322. Batthyány Cs. Lt. 112. cs. 87. sz. 1647, 88. sz. 1649, 90. sz. 1655, 92. sz. 1657, 94. sz. 1657. Szenteleki major, valamint a Monyorókeréki Vár 1754. pintér, bodnár házaiban inventált szerszámok.

⁵¹ The Coopers: Campany and Craft, London 1938: 245. Harrison: Description of England c. könyve nyomán átvett 1568-ból származó fametszet. Közzölte: Hoffmann 2001: 474. 500. kép. ui: 248. Christoph Weigel: The Coopers. Regensburg, 1698. megjelent könyvéből átvett illusztráció. Mindkét metszet a kádárok hordókészítésének fontos mozzanatait örökíti meg. Rajtuk olyan munkaeszköz és kitzelési mód látható, melyre magyarországi példa nem található.

A 17. századi forrásokban felsorolt mintegy húsz féle magyar nyelven megnevezett szerszám még így is hiányosnak tűnik a 19. század végi – gépeket még nem tartalmazó – német műhelyekben található mintegy negyven darab kádárszerszámmal képest, mely többletet elsősorban az erősen specializált gyaluk, csínvágók, hordóösszehúzó cügök, különféle mérőeszközök számának megszorodása okozza. A gyalu, ez a finom forgácsolásra alkalmas eszköz ugyan jelen van a 16–17. században is, de akkori csekély szerepét jelzi, hogy általában sem a nyugati, sem a hazai céhjelvényeken sem korábban, sem a későbbi időkben nem ábrázolják, hiszen az az asztalosok meghatározó szerszámaként rég időtől fogva szerepelt céhjelvényeiken.

A céhtárgyakon a körzön kívül, melyet mindvégig latin nyelven *cirkalium*nak, *cirkalom*nak neveznek, gyakran feltűnnek a faabroncs felverésének középkori eredetű, fából készült szerszámjai: a *sulyok* és *hajtófa*, melyek viszont az – összeírásokban csekély értékük miatt – mivel házilag fából elkészíthetők és nincs vasalt részük – nem találhatók.

A szerszámok elnevezései önmagukban alig tükrözik a vele történő munkaműveletet, kivéve, ha azokat jelzővel ellátva, vagy körülírással nevezik meg egyes esetekben. A hordó elkészült fenékrészének dongavágatába való felhelyezésének mozzanatait a szerszámnevekből többé-kevésbé sikerült rekonstruálni, de a tölgyfa erős rostjainak haránt irányú bemetszésének elnevezését, szerszámának meglétét a *horolót* a 17. század közepéig csak sejthetjük. A dongák élének gyalulására szolgáló hatalmas, fordított állású, lábakon álló gyaluló eszközt – későbbi, 19. századi magyar néven *eresztőgyalut*, németül *Stößpangot* – sem nevezik néven, bár *öreg gyalu*-ként a műhelyekben egyet-egyet összeírnak. Ehhez az eszközhöz a későbbi korokban egy dongahát gömbölyűségét, hajlását ellenőrző, rovátkos – *coll beosztású* – segédeszköz, a *módlí* (modell) is hiányzik, a dongák hosszúságának fából készült mértékjelzőével, a *fejesléccel*, vagy *kofrisszal* együtt. Az általában e korban szokásos kisebb méretű, *húsz csebres* (1626–1705), illetve néhány – *fél, egy, másfél, két-három* – *akós* (1705–1818) faabroncsos hordók készítésének szerszámjai közül a hordó fenekezéséhez és abroncsolásához használtak köre a legbeszédesebb.

A fa hasítására, a dongák kidolgozására használt szerszámok nem számottevőek, de a *faragószék*, *szíjószerk*, (1635) a hozzá tartozó *egyenes* és *görbe kétkézvonó* (gyaluló) kések viszont az edénykészítés legrégebbi eszközei közé tartoznak.⁵² Az alapanyag megmunkáló szerszámok közül az *öreg fűrész* (1635), *öreg fejsze* (1635) a fa kidöntésére használt, a feldarabolt rönk hasábokká, azok négy részre hasítására *cseterek*-ké alakításához *dongahasító vas éket* (1647) is felhasználtak.⁵³ A *faragó szekerce* (1597), *bodnározó szekerce* (1631) a nyers dongafák kifaragására szolgált, melyre a hordónak való *bárdolt dugák* (1597) kifejezés ad magyarázatot. A donga hasításának eszköze volt még a *fa hasogatni való bordácska* (1597) is.

A kifaragott dongákat *rakásokba*, *máglyákba* (1650) összerakva szellős helyen, a műhely tágas udvarán tárolták, szárították. A *fenék fejsze szalu módra* (1597), *horgas kapa* (1606), *pintérnek való horgas fejsze*, új *szalufejsze* (1658) a nagyobb hordók fenékdongáinak kivájására szolgált.

⁵² Csilléry K. 1982: 209. Már a 10–13. században megtörtént a kétkezi vonókés, a munkadarabok rögzítésére szolgáló vonószerk átvétele. A donga faragása döntően vonókéssel és vonószerken történt.

⁵³ TESZ 1. 515. *Cseter. Székely szó.* Négybe hasított tölgy, bükkfa tönk darabja, negyede.

A faragószék (1588), vonószék (1597), szíószék (1635), abroncsvonó szék (1638), Uzdiszentpéteren *Kadar mesterseghez valo abroncz vono szék* (1679) a középkor folyamán alakult ki, egyszerűbb formája egy Kr. u. 2. századi galliai domborművön látható.⁵⁴ A faragószék a Kárpát-medence és az érintkező európai régió minden népénél megtalálható.⁵⁵ Általánosan használták, a modern gyalupad bevezetéséig.⁵⁶ A donga faragása döntően vonókéssel, vonószéken történt.⁵⁷ A vonószékre vonatkozó legkorábbi adatunk 1587-ből származik,⁵⁸ ábrázolása Comeniusnál (1685) látható. A mesterségben fontos szerepet betöltő eszközön munkálták meg a fenékeszkákat és az oldaldongákat is a *vonyókéssel*, *fenék vonó késecskével* (1597), *egyenés kézvonóval* (1607), *kétkézvonóval* (1631), *egyenés szívókéssel* (1666), melyeknek *horgas* változatait: *apró edényt igazító horgas kézvonó-t* (1634) egyaránt használták. A faragószéknek több funkciója is lehetett, hiszen *abroncsvonó székként* is szerepelt egy leltárban.

Az abroncsvágó megnevezés arra utal, hogy a *bükk*, *nyír* (1639), *kőris* (1666), *mogyoró* (1653), *tölgy*, *cser* (1793) fa vesszőiből a *győri pintérlegények 1645-ben készült céhládáján* látható nyeles bárdszerű *abroncsvágó késsel* (1631), *pintérnek való öreg késsel*, *faragó késsel* vágták az abroncsnak való ujjnyi vastag vesszőket (1635),⁵⁹ amit egyenes kétkézvonóval, vagy *pintérező késsel* hasítottak kettőbe a faragószéken. *Erdei mogyorófa 2–2.5 cm vastag vesszőjét, ágát közepén vonókéssel ketté hasították, forró vízben megfőzték, megszáritották, két végét kampósra alakították, ezt összeakasztották, hogy a hasított része került a kampó külsejére, majd iszalaggal átkötötték, így került az abroncs egy 100 – 150 literes hordóra* (1935-ben Zala vármegyében).⁶⁰ A kádároknak volt egy kisebb méretű, vékonyabb késük, a *kötő vessző csináló kés* (1655), aminek segítségével az abroncsokat *fűzfavesszőcskékké* (1653),⁶¹ *micske vesszővel* (1766) összekötötték.⁶²

A dongás edényeket a készítés menete során többször meg is gyalulták. Munkácsi Bernát *Ósi magyar szerszámnevek* című tanulmányában⁶³ megállapította, hogy az ótörök jövevényszó *hornyoló*, *vályúzó horgas fejszét* jelentő magyar *szalu* (*zalu*) szerszámnévnek szoros párja a *gyalu*, melynek első előfordulása 1395,⁶⁴ így végső soron a régi magyar nyelvben a gyalunak metsző, véső tulajdonságai voltak a meghatározók. A 16–17. századi uradalmi összeírásokban 1588-ban régies néven szerepel. *Az pintér*

⁵⁴ EMSzT *Abronsvonó szék* Uzdiszentpéter K; TI Bajomi János lelt. 92–93.

⁵⁵ Csilléry K. 1979: 49. A 2. században készült galliai domborművön a lábbal való leszorítás még szíjhevederrel történt. Viga 2006: 181–184. A korabeli faragószék egy német rézmetsző 1698-ban készített képén is tanulmányozható. Viga 2006: 180. 6. kép.

⁵⁶ Csilléry K. 1979: 49–50. Faragószék.

⁵⁷ Csilléry K. 1982: 209.

⁵⁸ OklSz 772. 1557. *farago szek* 1588. *Az pintér házban vonio kes, vonio kes, zalu, farago bard* MNL MOL UC 467617. uo. 773. *kethkezwoyo phyntherkes, horgas kes wonyo* MNL MOL UC 12/42.

⁵⁹ Nemesné-Szabó 2010: 36. 95. kép. A győri kádárlegények társládája, 1645.

⁶⁰ Seemayer 1935: 92–94.

⁶¹ Comenius 1669. Hordókészítés leírása.

⁶² MNL VAML Megyei közgyűlési iratok. Limitációk 34. cs. 34–42. Nemeskér, Sopron vm. Pintérek munkája. 1766.

⁶³ Munkácsi 1933: 65–66.

⁶⁴ Besztercei Szójegyzék *Zalu*. 1395. 754.

házban Zalu Nro 1.⁶⁵ A Sopron vármegyei keresztúri Pintér házában viszont 1597-ben *Hordó feneknek és dugáknak való giuluk* szerepelnek, melyek közül egynek nincsen vasa. 1535-ben Trencsénben *falgyaluló kés*, Sáros és Munkács várában 1631-ben *Fal gyalulo vas-at, a Sárosi Uradalomban 1636-ban fal gyalulo kes-t írtak össze*, ami akár egyenes kétkézvonó is lehet, hiszen 1725-ben Zemplén vármegyében a bodnárak *Ezer hordo falnak meg hasításátul keselésével edgyütt 4 ft-ot kérnek*.⁶⁶ 1649–1659 között általában az *Öreg gyalukból* egyet-egyet írnak össze, de kisebbek is akadnak, melyek száma 5–7 között változik, azonban ezeknek a gyaluknak a funkcióit közelebbről nem ismerjük. Az *öreg gyalu* magyarországi műhelyekben feltételezett alakját 1586-ból egy metszet alapján ismerhetjük meg.⁶⁷ 1717-ben a Maros–Torda vármegyei Abafán a kádár színben találkozunk vele először, ahol *egy Öreg és egy eresztő Gyalu-t* írnak össze.⁶⁸ 1749-ben és 1794-ben Kórodon: *Egíszén fábul való gyalu Agy, Ahoz való Gyalu Bak vasával*, Tasnádon: *Hordó Dongát Gyaluló Taszító Nagy Gyalu Vasával és Agyával* már a jól ismert *Stófpangot* idézi.⁶⁹ Ennek az *eresztő*, vagy *pintérezni való gyalu*nak az 1831, 1835. évi hagyatéki leltárakban tehető az áruk, 1 ft, 1 ft 15 xr-ra becsülik azokat.

A már összeállított félkész edény dongafáit a feneknek számára Trencsénben, Keresztúron (1535, 1588, 1597) *fenékvájó késsel*,⁷⁰ Szalonokon *dugának való horgas késsel*,⁷¹ Kórodon *ontorázóval* (1679, 1749),⁷² a Sárosi Uradalomban *ontora metszővel* (1631),⁷³ Marosszentmihályon *donga hornyolóval*⁷⁴ (1745) kell vájatot készíteni a *fenék igazító széken*⁷⁵ (1597), hogy majd abba üljön a faszegekkel összerótt, *hordó fenékét keríteni való cirkalommal* (1597) megjelölt, *fenék keríteni való* (1607), *fenék-metsző fűrészszel* (1661) körbevágott, meggyalult hordófenék. Ennek a fenékvájatnak később önálló nevét ismerhettük meg Debrecen város jegyzőkönyvéből, amiben 1676-ban elpanaszolják, hogy *A hordó csínjának rossz volta miatt csorgott, csepegett*.⁷⁶ A *csín* kivágásának eszközneve 1749-től *csínvágó*,⁷⁷ hagyatéki leltárakban (1819, 1840) is előfordul *csínhúzó*, *csinmetsző*, *csinzó* vasként egyaránt.

⁶⁵ OklSz Gyalu 314. 1572-ben *gialw was gialw zek*, 1588-ban *Az pintér házában Zalu* MNL MOL UC 7617. 1579-ben *Hordó feneknek és dugáknak való gialuk* MNL MOL UC 99/25.

⁶⁶ H. Csukás 2001: 124.

⁶⁷ Stószpangon dongát gyaluló kádár. 1568. Der Bütter. Jost Amman fametszete.

⁶⁸ EMSzT *Eresztő gyalu* Abafa, 1717. Abafa MT; JHbK XXXIV/20.

⁶⁹ EMSzT *Taszító nagy gyalu*, Kórod, 1749. KK; Kis. 18/XCII. 20, 1794. Tasnád Sz: CK.

⁷⁰ Takáts 1917: 268. 1535. évi összeírásban *Fenékvájó*. MNL MOL UC Trencsén, 1588. *Pintér házában Vayo kés*. MNL MOL UC 76/17.

⁷¹ MNL MOL P 1322. Körmendi lt. miss. 1645. évi összeírás Szalonoki vár pintérházában 1649-ben *Dugának való horgas kes*.

⁷² EMSzT *Kádár színben Ontorázó* No. 1. 1679. uo. Kórodi kádárnál *Ontora metsző* No. 1. Kórodi KK; Kis 18/XCII. 20. Erdélyben az ontra, ontora a gatya korcának neve, melybe zsinórt húznak.

⁷³ MNL MOL UC Consr. Fasc. 126. No. 2. Sárosi uradalom 1631. évi összeírásában bodnárak szerszáma: *Ontora metsző, az mivel a belső ontrát igazgat*.

⁷⁴ TESZ 2. 148. *Hornyol* 1549. Finály 1892: 44. 1395. Besztercei szójegyzékben *horlow*, *hornyoló* EMSzT Dongahornyoló. Marosszentmihály 1745. AP. Fold. 18 1745.

⁷⁵ MNL MOL UC Consr. Fasc. 101. No. 3. Consr. Keresztúri vár pintérműhelyében *Fenék igazító szék* 1597.

⁷⁶ Takáts 1917: 258. *Csín*. Debrecen város jk. 1676, OklSz 192. *Csín*.

⁷⁷ Takáts 1917: 268. *Dézsza csínvágó, csínvágó gyalu*.

A félkész hordókat a fenekezés előtt gőzöléssel hajlították, és különböző eszközökkel a sással, kákával tömített dongafalakat szorosan összehúzták. A *kitüzelésnek* leírását nem találjuk forrásainkban, de közvetett analógiák alapján meglétét feltételezhetjük egy 1698. évi metszet nyomán, ahol a háttérben alul-felül nyitott, álló hordóban égő forgács felfelé szálló füstje kanyarodik, egy mellette álló legény a tüzet hosszú vassal igazgatja. Lába mellett dézsa, melyből alkalmanként vizet loccsant a felhevülő hordó belső falaira.⁷⁸

Az így gőzölt hordót még melegében összehúztatják, hogy elnyerje végleges, kissé hasasodó alakját. Ennek eszköze lehetett az 1645-ben Rohoncon összeírt *Hordó szorító prés*,⁷⁹ melyet Takáts egy 1749. évi adat alapján *hordóösszehúzó srófos kötél-ként* írt le. A Monyorókeréki vár pinterműhelyében 1754-ben *Új hordókat összevonó szerszám kötéll-ként*, körülírással nevezik meg. 1832-ben Sárospatakon *összehúzó* a neve, a Székelyföldön 1882-ben *összehúzó csavar*, *hordóhúzó csiga* a neve, melynek későbbi általánosan ismert neve *hordóösszehúzó cüg*. Ez az eszköz azonban a vasabroncsos hordók kitüzelésénél használatos, a 18. század közepe előtt kevésbé lehetett ismert. Ezt látszanak alátámasztani a 16–17. századi leltáradataink, ahol a fent említett egy kivételtől eltekintve a hordóösszehúzó eszköz nem került lejegyzésre. Az abroncsok felfelverésének kényes műveletéhez, valamint a fenekek beillesztéséhez összehangolt munkamenet és több segítő szerszám szükséges. A fenék behúzása a csínba két–háromféle eszközt is igényel. Az egyik szerszám a *fenék vonó vas*⁸⁰ (1606, 1697), *fenék húzó horgas vas*⁸¹ (1661). 1597-ben azonban Keresztúron a vonó vas mellett még egy *fenék fogó vas*-at is összeírnak.⁸² A harmadik eszközt az abroncsozásnál is használhatták, neve 1658-ban *Sraff*, Munkácson 1638-ban *Vas abroncs kulcsával*,⁸³ míg Szenteleken 1647-ben *Abroncs fogító, segítő vas*, *Sráff*, 1749-ben Kórodon *Fenek húzó sraff*.⁸⁴ A pozsonyi pintér mesterszók között a 19. század második felében *Sráfos kulcs, amivel a feneket az ontorába húzzák*.⁸⁵ Megtaláljuk a hagyatéki leltárakban is (1843), ahol egy *hordóra való srófos abroncs 3 ft*.

A hordókészítés leglátványosabb eleme a fenékbetételek utáni abroncsfelfelverés, aminek munkaműveletét szívesen ábrázolták *herberg jelvényen* (1738), 19. századi *pintércégéren* is. Fő szerszáma a trapéz alakú *bodnársúlyok*, mely a kolozsvári bodnárok önálló céhjelvénye volt 1682-ben. Ez a jellegzetes fakalapács az ék alakú nyeles *hajtófával* együtt szerepel az 1548. évi pozsonyi pintér céh pecsénymomáján⁸⁶ és az

⁷⁸ Christoph Weigel: The Coopers. Regensburg, 1698: 445. 139. kép.

⁷⁹ Takáts 1917: 268. 1645. évi összeírás, Rohonc.

⁸⁰ MNL MOL UC Conscr. Fasc. 101. No. 3. 1597. Conscr. Keresztúri pintérházban *fenék vonó vas* MNL MOL UC Conscr. Fasc. 77. No. 1. 1606. Németújváron ugyanígy nevezik.

⁸¹ MNL MOL Batthyány Család Levéltára 76–86. sz. Rohoncon ugyan ez az eszköz *horgas vasként* szerepel 1661-ben.

⁸² MNL MOL UC Conscr. Fasc. 101. No. 3. 1597, Conscr. Keresztúri kastély pintér házában egy *fenékfogó vas*.

⁸³ MNL MOL UC Fasc. 152. No. 4. Munkács várának inventárium, 1638.

⁸⁴ EMSzT. *Fenek húzó Sraff*. Kórod, 1749. KK; Kis 18/XCII. 20.

⁸⁵ MTA Könyvtárának Kézirattára: Mesterszók gyűjteménye 4r 101. szám: Pozsonyi mesterszók.

⁸⁶ Ferber 1912: 32.

1599-ben készült löcsei bodnárak *behívótábláján* is,⁸⁷ ezen kívül kivétel nélkül láthatók a *céhek ládáin, céhkorsóin, pecsétnyomóin* egészen 1872-ig, de hagyatéki leltárakban is megtalálhatók a gazdák pincéiben 1799-ben, 1816-ban is.⁸⁸

A hordó elkészítésének utolsó mozzanata az abroncsozás, aminek fontos eszköze lehetett az *abroncskötő fa karikástul*.⁸⁹ (1535, 1597, 1635–1690) Az abronc felverés segédeszközei voltak a különféle névvel illetett, de közel azonos funkciójú eszközök, mint az *abroncs húzó, vonó, szorító vasak, kapcsok*. Legbeszédesebb elnevezések közülük 1666-ban Rohoncon az *abrincs vonó, abrincs felvonó vas, abrints fogó vas, abrontsokat egybe tartó ágas vas pántok*, mely az 1655–1658 között szenteleki összeírásban: *Abronc fogító, segítő vas, abrincs tartó vas horog, abronc fogó vas és abronc vonó vas-ként* is megtalálhatók. Rohoncon 1635-ben pedig *Abrincs szorító vasas fát* vettek lajstromba a szerszámok között. Ezen kívül 1607-ben és 1634-ben Némétútváron összeírtak két *vas kapcsot, kapcsoló vasat* és egy *kulcsos vas abroncsot* is. Ezeknek az eszközöknek az volt a közös szerepük, hogy a befenekelt hordóra rá tudják húzni a már elkészített faabroncsokat úgy, hogy azok a kákával, sással szigetelt dongaközoeket jól össze is szorítsák. Az abroncok fölverése ezt a célt szolgálta.

Az elkészült hordóra a befejező műveletek előtt egy erős dongába száját, azaz *akanát* fúrtak (1638) *egy kalan vagy hordo aknaia fúróval*,⁹⁰ *öreg akonának való fúróval*, hogy azon keresztül az üres hordót fel lehessen tölteni. *Fenekverő fúró*t csak akkor használtak, ha a boroshordót nagyobb mennyiségű bor vételezésére *csapra verték*.⁹¹

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunkban megvizsgáltuk a faabroncsos hordó római korig visszakövethető alakját, és a 18. századig változatlan megjelenési formáját korabeli ábrázolásokkal tettük szemléletessé. Külön foglalkoztunk a 12–16. századi dongás faedénykészítők – *bocsár, bodnár, kádár, pintér, borkötő, hordóverő* – elnevezéseivel. A céhek magyarországi elterjedését számba véve megrajzoltuk a bodnár, kádár, pintér céhek által uralt területeket. Vizsgálat tárgyává tettük a 15–19. századi céhtárgyakon ábrázolt faabroncsos hordók formai jegyeit, a rajtuk lévő középkori eredetű, abronc készítéséhez, felveréséhez szükséges szerszámokat.

Részletesen bemutattuk a hordó egyes alkotóelemeit a dongafa és faabroncs korabeli készítésének menetével együtt. Külön hangsúlyt helyeztünk az 1597–1661.

⁸⁷ Nagybákay 1981: 30. 15. kép

⁸⁸ NM Inv. Gy. I. 1699. sz. Keszthelyi Kákossy László nemes hagyatékának leltára és licitációja 1799, *Pintérező sulok hidló fával 9 xr.* NM Inv. Gy. I. 246. sz. Keszthely, 1816. Rucza György szőlőbeli javainak összeírása *Két sulok hidló fával együtt 3 xr.*

⁸⁹ Az *abroncskötő fa* kifejezés 1535-ben Trencsénben, 1597-ben Keresztúron és 1635–1665-ben Rohoncon a már idézett inventáriumokban egységesen szerepel.

⁹⁰ OklSz 11. *Akna, akana*. 1638. *kalan vagy aknaia fúró. Kalán fúró*: MNM MOL UC Fasc. 126. No. 2. A sárosi uradalom összeírása 1631.

⁹¹ MNL MOL P 1322. Batthyány Család Levéltára 76–86. sz. 1635.; 77. sz. 34. f.; 1661. 83. sz. 38. f.; 1665 Inventárium. Rohonc. *Öreg akonának való fúró, Fenékverő fúró* (1635–1665).

közötti uradalmi összeírásokban fellelt, magyar nyelven leltárba vett kéziszerszámok használatára. Segítségükkel rekonstruáltuk a faabroncsos hordó korabeli készítésének minden fázisát. Kimutattuk, hogy a 18. század közepétől széles körben elterjedt német eredetű, vasabroncsos hordó készítése előtt *a 17. században egységesen a magyar műhelynyelv volt használatos*.

Az egyéb dongás faedények fejezetben a 14. század végi, 15. század eleji Besztercei és Schlägli szójegyzékre és más korábbi forrásokra támaszkodva 24 dongás faedény, – valamint a hordó fontos alkatrészei: a donga (1233) és az abroncs (1467) – korai meglétét mutattuk ki, melyek közül az *icce*, *vatalé*, *átalag*, *szapu* bizonytalan eredetű, míg a *köpi*, *köpiölő* ótörök, a *csobolyó* finnugor, a *hordó* magyar belső fejlődésű szó, melyek az edények 30.7%-át teszik ki. A fennmaradt 16 dongás edény neve 11–14. századi szláv jövevényszó, mely a dongával és abronccsal együtt 57.6%-ot tesz ki. E korai időszak azonban három edénynévvel mindössze 11.5% német átvételt jelent.

Egyéb, nem szójegyzékekben szereplő 15. századi történeti forrásokban még három, a 16. századból még hat német eredetű dongás edénynévvel számolhatunk, így 35-ra nő a 11–16. században kimutatható dongás edények száma. A növekményt a 15–16. században csak német edénynevek jellemzik, így ez időben expanziójuk egyértelműen kimutatható, részesedésük a teljes, eddig megismert edénynevek 34.2%-ára növekedik, melynek egynegyede azonban Erdély területére lokalizálható.

A 17. századi forrásokban már nem bukkannak elő a szőlőműveléshez, borászathoz és gazdálkodáshoz kapcsolható újabb edényfélések. A későbbiekben a szabványosító eljárások a dongás mérőedények választékát növelik, illetve kimutathatóvá válnak az azonos funkciójú edények tájilag korábban rögzült elnevezéseinek változatai.

A 18. századi vármegyei limitációkból, valamint a 19. századi paraszti gazdaságok hagyatéki leltáraiból újabb edénynevek váltak ismertté, melyek jelzős szerkezete magyar közegben fogant – pontosítva a jórészt korábbi edények funkcióját –, egyszerre tükrözve a hivatali nyelv körülírásait és az egyes edények tájnyelvi előfordulásainak sokszínűségét.

Irodalom

BAKOS József

- 1969 *Az egri régi szőlőművelés szókincse*. A Bodnár Céhremek. In Bakos József (szerk.): Egrí honismereti és helytörténeti füzetek 2. Eger: Hazafias Népfront Egrí Városi Bizottsága.

BARÓTI SZABÓ Dávid

- 1792 *Kisded szó-tár*. Kassa: Ellinger János betűivel. (Baróti Szabó)

BALLA Gabriella (Szerk.)

- 2008 *Beatrix hozománya. Az itáliai majolikaművészet és Mátyás király udvara*. Kiállítási katalógus. Budapest: Iparművészeti Múzeum.

BALOGH Ferenc

- 1905 Régi szüret a Hegyalján. *Néprajzi Értesítő* VI. 4. 301–305.

BARABÁS Jenő (szerk.)

1987–1992 *Magyar Néprajzi Atlasz I–IX.* Benne: Dongás edények térképlapjai. Kisbán–Hegyi: vajköpülő edények 1900. körül 1989. 351. térképlap. Budapest: Akadémiai Kiadó.

BÁRCZI Géza – ORSZÁGH László. (szerk.)

1959–1962 *A magyar nyelv értelmező szótára I–7.* Budapest: Akadémiai Kiadó. (ÉrtSZ)

BÁTKY Zsigmond

1933 Mesterkedés. In *A magyarság néprajza I. kötet.* Kádármunka. 321. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

BENKŐ Lóránd (főszerk.) KISS Lajos – PAPP László. (szerk.)

1967–1976 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.* Budapest: Akadémiai Kiadó. (TESZ)

BOGDÁN István

1991 *Magyarország őr-, térfogat-, súly- és darabméretek 1874-ig.* Magyar Országos Levéltár kiadványai IV. Levéltartan és történeti forrástudományok 7. Budapest: Akadémiai Kiadó.

CALEPINUS

1912 *Latin-Magyar szótára 1585-ből.* Jakubovich Emil és Sági István közreműködésével sajtó alá rendezte: Melich János. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. (Calepinus)

COMENIUS (Jan Amos Komenský)

1669 *Orbis sensualium pictus ... – A' látható világ* – Képes tankönyv a világról. Latin-német-magyar szöveggel. Nürnberg: Michaelis et Joannis Friderici Endteri. (Comenius)

CZUCZOR Gergely – FOGARASI János (szerk.)

1862–1874 *A magyar nyelv szótára I–VI.* Pest. (MNySz)

CSILLÉRY Klára K.

1979 Faragószék. In Ortutay Gyula (főszerk.) *Magyar Néprajzi Lexikon* 2. 49–50. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1982 *A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

CSOMA Zsigmond

1993 *Uradalmi és jobbágy-paraszti szőlő-, bortermelés Somlón XVII–XX. század közepéig. Termeléstörténeti–történeti ökológiai tájmonográfia.* Debrecen: Studia Folkloristica et Ethnographica 35.

1999 *Szent Vincétől Szent János poharáig – Magyar történeti borkalendárium örökidőre.* Budapest: Centrál Európa Közhasznú Alap.

H. CSUKÁS Györgyi (szerk.)

2001 *Az Mester Emberek Míveinek árazása. Fazekasok, üvegesek, pintérek, fémművesek, szítások árszabásai (1626–1820).* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete.

CSUPOR István – RÉKAI Miklós

2003 *A vajköpülő.* A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai. 8. Budapest, Néprajzi Múzeum.

DANKÓ Imre

1977 Átalag. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 1. 163. Budapest: Akadémiai Kiadó.

DOMONKOS Ottó – KISS Mária – NAGYBÁKAY Péter

- 1986 *A magyarországi árszabások forrásainak katasztere 1463–1848. I-II.* Budapest: MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága.

DOMONKOS Ottó

- 1980 *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 8. Ár- és bérlimitációk Sopron városában és Sopron megyében (XVI–XIX. század).* Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- 1991 *Fa és fafeldolgozó ipar. Kádármesterség.* In Domonkos Ottó (főszerk.): *Magyar Néprajz III. Kézművesség.* 130–145. 131–135. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2002 *A magyarországi mesterlegények közép-európai kapcsolatai és szokásai a XV–XIX. században.* In Szulovszky János (sorozatszerk.): *Ipartörténeti Könyvtár 1.* Budapest: A Magyar Kézművesipartörténeti Egyesület, az MTA VEAB Kézművesipartörténeti Munkabizottsága és a Nemzeti Szakképzési Intézet közös kiadványa.
- 2003 *A csapszék.* 65–68. In Viga Gyula – Holló Szilvia – Cs. Schwalm Edit (szerk.): *Vándorutak–Múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére 60. születésnapja alkalmából.* Budapest: Archaeolingua Alapítvány.

ÉGETŐ Melinda

- 2009 *Szőlő, gyümölcs- és kertkultúra. Szőlőművelés.* In Flórián Mária (szerk.): *Magyar Néprajz I.2. A magyar népi műveltség korszakai. Táj, nép, történelem.* 72–75, 321–326. Budapest: Akadémiai Kiadó.

ÉRI István – NAGY Lajos – NAGYBÁKAY Péter (szerk.)

- 1976 *A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere I–II.* Budapest: Damjanich János Múzeum Rotaüzeme.

FERBER Mihály

- 1912 *A pozsonyi céhek története a XVI. században. Művelődéstörténeti értekezés.* Budapest: Buschmann.

FINÁLY Henrik

- 1892 *A besztercei szószedet. Latin–magyar nyelvmélekek a XV. századból.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

FRECSKAY János

- 1884 *A kádárság.* Mesterségek könyvtára III. kötet. Budapest: Athenaeum.
- 1912 *A mesterségek szótára 1-2.* Budapest: Hornyánszky Viktor Császári és Királyi Udvari Könyvnyomdája.

GERSTNER Károly (szerk.)

- 2011–2022 *Új magyar etimológiai szótár.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet (UMESZ)

GAUL Károly

- 1902 *Magyarország házi faipara.* Budapest: Pátria Irod. Váll. és Nyomdai Rt.

GOMBOCZ Zoltán – MELICH JÁNOS

- 1914–1944 *Magyar etimológiai szótár 1–17. füzet.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. (EtSZ)

GÖNYEI (Ébner) Sándor

- 1934 *Az erdőbényei bodnár tánc.* *Ethnographia* XLX. 74–77.

GRÁFIK Imre

- 2008 *Céhemlékek.* A Néprajzi Múzeum Tárgykatalógusai 12. Budapest: Néprajzi Múzeum.

HÁZI Jenő

1967 A Képes Krónika festője. *Soproni Szemle* 21. évf. 2. sz. 114–122.

HECKENAST Gusztáv

1970 *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

HOFFMANN Tamás

2001 *Európai parasztok. Életmódjuk története II. Az étel és az ital*. Budapest: Osiris Könyvkiadó.

HOKKYNÉ Sallay Marianne

1983 Középkori hónapkép-ciklus a cserkúti rk. templomban. *Építés- és építészettudomány* 15. évf. 1–4. 229–235.

JUHÁSZ Antal

1991 Donga és talpfaragók. Kádármesterség. In Domonkos Ottó (főszerk.): *Magyar Néprajz III. Kézművesség*. 421, 455–457. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KATONA Lajos

1889 A [nagyvárad] kádár céh iratai 1619. évi Articulus. *Magyar Nyelvőr* XVIII. 368–369.

KAŹMIERCZYK, József

1965 Wczesnośredniowieczne wyroby bednarskie z Ostrówka w Opolu. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, Tom. 13. Numer 3. 469–498.

KISBÁN Eszter

1980 Köpülő. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. 302–303. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1997 Táplálkozástudomány. In Balassa Iván (főszerk.): *Magyar Néprajz IV. Életmód. Anyagi kultúra* 3. 419–583. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KOMORÓCZY György

1944 *Borkivitelünk Észak felé. Fejezet a magyar kereskedelem történetéből*. Kassa: Kazinczy Társaság.

KECSKÉS Péter

1979 Hordó. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 2. 577–578. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KLINGER Dezső – ERDŐSI Emil

1938 *A Kádár*. Pécs: A „Kádáripár” Kiadóhivatala.

KÓSA László

1979 Kádár. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 2. 703–705. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KRAJSICH, Peter – GÜRTLER, Wolfgang, DOMONKOS Ottó – SZABÓ Péter

1983 *Céhes kézműipar – Altes Handwerk*. Kiállítási katalógus. Eisenstadt: Landesmuseum.

LÁSZLÓ Gyula

1983 *Emlékezzünk régiekről. A Kárpát-medence egykori népeinek története és a magyar honfoglalás*. Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó.

B. LŐRINCZ Éva (szerk.)

1979–2010 *Új Magyar Tájszótár I–II.* (főszerk.) Budapest: Akadémiai Kiadó. (ÚMTSZ)

MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG

1838 *Magyar Tájszótár*. Buda: Magyar Tudós Társaság. (TSz)

MARTIN György

- 1977 Bodnártánc. Ortutay Gyula (főszerk.) *Magyar Néprajzi Lexikon* 1. 297–298. Budapest: Akadémiai Kiadó.

MOLNÁR Karola – VARGA Máté

- 2017 Késő középkori és kora újkori kutak Kecskemét belvárosában. In: *Fiatal Középkoros Régészek IX. konferenciája, Székesfehérvár 2017. november 23–25.* (Kézirat, kiadás alatt.)

MOLNÁR Karola

- 2020 Egy céhkorsó nyomában. Adatok a kecskeméti kádárok/bodnárok történetéhez. In: Révész László (főszerk.): *A szegedi Régészeti Tanszék tehetséggondozásának elmúlt évtizedei.* Szeged: SZTE BTK Régészeti Tanszék.

MUNKÁCSI Bernát

- 1933 Ősi magyar szerszámnevek. *Magyar Nyelvőr* LXII. 65–66. Budapest: A Magyar Nyelvőr Kiadóhivatala.

NAGY Zoltán

- 1986 *A magyarországi kádármesterség néprajza.* ELTE BTK doktori disszertáció 423 oldal, kézirat.
- 2005 Kádármesterség. In: Szulovszky János (szerk.) *A magyar kézművesipar története.* 431–434. Budapest: Magyar Kereskedelmi és Iparkamara.
- 2009 Képes Krónika és a veleméri templom 14. századi faedény ábrázolásainak értelmezése. *Vasi Szemle* 1. sz. 79–94.
- 2013 Történeti források feltárásának tanulságai. Bortároló hordók és gabonátároló eszközök, dongás edények a szentgotthárdi apátság falvaiban és a hagyatéki leltárak tükrében (1786–1846). 1. rész. *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője* 36. 279–319.
- 2015 Történeti források feltárásának tanulságai: bortároló hordók és gabonátároló eszközök, dongás edények a szentgotthárdi apátság falvaiban a hagyatéki leltárak tükrében (1786–1846) 2. rész. *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője* 37. Szombathely. 211–290.
- 2017 Történeti források feltárásának tanulságai: bortároló hordók és gabonátároló eszközök, dongás edények a szentgotthárdi apátság falvaiban a hagyatéki leltárak tükrében (1786–1846) 3. rész. *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője* 39. Szombathely. 177–238.
- 2018 Dongás faedények elterjedtsége és használata a szentgotthárdi és a keszthelyi uradalom falvaiban 1786 és 1846 között. In: Granasztói Péter (szerk.) *Pamutkendő, vasfazék, fajansztányér – Tárgykészítés és fogyasztás Magyarországon az ipari forradalom korában (1750–1850).* Néprajzi Múzeum Budapest: Tabula Könyvek 14. 195–245.

NAGYBÁKAY Péter

- 1981 *Magyarországi céhbehívó táblák.* Budapest: Corvina Kiadó.
- 1995 Kádárok. In: Németh Gábor (sorozatszerk.): *A magyarországi céhes kézművesipar jelvényei.* A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa. 92–95. Budapest: Nemzeti Múzeum.

NEMESNÉ Matus Zsanett – SZABÓ Péter

- 2010 „remekdarabjaikat bötsülettel elkészítvén...” *A céhek tárgyi emlékei a Xantus János Múzeumban.* Győr: Xantus János Múzeum.

ORTUTAY Gyula (főszerk.)

1977–1982 *Magyar Néprajzi Lexikon I–V*. Budapest: Akadémiai Kiadó (MNL)

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1980 Légely. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. 424. Budapest: Akadémiai Kiadó (MNL)

1981 Hagyományos vízfordó módok és eszközök a Kárpát-medencében. *Ethnographia* XCII. 1. 307–333.

2009 A faipar fejlődése. In Flórián Mária (szerk.): *Magyar Néprajz I. 2. A magyar népi műveltség korszakai. Táj, nép, történelem*. 197–200. Budapest: Akadémiai Kiadó.

PASTIERIKOVÁ, Marta – KALINOVÁ, Alena

2016 *A poszthabán kerámiaművészet*. A Kárpát-medence kerámiaművészete VI. Budapest: Novella Könyvkiadó.

PAULER Gyula – SZILÁGYI Sándor (szerk.)

1900 *A magyar honfoglalás kútfoi*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

PÁPAI-PÁRIZ Ferenc

1708 *Dictionarium Hungaricum-Latinum*. Lőcse: Brewer. (Pápai-Páriz)

PETŐ Mária

1976 A legújabb aquincumi fahordó lelet. In Kabai Melinda – Kubinyi András (szerk.): *Budapest Régiségei* 24/1. 201–207. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum.

RAKOCZY, Małgorzata

2016 Charakterystyka średniowiecznych stołowych naczyń klepkowych w oparciu o znaleziska z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, Tom. 58*. 151–164. Wrocław.

RÉVÉSZ László

2014 *A magyar honfoglalás kora*. A Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállítása. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum. Kiállítási katalógus.

SEEMAYER Vilmos

1935 Régi szüret a Bóni hegyen Zalában. *Néprajzi Értesítő*. XVII. 1–4. 92–96.

1937 A bodnártánc eredetéhez. *Ethnographia* XLVIII. 86.

SZABÓ T. Attila – (1–7.) VÁMSZER Márta – (8–11.) KÓSA Ferenc – (12) FAZEKAS Emese – (13–14.) (főszerk.)

1976–1995 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. 1–14. Budapest: Kriterion Kiadó (5–8.) Budapest: Akadémiai Kiadó (9–14.) Kolozsvár: Közreadja az Erdélyi Múzeum Egyesület. (EMSzT)

SZAMOTA István – ZOLNAI Gyula (szerk.)

1906 *Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló szók gyűjteménye*. Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése. (OkLSZ)

SZAMOTA István

1894 *A Schlägli Magyar Szójegyzék a XV. század első negyedéből*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

SZARVAS Gábor – SIMONYI Zsigmond (szerk.)

1890–1893 *Magyar Nyelvtörténeti Szótár a legrégibb nyelvmélekektől a nyelvújításig I–III*. Budapest. (NySZ)

SZILÁDY Áron és SZILÁGYI Sándor (összegegyűjtötte)

- 1863 *Török-Magyarkori történelmi emlékek. Okmánytár. I.* Okmánytár a Hódoltság történetéhez Magyarországon. Nagy-Körös, Czegléd, Dömös, Szeged, Halas levéltáraiból I-II. Pest: Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történeti Bizottsága.

SZILÁGYI András

- 2006–2007 *Eszterházy-kincsek. Öt évszázad műalkotásai a hercegi gyűjteményből.* Kat. 8: Ritkaságok, bizarr egzotikumok. 178–179. Kiállítási katalógus. Budapest: Iparművészeti Múzeum.

SZINNYEI József

- 1893–1901 *Magyar Tájszótár I–II.* Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése. (MTSZ)

TAKÁTS Sándor

- 1917 *Rajzok a török világból III. kötet.* Régi magyar borkötők. 249–265. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

VARRÓ Ágnes

- 2007 Tárgykatalógus a Szent István Király Múzeum Néprajzi Gyűjteményében őrzött céhemlékekről. In Lukács László: *A tisztes ipar emlékei. Céhek, céhemlékek az iparosok hagyományai Fejér megyében és Székesfehérváron.* A Szent István Király Múzeum Közleményei A sorozat 40. szám 177–199. Székesfehérvár: Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága.

VIGA Gyula

- 2006 A jankófűrész, a fajankó és a kétkezi munka hasonló segítői. In Petercsák Tivadar – Veres Gábor (szerk.): *Az Egri Múzeum Évkönyve. Agria 42.* Eger 173–187.

VINCZE István

- 1984 A bortárolók történeti formái: verem, dolium, hordó. *Ethnographia* XCV. 1. 3–9.

WEIGEL Christoph

- 1698 *Abbildung und Beschreibung der gemein-nützlichen Haupt-Stände von denen Regenten.* [Ständebuch], Regensburg: Weigel.

ZAICZ Gábor (főszerk.)

- 2006 *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékaik eredete.* Budapest: Tinta Könyvkiadó. (ESZ)

Források őrzőhelyeinek rövidítése

MNL MOL CS. Lt: Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltár Családi Levéltárak:

Nádasdyána Gyűjteménye

MNL MOL D: Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltára

MNL MOL P 1322: Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltár. Batthyány Család Levéltára

MNL MOL UC: Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltár E 156. Magyar Kamara

Archívuma Urbaria et Conscriptiones Gyűjteménye

OSZK RNYT: Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tára

NM Inv. Gy: Néprajzi Múzeum Inventárium Gyűjteménye

MTA Kézirattár: Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye

MNL BAZML: Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltár

MNL GYMSML: Győr-Sopron-Moson Vármegyei Levéltár

MNL HBMLT: Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltár

MNL HML: Heves Vármegyei Levéltár

MNL JNSZML: Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Levéltár

MNL TML: Tolna Vármegyei Levéltár

MNL VAML: Vas Vármegyei Levéltár

MNL ZML: Zala Vármegyei Levéltár

Nagy Zoltán

Néprajzkutató

E-mail: nagy.zoltan52@gmail.com

Zoltán Nagy

The Hungarian cooper, hooper and tubber craft in the 16th–18th centuries (Part 2)

In a paper divided into thirteen chapters, the author has examined the direct evidence of the early existence of wooden hooped barrels to store and transport wine, and other staved vessels, which were already widespread in the period of the Árpád dynasty (from the 9th to the beginning of the 14th century), using the wealth of data in the earliest written documents. He used the data of the guilds established in the 15th and 19th centuries in the royal cities and wine-growing regions of Hungary, the formal features of the wooden barrels with hoops depicted on the most important guild objects, and the tools of medieval origin used to make hoops. The self-identifying names of the guilds of the 16th and 17th century crafts in Hungary, the variants of the names of the 18th and 19th century limitations and their prevalence were also discussed. The author examined the shape of the wooden barrels, which can be traced back to the Roman period, and illustrated its unchanged appearance up to the 18th century with contemporary depictions. The various names given to barrel makers in the 16th and 17th centuries were examined in detail. Using archival research and early dictionary data, the role of the various components of the barrel, and the process of making the wooden hoop, were described in detail. In the last, data-rich chapter, the author reconstructed all the phases of barrel making in the period with the help of about twenty different hand tools found in the manorial inventories of the period between 1597–1661 in Keresztúr / Deutschkreutz, Sentelek / Stegersbach, Némétújvár / Güssing, Rohonc / Rechnitz, Sáros / Šariš, Munkács / Мыкачево. He proved that Hungarian language had been in use for centuries in workshops before the widespread use of the German-origin iron barrel from the mid-18th century.

Tiltott, túrt, támogatott helyek. Metszetek az államszocialista időszak falusi migrációs folyamatairól Baranya megyében

BEVEZETÉS

A második világháború után a magyar vidék élete a sok százezres embervesztés, a kényszerű áttelepítések, és a politikai fordulat okozta gazdasági és társadalmi megváltoztatások hatására gyökeresen megváltozott.¹ A parasztság erőszakos felszámolásával párhuzamosan – mint ismert – a mezőgazdaság egyre kevesebb embernek adott közvetlen módon megélhetést.² Enyedi György szerint a falvak jelentős része a lakóhelyfunkción (és a háztáji gazdálkodáson) kívül elveszítette szinte valamennyi korábbi funkcióját, a falvak gazdasági súlyának csökkenése mellett a vidéki terek presztízse is csökkent.³ Talán nem túlzás azt állítanunk, hogy mára sem állt helyre az ekkor kialakult aszimmetria, és elmondható, hogy a vidékre – különösen a kistelepülésekre – jellemző mai problémák (szociális, oktatási, egészségügyi, infrastrukturális hátrányok)⁴ jelentős mértékben a kis falvak funkcióvesztéséből (a mezőgazdaságban betöltött szerepkörök átalakulásából),⁵ az öngondoskodás anyagi és szellemi feltételeinek leépüléséből fakadnak.

Baranya az aprófalvak számarányában és az iparosodás ütemében is kiemelkedő helyet foglalt el a megyék között.⁶ A szocialista időszak fejlesztési és működési forrásaiban megtorpanását jól mutatja, hogy az 1960-as évek végétől a településeinek mintegy 72%-a került az „egyéb” kategóriába, ezen falvak még a napi működéshez szükséges erőforrásokhoz is alig jutottak hozzá.⁷ A helybéli munkalehetőségek szűkülése folytán a megye területén nagymértékű területi átrendeződés, belső migráció alakult ki. Míg 1950-ben a megye lakóinak 73%-a élt falvakban (265.251 fő), 1990-re mindez 43%-ra csökkent (180.532 fő).⁸ A lakosság meghatározó része a falvakból városokba (urbani-

¹ A 2019-2.1.11-TÉT-2020-00175 számú projekt az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, „*Vidékről városba és városból vidékre irányuló középeurópai migráció néprajzi és kulturális antropológiai vizsgálata: Szlovénia és Magyarország példája*” pályázati program finanszírozásában valósult meg.

² Beluszky 1982: 22.; Az erőszakos felszámolásra: Ö. Kovács 2015. A paraszttalanítás fogalmával kapcsolatban: Kovács 2003.

³ Enyedi 1992: 41. A vidéki népesség változó megítélésével kapcsolatban összességében: Kovács 2007: 9., 2012: 33–34.

⁴ Kiss János Péter aprófalvas „tünetegyüttesnek” nevezi a felsorolt problémákat. Kiss 2008: 30.

⁵ lásd Beluszky 1982: 23.

⁶ lásd Beluszky 1982: 24–25. Kiss 2008: 36–37.

⁷ Hajdú 2021: 23. Az idézett „egyéb” kategória az 1971-es OTK kategóriáját jelenti, mely országosan a települések 64,54%-át sorolta ezen falvak közé. Szabó 2007: 71.

⁸ KSH 1949: 48.; 1990: 293.

záció), majd egy részük a nyolcvanas évektől a városokból a városközeli falvakba (szuburbanizáció) költözött.⁹ Miközben a városokból a falvakba irányuló, vidéki slumokat eredményező népességekicserélődési folyamatok már az 1970-es években mutatkoztak.

Tanulmányunk kiindulópontja alapvetően az a felismerés, hogy a mai táj szövevényében a kollektivizálás előtti parasztság életmódjával összefüggő, funkciótlaná vált (reliktum) elemek sokasága látható. Elhagyott falvak, házak, pincék, malmok, utak és a kisparaszti földművelés nagy területekre kiterjedő emlékei. Vajon milyen migrációs folyamatok, társadalmi változások eredményezték ezen jellegzetességek kialakulását? Milyen dinamikával és milyen ösztönzők hatására üresedtek ki bizonyos terek? Továbbá milyen „ellenfolyamatok”, és milyen emlékezeti mechanizmusok tartják még ma is életben ezeknek az elhagyott tereknek az emlékét?

E kérdéseket három metszetben szeretnénk megvizsgálni, amelyek a mezo-szinten kirajzolódó – jelen esetben baranyai – változásokat mutatják, és kiegészíthetik a néprajztudomány által leírt, az államszocialista korszakkal kapcsolatos, életmódra, gazdaságkodásra, társadalmi kapcsolatokra vonatkozó ismereteinket.¹⁰ Nem törekszünk sem a megyében, sem az országban végbement folyamatokat a maguk teljességében, tágabb térbeli vagy időbeli összefüggésrendszerükben bemutatni.¹¹

Az első metszet általánosságban, statisztikai mutatókat is használva mutatja be, hogy a városokba költözés hatására hogyan változott meg az „elhagyott élettér”, miként alakult át a táj karaktere, a falu, és annak határa. Második metszetünkben az Ormánság és annak legfontosabb szőlőhegye példáján az erőszakos paraszttalanítás hatását követhetjük nyomon, ahol a szőlőhegy mintegy köztes állomás volt a parasztság régi és új lakhelye között, nemcsak fizikai, de mentális értelemben is. A harmadik metszet Gyűrűfü esetét mutatja be. A kis zselici falu a leépülő baranyai falvak legismertebb példájának tekinthető, ugyanakkor megtestesíti azt az ideológiai szinten is folyó „önvédelmi harcot”, amelyet az ország rendszerkritikus értelmisége folytatott a kommunista diktatúrával szemben. Jelentősége messze túlnőtt egy aprófalunéptelenedésének példáján. A közreadott társadalomnéprajzi metszetek nemcsak a múltból, de áttételesen a közelmúlt és a jelen folyamatairól is szólnak. Hiszen az új évezredben teret nyerő ökológiai szemlélet, az örökségesítés folyamatai, a különféle emlékezeti helyeket kialakító törekvések, és a vidékfejlesztési elképzelések is ráépülnek, reagálnak, párbeszédet folytatnak a korábbi, az államszocialista korszakban bekövetkezett változásokkal, és a benne érintett terekkel, helyekkel, épületekkel.

⁹ A kisebb falvakból a térségi, járási központokba való beköltözés, tehát a faluból faluba irányuló migráció is jelentős volt. Enyedi 1980: 40–41.

¹⁰ Szuhay 1994.; Jávor – Molnár – Szabó – Sárkány 2000.; Ispán 2020.; Paládi-Kovács 1996.

¹¹ Horváth Gergely Krisztián (2015.) három lépték, a mikro-, a makro-, és a mezo szint fontosságát hangsúlyozza a vidéktörténetről írt munkájában.

TELEPÜLÉSPUSZTULÁS, TÁJVÁLTOZÁS

Szuhay Péter a kommunista diktatúra időszakát a vidéki (falusi) életmód átalakulását tekintve két nagy korszakra osztotta. Az első, az 1948-tól az 1960-as évek végéig tartó időszakot a „naturálgazdálkodás” korszakának nevezte, és a szűkösség fogalmával jellemezte, míg az 1970-es évek elejétől a rendszerváltásig terjedő korszakot az intézmények leépülésével, összevonásokkal írta le.¹² Baranyai tapasztalatainkkal is egybevág az a megállapítása, hogy a kistelepüléseken élők számára a „normális élet esélyei” egyre csökkentek, s ez elvándorlási hullámokat indított. Andrásfalvy Bertalan 1975-ben megjelent Orfű környéki változásokat feldolgozó tanulmányában megfigyelte a közlekedési és urbanizációs igényeket kevéssé kielégítő falvak fiatalságának a városba költözését, és azt is, hogy helyükre városiak, vagy más falvakból származók költöztek, amelyet már ekkor – a néprajzosok körében talán elsőként – falusi slumosodásként írt le.¹³ A falu jövőjét ambivalensen értékelték a kor agrár- és településkutatói, akik a csökkenő faluszám, és az elszegényedés, „lecsúszás” szomorú tendenciájának a regisztrálása mellett bizonyos fokú optimizmussal tekintettek a térségi központok, és a városok felemelkedésére, mely folyamatokat összességében talán szükségszerűnek (elkerülhetetlennek) is látták.¹⁴

A falvakban lakók aránya a hullámzó ki- és beáramlások következményeként csökkent, jól lehet Magyarországon, és a megye területén sem valósult meg az a látványos falu- és tájfelhagyás, ami a kontinens más területein jellemzővé vált, például a városok elszívó hatása miatt (marginális termőhelyi adottságú vidékek, úgymint a mediterrán hegyvidékek, erdőségek, hűvösebb és magasabb területek), a drasztikus kolhozosítás, és/vagy a nemzeti kisebbségek kitelepítése következtében.¹⁵ Ezeken a vidékeken a középkori pusztasodáshoz hasonlóan falvak sokasága szűnt meg, újkori „lost village”-ek és „wüstungok” százait, ezreit eredményezve.¹⁶ A településeket és az épített környezet nagy részét mára visszavette a természet, amit jól mutat, hogy kutatásukat a régészetben is használt távérzékeléses eljárásokkal is végzik a geográfus, történész kutatók.¹⁷ A magyarországi változások vizsgálhatók a társadalmi jelenségek szintjén, de megfigyelhetők a táj fiziognómiájának vizsgálata révén is. A következőkben a konkrét példákat – hely hiányában – csak néhol említve, összefoglalásra törekedve mutatjuk be a változások irányvonalait. Hangsúlyozzuk, nem kívánjuk a vidéki társadalom egészét érintő változásokat értékelni, az 1951-es besorolás szerinti III/C kategóriás

¹² Suhay 1994: 347. Ugyanezt az időszakot Valuch Tibor a „hagyományos világ alkonya”-ként aposztrofálta. Valuch 2005: 188.

¹³ Andrásfalvy 1975 (2011): 261.

¹⁴ A „szükségyszerűségről”: Romány 1983: 35–41. A falvak elsorvasztásának koncepciójáról és ideológiai háttéréről: Horváth 2022b.

¹⁵ Összefoglalóan: McDonald – Crabtree – Weisinger – Dax – Stamou – Fleury – Gutierrez – Gibon 2000.

¹⁶ Lásd: Máté – Moric 2022.

¹⁷ Latocha 2012.; Szymanowski – Latocha 2021.

(„nem fejlesztendő”) falvak szemszögéből vizsgáljuk meg a koncepcionális szinten megfogalmazott vidékpolitika gyakorlati következményeit.¹⁸

A változás nyomait a baranyai falvak belsőségétől a külhatárig követhetjük. Megváltozott a kis falvak belső szerkezete és állapota, ezt az 1950-es évek topográfiai térképei, légifelvételei, és a visszaemlékezések egymásra vetítésével láthatjuk igen tárgyilagosan. A harangláb, templom köré összpontosuló régi falumag jelentősége csökkent, amely az épületek romló állagában és foghíjasodásban nyilvánult meg leginkább.¹⁹ A paraszti porta jellegzetes gazdasági épületei (istállóspajta, góré, disznóól, tyúkól, nyárikonya, pince) a változó életvitellel párhuzamosan fokról fokra funkcióváltáson estek át, a jó karban tartás esélyei a szűkülő anyagi lehetőségek miatt csökkentek.²⁰

A lakóhelyi tevékenységek megváltozását jól mutatja Gráfik Imre 1974-es magyarszombatfai (Vas megye) kutatása, ahol az egy háztartásban élő generációk eltérő aktivitásmintáit, udvar- és épülethasználati rendjét vizsgálta. Eredményei előre vetítették a paraszti porta jövőbeli átalakulását.²¹ A kistelepüléseken új utcák, házsorok ritkábban épültek, igen kevés helyen alkottak összefüggő falurészeket. A korszak jellegzetes épülettípusa a kochaház itt is megjelent, ám nem vált a falukép meghatározó elemévé. Az alapvetően hanyatló tendenciát javíthatta a háztájizásba való bekapcsolódás, és az ipari centrumokba való ingázás lehetősége is, de összességében mégis inkább a megtorpanás, az épületállomány elöregedése vált jellemzővé, e téren éles kontraszt alakult ki a hierarchiában betöltött szerepkörök mentén. Az eltérő fejlődési pályák visszatükröződnek a lakásállomány korában.²² Példaként tekintsük át az aprófalvas, dombsági jellegű Komlói járás területét, ahol 1981-ben 56 település létezett. Négy olyan település volt, ahol az összes lakásállomány több mint fele épült 1960 után. A faluból várossá duzzadt Komlón 1990-ben a lakóegységek 51%-a épült 1960 (a Tsz szervezés nagy hulláma) és 1989 (rendszerelváltás) között. Hasonlóan jó mutatókkal rendelkezett Sásd (53%) és Pécsvárad (51%) is, amelyek tradicionális kistáji központoknak számítottak, de a könnyűipari fejlesztéseknek köszönhetően még tovább erősödtek.²³ Bicalon (62%) a mezőgazdasági (állami gazdaság) fejlesztéseknek volt köszönhető a megújulás. 50% és 33% közötti mutatókkal 10 település rendelkezik.²⁴ Ezek jellemzően a városokhoz közeli falvak, a kitermelőiparral és/vagy sikeres mezőgazdasági üzemmel bíró települések, valamint az összevont tanácsú községek székhelyei voltak. A lista következő, képzeletbeli szintjén az új lakások az összes lakások 33%-a és 20%-át teszik ki. A statisztikák alapján ide 11 falut sorolhatunk, jellemzően olyan kistelepüléseket, amelyek a városoktól távolabb, de főbb összekötő utak mellett

¹⁸ Horváth Gergely Krisztián (2022b: 127.) szerint ez a hazai települések 47,7%-át tette ki. Lásd még: Balogh 2006: 70.

¹⁹ A telekrendben helyet foglaló házak állapotának végleges leromlása, elbontása, ami üres telkek kialakulását eredményezi.

²⁰ Minderre Szuhay Péter is felhívta a figyelmet. Szuhay 1994: 347–352.

²¹ Gráfik 1974.

²² KSH 1980: 510., 1990: 476–480.

²³ Összesen 13971 épületből 7657 épült 1960 után.

²⁴ Összesen 6056 épületből 2476 épült 1960 után.

feküdtek.²⁵ Intézményi ellátottságuk még nagyjából jónak mondható. A járás 56 településéből 31-ben (55%) a lakások 20%-a, vagy annál is kevesebb épült 1960 után.²⁶ Ezek zömében zsákfalvak, a német kitelepítés által erősebben érintett helyek, illetve beosztott társközségek. Ezek közül a legkedvezőtlenebb 12-ben (az össz település-szám 21%-a) gyakorlatilag alig épült ház (mindössze 56 db, ez az összes ekkor épült falusi lakás 1,1%-a).²⁷ Igen beszédes lenne a lakóegységek műszaki állapotának összevetése és a lakatlan lakások számának a vizsgálata is, ám ezek közlésétől hely hiányában eltekintünk.

Az elzártabb, például hegyek között fekvő, határsávban lévő, vagy csak egy bekötőúttal rendelkező falvaknál a jelzett folyamatok még szélsőségesebb módon jelentkeztek, ami a falumegszűnésig, végleges pusztulásig is eljuthatott. Elfogytak Gyűrűfű, Kán, Korpád, Kisújványa, Révfalu lakói, és jó tucatnyi falu került a végső megszűnés határára, a jelenséget Beluszky Pál szerint a „*kellő időben eszközölt községegyesítések álcázták*”.²⁸ Baranya önálló községeinek száma 337-ről 291-re csökkent. Az önállóságukat veszített, csatolt aprófalvak nemcsak tanácsukat, de rendszerint intézményeiket, boltjukat, kocsmájukat is elvesztették. Beluszky Pál szerint a hirtelenszerű népességvesztéssel párhuzamosan megindult az „*emberkéz alkotásainak pusztulása*” is.²⁹ A végső, az összes ház eltűnésével járó állapotig ugyanakkor csak két egykor önálló falu jutott el: Gyűrűfű és Korpád.³⁰ A teljes fizikai megsemmisülés az egykori külterületi lakott helyeken (pusztai cselédházak, őrházak, egykori csárdák, malmok, szőlőhegyek, cigánytelepek) volt a legjellemzőbb.³¹ A „pusztaiak” egyre szűkülő lehetőségeiről a kor szociográfiái is tájékoztatnak.³² Az 1949-es népszámlálás szerint még 57.666-an (15,9%), 1990-ben csak 9533-an (2,3%) éltek ilyen helyeken.³³ A termelőszövetkezetek szétesésével sorsuk végleg ellehetetlenült, a régi külterületi lakott helyek mára jellemzően – és szó szerint – megsemmisültek. A hasznosítható anyagokat elhordták, a romokat pedig visszavette a természet. A falvak külterületén rohamos pusztulásnak indultak a kálváriák, kőkeresztek, kápolnák, szentkutak. Az elhagyott falvak temetőit is benőtte a természet, különösen, a kitelepített lakosság sírkertjeit. A szakrális emlékek eltűnésében nyilvánvalóan az elvallástalanodásnak és az egyházak anyagi és

²⁵ Összesen 2011 épületből 531 épült 1960 után.

²⁶ Összesen 2861 épületből 341 épült 1960 után.

²⁷ Hegyhátmárc, Mekényes, Nagyhajmás, Szentkatalin, Baranyaszentgyörgy, Tarrós, Alsómocsolád, Gerényes, Varga, Szárasz, Apátvarasd, Ág.

²⁸ Beluszky 1982: 21. A rendkívüli mértékben lecsökkent népességszám miatt az 1970-es években a szomszédos falvak valamelyikébe olvasztották az alábbi falvakat: Gorica, Gyümölcsény, Gyűrűfű, Karácodfa, Kán, Kisújványa, Korpád, Mónosokor, Pusztakisfal, Révfalu, Szatina, Szárasz, Szentkatalin, Zsibrik. Lásd: Kovacsics 2001: 62. 1990-ben a megye 296 településéből 52-nek a népessége volt alacsonyabb 200 főnél (17,6%). KSH 1990: 292–299.

²⁹ Beluszky 1982: 21.

³⁰ Mónosokor is a pusztulás képét mutatja, bár egykori temploma még áll.

³¹ Ezek számbavételét számosságuk okán, és a nagy hibalehetőség miatt nem végeztük el.

³² pl.: Sipos 1977.; Varga 1991.

³³ KSH 1949: 48–51., 1990: 292–293. A megyében a tanyásodás alárendelt jelentőségű volt. A külterületi lakott helyek jellemzően pusztai majorságok cselédlakásait, malmokat, bányász kolóniákat, esetleg szőlőhegyi szórványokat jelentenek.

erkölcsi háttérbe szorításának is nagy szerepe volt. Érdekes megfigyelni, hogy a mai revitalizálódási folyamatok célkeresztjében igen gyakran az „elveszített élettér” vallási emlékhelyei állnak.

A patakokban gazdag megye gazdasági életéhez és látképéhez szorosan hozzátartoztak a vízimalmok. Ezek is jórészt funkciótlanná váltak, a hozzájuk kapcsolódó malomárokrendszerekkel együtt. Itt nemcsak egy skanzenbe kívánczozó „építészeti érték” eltűnéséről van szó, de olyan, számottevő munkaerőt (molnárlegények, cselédek és a melléktevékenységek alkalmazottjai) alkalmazó és szerteágazó gazdálkodást folytató malomgazdaságokról, amelyeknek a gazdasági potenciálja és polgárosodást előremozdító hatása is nagy volt. Vagyis felszámolásuk nemcsak a tájra, de a gazdasági-társadalmi mikrokörnyezetre is negatív hatással volt. A malmokra jellemzően a termelőszövetkezetek tartottak igényt. Megmaradt, vagy beköltöztetett lakóik igen nehezen tudták csak „jó karban” tartani a funkciótlanná vált, de lakóépületnek túl nagy építményeket. Állapotuk pusztulni kezdett, a rendszerváltás idejére már jó részük „menthetetlen” állapotba került.³⁴ Jól ismert a kastélyok, uradalmi majorságok sorsa, amelyek szintén valamely termelőszövetkezet vagy állami gazdaság tulajdonába kerültek, esetleg szociális intézményt telepítettek beléjük.

A táji tevékenység és az aktivitás változása nemcsak a falvak belső „proxemikájában”, és az emberalkotta objektumok állapotában, de a faluhatárban is érzékelhető. Noha a változás a külső szemlélő számára talán nem annyira nyilvánvaló. A változásokat végigkísérő, helyben lakó népesség számára különösen azon „emlékezeti helyek” pusztulása, a legszembetűnőbb, amelyek a tájban végzett munka és a tájban történő események során rögzültek, nyerték el jelentésüket (delelőfák, források, épületek, gyümölcsfák stb.). Számukra az átalakulás mértékét többnyire ezen „jelentésekkel teli” táji elemek állapotának változása mutatja.³⁵ Szuhay Péter szerint ekkor tűnt el a településszerkezet és a határhasználat több évszázados formája, változott meg a település és az azt körülvevő táj képe és kapcsolata is. A mezőgazdaság átszervezését követően a határhasználat leszűkül az erdőre, a szőlőhegyre és a falu közelében kiosztott háztáji földre.³⁶ A földeken a kisparcellák helyét táblák foglalták el. A mikroléptékű, az egyéni gazdálkodás mérték- és arányrendszeréhez igazodó táji mintázat helyett a nagyüzem anyag- és erőforráshasználata és – egyre inkább – a piachoz igazodó feltételek határozták meg a táj képét.³⁷ A tájmintázat változása a szomszédos szlovén, horvát és osztrák területekkel való összehasonlítás során válik leginkább érzékelhetővé, ahol a parasztgazdaságok egészen más körülmények között termeltek, részben vagy egészben megtartva termelési gyakorlataikat és önállóságukat.

³⁴ Lásd Máté 2014.

³⁵ A változással kapcsolatban Keszeg Vilmos (2007.) arról írt, hogy a korban megszűnt az az intenzív viszony, amely a paraszttársadalom és a természet kapcsolatát jellemezte.

³⁶ Szuhay 1994: 347–348.

³⁷ Erről részletesen: Máté 2009., 2014., 2015.

A „racionalizálás” és a termésmenvelés jegyében markáns művelési ág változások figyelhetők meg, amelyek a kor légifelvételein jól nyomon kísérhetők.³⁸ A géppel gazdaságtalanul művelhető területeken erdősítés vette kezdetét, arányuk a megyében 1984-re 15%-ról 23%-ra nőtt, miközben a szántók 59%-ról 51%-ra csökkentek.³⁹ A kertek és gyümölcsösök adatai megyei szinten emelkedést mutattak, arányuk 1,8%-ról 4,8%-ra nőtt. Az adatok mögött látnunk kell a nagyüzemi és a kisüzemi gyümölcs-termesztés közti különbségeket is. Az új gyümölcsösök fajtaösszetételünkben (monokultúra), kialakításukban (táblák), elhelyezkedésükben is különböztek a hagyományos gyümölcsészettől, amelyben a vegyes fajtaösszetételű állományok inkább a falu köré összpontosultak, és/vagy a határban hintve helyezkedtek el, de semmiképpen nem alkottak homogén, nagy tömböket.⁴⁰ Területi csökkenésről árulkodnak a rendszerváltás után „összeomlott” mezőgazdaság statisztikai mutatói. 2000-re a megye termőterületének mindössze 0,04%-a volt kert és gyümölcsös.⁴¹ Ugyanilyen apadást látunk a szőlőknél is. Baranya címerkőnövénye 1935-ben még a vármegye 2,5%-át borította, 1984-re területe 1,2%-ra esett, ami 2001-re 0,003%-ra zuhant. S közben itt is markáns művelési változások (teraszosítás, kordonosítás, táblásítás) történtek, a kisparaszti szőlők javarészt felszámolódtak. Pincék számai, – nem túlzás – ezrei dőltek össze (nem csak az elnéptelenedő kistelepülések határában). A városok környékén (Pécs, Komló, Mohács, Siklós, Szigetvár, Sásd) ugyanakkor nagy kiterjedésű „kiskertes” övezetek alakultak ki. Ezt akár az elfogyó falusi lélettérnek a város szövetében való újrafogalmazódása-ként is tekinthetjük.

A rétek nagy része ekkor vált jellemzően halastóvá, erdővé, és a legelőterületek is fogásnak indultak. Mivel a parlagon hagyott földeket jellemzően rétként és legelőként regisztrálták, ezért a statisztikák 1984-re emelkedést, ill. mérsékelt fogyást (legelők) mutattak. A valódi tendenciákról a rendszerváltás utáni adatok lebbentik fel a fátylat, ahol a rétek 7%-ról (1984) 2%-ra (2000), a legelők 8%-ról (1971) 3%-ra csökkentek (2000).⁴² Megváltozott a helyi úthálózat hierarchiarendszere, műszaki állapota és használtsága, és lényegileg átalakult a források, vizek használata. A tájjal kapcsolatos kötődések változását jól szemlélteti, hogy a határismeret egyre inkább differenciálódott. A helynevek és a határ topográfiájának az ismerete életkor és foglalkozás szerinti csoportokra szűkült (idősek, erdészek, TSz alkalmazottak stb.), és speciális tudássá vált. Ez a szélesebb értelemben vett lakóhelyi, környezeti tudáskészlet válto-

³⁸ A különféle időmetszetekben készített ortofotók a Lechner Tudásközpont által működtetett Fentrol.hu honlapról tölthetők le.

³⁹ KSH 1988: 73–108.

⁴⁰ A hagyományos gyümölcsészetben a fák jellemzően nem külön gyümölcsös rendeltetésű határrészekben, hanem vegyes művelésmódban álltak (rét-gyümölcsös, szőlő-gyümölcsös). Túlnyomórészt vízfolyások partján, mezei utak mezsgyéjében, parcellahatárokon, a szőlők és a szántók közén, és az erdőkben elszórva helyezkedtek el.

⁴¹ KSH 2000: 18–33. Természetesen a csökkenésben már a szövetkezetek és állami gazdaságok gyümölcsöseinek a drasztikus megfogyatkozása is tetten érhető.

⁴² KSH 2000. A mérsékelt csökkenés oka jórészt a munkaextenzívebb művelési ágakba való átcsatolás volt (szőlőből legelő, szántóból legelő stb.), amely a valóságban sokkal inkább parlagokat jelölt. A rendszerváltás utáni helyzetképet természetesen a termelőszövetkezetek állattartásának a felszámolása is nagyban befolyásolta.

zását is jelenti, amit – napjainkig hatóan – egyre inkább az iskolából, helynévtárakból, archívumokból elsajátított tudás vált fel.⁴³

Összegezve az elmondottakat úgy véljük, hogy a szaktudományban bevett paraszttalanítás kifejezés használata mellett helytálló lehet a falupusztulás, pusztásodás kifejezés alkalmazása a kor kistelepüléseket érintő változásainak az összefoglalására. A parasztság által élt tájban vitathatatlan az emberi jelenlét és a mezőgazdaság intenzitásának a csökkenése, tehát a szó korántsem egy patetikus, túlzó, hanem nagyon is tárgyilagos megfogalmazása a változásoknak. Használatát azért is javasoljuk, mert ez bizonyos értelemben egybecseng a paraszttalanítás széles körben (strukturális, kulturális és társadalmi értelemben is) alkalmazott fogalmával,⁴⁴ összesűríti a táj átformálódásának mozzanatait és következményeit. Nem mellékes ugyanakkor, hogy hazánkban a pusztásodás elsődlegesen a középkorra és török korra vonatkozóan meggyökeresedett fogalom és főként valamely külső hatásra visszavezethető (háborúk, járványok) falupusztulási folyamatokat ír le. Az analógiát az is mutatja, hogy mindkét korban egy időben elhúzódó eseménysorozatról van szó, amely nem jelenti a lakhelyek teljes spektrumának pusztulását, ugyanakkor magába foglalja az el- és visszavándorlási tendenciákat is. A 20. század pusztásodása is inkább jelöl egy általános irányt, a minőség konzekvens leromlását a rurális, és főként a perifériakussá vált(oztatott) élettérben (C kategóriás falvak), amely csak némely esetben vezetett el a falu teljes felszámolódásához. Hatása ugyanakkor a belsőségtől a külhatárig, az aprófalutól a városokig követhető, az életmód, a tárgyi világ, az emlékezet, és a tájhoz való kötődések szintjén is.⁴⁵

AZ ORMÁNSÁG „ELFOGYÁSA”

Az Ormánság Baranya egyik legismertebb néprajzi tájegysége, mely eredendően népművészete, sajátos tájnyelve, népviselete okán került a néprajzi érdeklődés középpontjába. Később a fókusz e térség társadalmi problémáira terelődött és máig összekapcsolta az Ormánság nevét az egykézés, az elnéptelenedés fogalmaival. E válságjelenségek révén a 20. század eleje óta áll a társadalomtudományos érdeklődés középpontjában. A 20. századi demográfiai adatok értelmezése kapcsán csak utalunk az egykézésre,⁴⁶ mint előzményre, bonyolult demográfiai, gazdasági, társadalmi hatásaira nincs lehetőségünk kitérni e tanulmány keretei között. Fel kell hívnunk a figyelmet azonban arra a tényre, hogy demográfiai mutatók szerint 1900-ban – az egykézés ellenére – a térség népsűrűsége még alig maradt el az országos átlagtól,⁴⁷ ez 2005-re a magyaror-

⁴³ Az említett kérdésekről részletesen: Máté 2009. A helynevek ismerete, és annak változása nemcsak egy-egy falu topográfiájának az ismeretét jelenti, de a falu határának, gazdálkodásának, és a „tájba irt” történeteinek emlékezetalapú ismeretét is, ezért a helynévismeret változása alkalmas a kötődések mélységének vizsgálatára. A táj és emlékezet kérdéséhez lásd még: Keszeg 2013.

⁴⁴ Kovách 2003: 52.

⁴⁵ Lásd még Keszeg: 2013: 283.

⁴⁶ Az egykézés társadalomtörténeti, demográfiai hatásairól újabban lásd: Koloh 2021., 2022.

⁴⁷ Az egykéző református magyar lakosság apadását bevándorlók is kompenzálták ebben az időszakban, elsősorban Szatmárból és az Alföldről hozott református telepések. Kiss Z. 1989: 60–61.

szági átlagos 110 fő/km² érték egyharmadára, 33 fő/km²-re csökkent. 1949 és 1989 között az Ormánság lakosságának egyharmadát elveszítette.⁴⁸ Az erőteljes népességcsökkenésben egyrészt szerepet játszott az az általános tendencia, hogy a falvakból a kollektivizálás elől tömegesen költöztek be a városokba, ipari centrumokba.⁴⁹ Másrészt a térségben élők sorsára negatívan hatott az 1950-es években Magyarország és a Tito-i Jugoszlávia közötti kapcsolat megromlása. A Jugoszláviával érintkező 5 megye határmenti területe, így Baranya megye déli része, és benne az Ormánság is szigorúan őrzött határsávvá alakult egészen az 1960-as évekig. Az ekkor kiépülő déli erődrendszert (Rákosi vonala) mellett a rendőrség, az ÁVH, a hadsereg jelenléte erősen látható és érezhető volt a déli járásokban. Megindult a határsávból való kitelepítés, mely minden tekintetben súlyos következményekkel járt.⁵⁰ 1950. június 23-án, egyetlen éjszaka alatt „a legveszélyesebb 2446 személyt”,⁵¹ családjaikat is beleértve, deportálták. A hortobágyi kényszermunkatáborok rendszerét lényegében ez a kitelepítés alapozta meg.⁵² Szinte minden ormánsági településről elhurcoltak legalább egy családot.⁵³ E módos, „kuláknak” bélyegzett gazdák deportálása lényegében a lakosság megfélemlítését szolgálta. Súlyosbította a kibontakozó társadalmi válságot, hogy a határsávban semmiféle ipari fejlesztés nem történt.⁵⁴ Az országhatártól számított mintegy 15 km távolságra fekvő településekre bemenni csak külön engedéllyel lehetett.⁵⁵ Az 1953-ban Sztálin halálával szabaduló kitelepítettek számára megtiltották, hogy hazatérjenek otthonaikba,⁵⁶ ami szintén erősítette az Ormánságra jellemző negatív migrációs trendet. Nemhogy letelepedési, de 1956-ig belépési engedélyt sem kaptak a határsávba. Földjeiket, lakóházaikat államosították. Hazaérkezésük után a legtöbben a környező, letelepedési engedélyhez nem kötött városközpontokban (pl. Pécs) próbáltak boldogulni. Gyermkeikkel együtt egészen a rendszerváltozást megelőző évtizedig megfigyelés alatt álltak, munkavállalásukat szinte teljesen ellehetetlenítették, így rendkívüli szegénységben éltek. Ilyen körülmények között fontos tényező volt, hogy az ormánsági „kulákság” határsávon kívül eső diósvizslói vagy hegyszentmártoni szőlőit és pincéit nem államosították. Néhány esetben családtagok, barátok gondozták a területeket, de általában elhanyagolva „várták” haza a tulajdonosokat. 1956 után többen kérvényezték, hogy ideiglenes városi lakhelyükről szőlőhegyi pincéikbe költözhessenek. E területek az önellátás szempontjából is fontosak voltak számukra, hisz a szőlőhegyi konyhakertben az alapvető élelmiszerek egy jó részét megtermel(het)ték.⁵⁷ 1956-ot

⁴⁸ Kovács 2005: 38.; Ragadics 2019.

⁴⁹ Ö. Kovács 2015: 224.; Horváth 2020: 8.

⁵⁰ Hajdú 2021: 18.

⁵¹ Zöld Sándor belügyminiszter jelentésének részlete a „Titkárság 1950- április hó 12-i, déli határsávra vonatkozó határozatainak végrehajtásáról” Titkárság 1950. július 26-i ülése. MOL–M–KS–276.f./54/110.

⁵² Nagy-Saad 2018: 8.

⁵³ Hantó Zsuzsanna adatai alapján a néprajzi Ormánság 42 falujából 35-öt érintett a kitelepítés, ahonnan összesen 245 személyt vittek el.

⁵⁴ Hajdú 2021: 20.

⁵⁵ Bencsik 2011: 4.

⁵⁶ Hantó 2006: 409–410.

⁵⁷ A Pécssett élő, ormánsági származású kitelepítettekkel készített interjúik alapján.

követően, a diktatúra „enyhülésével”, a nagygazdák „rehabilitálása” után a kitelepített személyek általában visszatérhettek lakóhelyükre.⁵⁸ Így sok „kulák” család hazament és újra gazdálkodni kezdett.⁵⁹ Egyrészt mert – elbeszéléseik szerint – ragaszkodtak az „ösi juss” minden szegletéhez, másrészt mert a földműveléshez értettek, ebben látták megélhetésüket. A viszonylagos nyugalom azonban nem tartott sokáig. A mezőgazdaság teljes kollektivizálásának mindent elsöprő, második hulláma nem hagyott egzisztenciális kiutat az egyéni gazdák számára, mindenkinek be kellett lépnie a TSz-be. Ekkor sokan inkább a földek, ingatlanok eladását és a falvak elhagyását választották. Mivel a Hortobágyról hazatérők már megtapasztalták, hogy miként lehet másutt „boldogulni”, ők általában hamarabb döntöttek a városba költözés mellett, mint a középparasztok, illetőleg a kitelepítésben nem érintett személyek. Elköltözésük mintaadó, irányjelző szerepű lehetett a falvak parasztsága számára, ám az elvándorlást illetően nyilvánvalóan többen nyomott a latba a TSz szervezés erőszakossága, amelyet néhol kifejezetten brutális módszerrel vittek végbe (Bogádmindszent, Kőrös). Dani Lajos dráwapalkonyai születésű tanár a vázolt folyamatokat így fogalmazta meg: *„A papok keresik a megoldást, de nem járnak sikerrel. Az Ormánság lakossága egyre fogy kb. 1950-ig. Ezután pedig gyors apadásnak indul. Okai: kezdetben a „kulákok” kitelepítése a Hortobágyra. Közülük kevesen települhetnek haza, mert falujuk a határsávba esik. Később az ország nagy építkezéseire (Dunaújváros, Komló...) indulnak a fiatalok dolgozni. A lakosság elüldözését pedig az 1960-ig befejeződő téesszervezés fejezi be.”*⁶⁰

LAKHELYEK ÉS MENEDÉKEK

A szocializmus időszakában az Ormánságon belül is meghatározó migrációs folyamatok zajlottak le. A tősgyökeres lakosság, a fentebb részletezett folyamatok értelmében, tömegesen költözött el. Helyükre pedig, a helyben maradt uradalmi cselédek leszármazottjai mellé jelentős létszámú cigány népesség települt be,⁶¹ főleg a legkisebb és infrastrukturális szempontból legelmaradottabb falvakba.⁶² Ez tovább erősítette a korábbi paraszti népesség elvándorlásának ütemét, ami főként a képzetesebb, fiatalabb réteget érintette.⁶³ Az elvándorlók elsősorban Pécssett az ipari üzemekben,⁶⁴ vagy az építőiparban, szállítmányozásban tudtak elhelyezkedni. Az elbeszéléseik alapján bányász-

⁵⁸ Bencsik 2011: 8.

⁵⁹ 29/1956. MT. rendelet a volt déli határsáv létesítésével érintett egyes személyek vagyoni jogi igényeinek érvényesítéséről. MK, 1956/79. sz. (1956. szeptember 8.). Ismertette: SZABAD NÉP 1956: 2. (A teljes 29/1956. rendelet a JOGKÓDEX internetes felületen olvasható)

⁶⁰ Dani 2014: 128.

⁶¹ E jellemzően katolikus csoport az 1945-ös földosztással végre a „rég áhított”, saját tulajdonú termőföldjéhez jutott, ezért aztán igen nehezen akart megválni tőle.

⁶² A 20. század első felében a cigányok zömében még a Dráva menti ártéri erdőkben, telepeken éltek, majd a 1960–1970-es években a tanácsok anyagilag is támogatták, hogy a megüresedett házakat megvásárolják.

⁶³ Kovács 2005: 34.

⁶⁴ Segédmunka az építkezéseken, fuvarozás, esetleg a vonaton érkező nagy farönkök mozgatása a parkettagyárban.

nak kevesen álltak be közülük. Ennek köszönhetően Pécs városában az 1960-as évek során szinte teljes ormánsági negyedek, utcák épültek ki, elsősorban Kovácstelepen (akkor Mecsekalja), valamint a Vadász utca, és Kertváros környékén. Ezek a városrészek akkor külvárosi területek voltak, így az olcsón megvásárolt telkeken, konyhakert kialakítása mellett haszonállatot tarthattak és tartottak. Mindez falusias életmódjuk valamilyen szintű fenntartása mellett az önellátás szempontjából volt kiemelten fontos számukra. Az építkezés költségeit általában a szülőfalujukban eladott ingatlanok árából tudták fedezni. Így az idős családtagok is több esetben Pécsre költöztek, ám a pincéiket megtartották, s akár hónapokat is kint töltöttek a hegyszentmártoni hegyen, ahol a család aktívan dolgozó tagjai hétfévente meglátogatták őket és segítettek a nehezebb munkákban.

Az Ormánságra a 20. század második felében jellemző migrációs folyamatok a szőlőművelés relációjában sajátos képet mutatnak. Hegyszentmárton szőlőhegye azon dél-dunántúli apróparcellás paraszti szőlőterületek közé sorolható, ahol a kisparcellák az önellátásra berendezkedett paraszti gazdaságok szerves részét képezték és szőlőmonokultúrává sohasem fejlődtek.⁶⁵ Birtokszerkezetében szinte a 21. századig meghatározó (volt) a kisüzem.⁶⁶ Ezeket a reliktum-, vagy maradványterületeket Illés Péter korokon átívelő menedék és ellenvilág gyanánt értelmezi. A szőlőhegyek menedék jellege a paraszti önállóság fizikai és mentális tereinek erőszakos beszűkítésével az 1950-1960-as években hangsúlyosabbá vált.⁶⁷ Mivel a meredek domboldalak alkalmatlanok voltak a nagyüzemesítésre, a kisparaszti szőlőbirtokok szinte változatlan formában megmaradtak. Általában beszámították a háztájiba, később zártkerti besorolást kaptak,⁶⁸ ami nagyobb fokú önállóságot teremtett a művelésben.⁶⁹ A fentiek értelmében a szőlő a kollektivizált paraszti társadalom számára a *tudás – és tulajdonfolytonosság*, egyben a korábbi határhasználati gyakorlat menedékévé vált. A tulajdonosok érzelmi-egyben erősen kötődnek/tek ezen területekhez, hisz egykori gazdaságaikból általában a lakóház és a hozzá tartozó kert, mint belterületek, valamint a szőlőterületek használata marad(hat) meg.⁷⁰ A kollektivizált, földjeitől és termelőeszközeitől megfosztott paraszti társadalom énképét a rendszer az egyéni és csoportos identitástörés különböző lépésein keresztül (kulákküldözés, kitelepítés, egyházüldözés, kriminalizálás, stb) tudatosan rombolta. Ahogy Ö. Kovács József felhívja rá a figyelmet, „a földbirtoklás, még inkább a föld tulajdonjoga és a földművelés minősége nyilvánvalóan az énkép és az adott személyről alkotott külső kép legfontosabb eleme a paraszti világban”.⁷¹ A

⁶⁵ Égető 2001: 594.

⁶⁶ Ezt a helyi emlékezet mellett a történeti térképek, levéltári- és statisztikai források is megerősítik. Részletesebben lásd: Kurucz 2022: 150.

⁶⁷ Illés 2013: 231.; Ö. Kovács 2012: 402–405.

⁶⁸ A zártkert-rendezés és az új zártkert kijelölések első nagyobb hulláma az 1967 és 1972 közötti évekre esett.

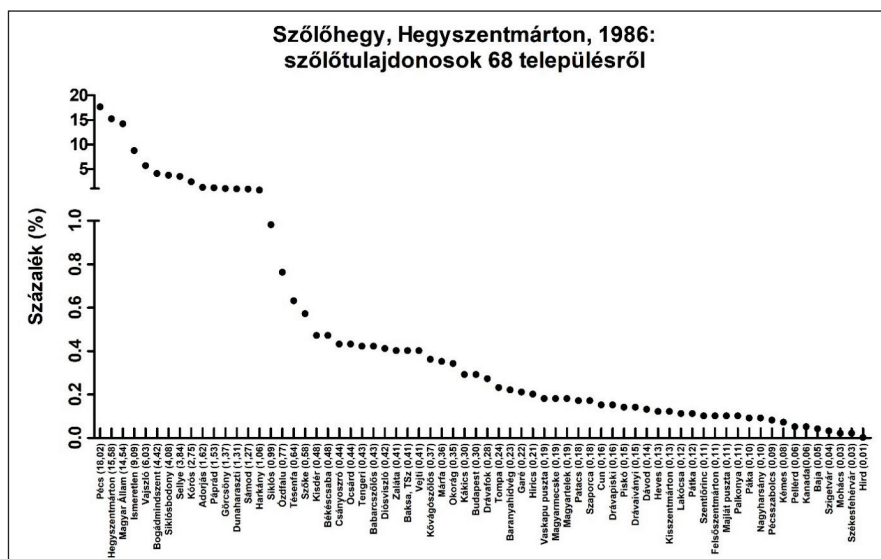
⁶⁹ Részletesebben lásd: Kurucz 2022: 157.

⁷⁰ A zártkertek érzelmi, később egyben gazdasági lényege nem a tulajdonjogban, hanem az állandó használat jogában rejlett. Ráadásul, igaz csak bizonyos területkorlátok alatt, de az 1970-es évektől a zártkerti területek eladhatók, megvásárolhatók voltak, míg a termőföldforgalom egyéb formáját a kommunista rendszer teljes mértékben befagyasztotta.

⁷¹ Ö. Kovács 2015: 223.

szőlőbe való kijárás sokak számára a mentális túlélés lehetőségét jelentette. Emellett, mivel a kézi művelést igénylő szőlő- és bortermelés esetében a tradicionális termelői gyakorlat releváns maradt, a *tudásfolytonosság* is kiemelt szerepet töltött be a paraszti normák és identitás megőrzésében.

Az elvándorlók szőlőterületeikhez való kötődésének mértékét jól mutatja a tulajdonosok lakhelyének áttekintése. Míg az 1866-os birtokrészleti jegyzőkönyv szerint 30 település szőlőinek adott otthon e szőlőhegy, addig az 1986-os földkönyv adatai alapján már 68 település volt érintett a szőlőművelésben Hegyszentmárton szőlőhegyén. A lista elsősorban Pécs és a megyeszékhely körüli falvak lakosaival bővült. Ekkor a szőlőterületek 18%-át pécsi tulajdonosok birtokolják, ami még a közvetlenül Hegyszentmártonból feljárók 16%-os tulajdoni arányánál is több. A pár százalékot birtokló települések között is sok Pécs környéki falut találunk (pl. Hird, Kővágószőlős, Pellérd, Pécsszabolcs, Szentlőrinc, stb).

1. ábra. A birtokolt szőlőterületek aránya a szőlőtulajdonosok lakhelye szerint az 1986-os földkönyv alapján, Hegyszentmárton (a teljes terület: 217,49 ha)⁷²

A helyi emlékezet szerint ez a nagyfokú kiterjedés elsősorban az elköltözők szőlőbeli visszajárásának, valamint az 1970-es évektől az elszármazott ormánságiak és az újonnan megjelenő bányászok szőlővásárlásainak köszönhető, akik közül – a visszaemlékezések szerint – sokan szintén a paraszti gyökerek „megélése”, illetve a „jó levegő” miatt vettek szőlőterületet.

Ha a napjainkban még kisüzemi keretek között szőlőt művelő hegyszentmártoni szőlősgazdák lakhelyét vizsgáljuk, elenyészően kevés pécsi tulajdonost találunk.

⁷² Grafikon: Dr. Gábris Fanni

A legnagyobb kistermelői csoportot (10-15 fő) mára a vajszlói szőlősgazdák teszik ki. Ez a koncentrálódás azzal magyarázható, hogy a hajdani gazdák és utódaik közül sokan a kis falvakból a térség centrumtelepüléseire Vajszlóra és Sellyére költöztek.

A Pécsre beköltözött ormánságiak esetében ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy több évtizednyi kijárás után, a távoli szőlőt eladva Pécssett vagy környékén (főleg a Hársfa úton, Málomban vagy Postavölgyben) vettek szőlőt, ahol az idős családtagok a korábbi életformát folytatva, félig kint lakva éltek „természetközeli” életmódjukat, és folytatták a család ellátását szolgáló termelést. Így a munkahelyre napi szinten bejáró fiatalabb generáció hetente több alkalommal meglátogathatta az egyre idősebb családtagokat, gondoskodhatott ellátásukról.

A folyamatot összefoglalva tehát megállapítható, hogy az elvándorlók számára gyakran a szőlő (volt) az a szalmaszál, ahol a termőföldhöz és általában a fizikai munkához és a mezőgazdasági munkához való kötődésüket megélhették. Szőlőiket, mint „hétvégi parasztok” a városokból hétfélig kijárva,⁷³ gyakran hosszú évtizedeken át művelték. Ebben a legnagyobb motiváció az idős, akár a faluban maradt, akár szintén beköltöző szüleik segítése mellett, a természettel és a termőfölddel való kapcsolatuk elemi igényének a kielégítése (volt). Sok paraszti származású értelmiségi is itt talál(t) módot a fizikai munka és a termőföld igényes megművelése iránti igénye kielégítésére, ezáltal önképe megerősítésére. Itt bizonyíthatta önmaga és családja előtt szorgalmasságát, hisz „*amiben nem izzadsz meg, az nem munka.*” Más mezőgazdasági területekhez képest a szőlő több szempontból is rendkívül alkalmas erre a fajta „önigazolásra”, hisz egyrészt minden évszakban, vegetációs időszakban ad valami munkát, elfoglaltságot, másrészt a pinceépületek lehetőséget adnak a kint alvásra.⁷⁴ Napjainkra az ormánságiak egyre csökkenő létszámban képviseltetik magukat a szőlőhegyen, amit ma már a beerdősülés és a rendszerváltás óta zajló birtokkoncentráció jelentős mértékben érint.

A GYŰRŰFŰI PÉLDA

A falupusztulás egyik legismertebb hazai példáját egy kis baranyai (zselici) falu, Gyűrűfű szolgáltatja, amely nemcsak eltűnésében, de újjáéledésében is nagyon érdekes

⁷³ Erős paraszti identitásuk miatt nevezhetjük így ezt a hétfélig szőlőbe kijáró csoportot, mivel önmagunkat szinte mind parasztként határozzák meg. Ugyanakkor megfontolandó, hogy Andrei Simić nyomán a „városi parasztok” (peasant urbanite) fogalmának a használata is. Simić 1973. Ezt erősíti meg Andre Czegledy „urban peasants” megnevezése is, annak ellenére, hogy Czegledy szerint a hobbikerteket művelő, vidékre kijáró városiak a negatív konnotáció miatt nem definiálják önmagukat parasztként. A csoport tevékenysége mögött húzódó, kulturálisan meghatározott eszmék és gyakorlatok azonban szorosan kapcsolódnak a paraszti életmódhoz. Ezek között a legfontosabb az önellátás hagyománya, mely parasztság alapvető gazdasági stratégiája volt. Mint a nélkülözések elleni és a bürokrácia megkerülésére szolgáló kiskaput, a szocialista állam megerősített és akár máig megőrizte, produktumai további jelentéssel bírnak a kortárs kelet-európai társadalmi diskurzusok keretei közt. Czegledy 2002.

⁷⁴ Babarcszőlősen például az 1970-80-as években, esős hétféligeken a falu főutcájánál is hosszabb kocsisort alkottak a Pécsről hétféligére érkező, kint alvó tulajdonosok parkoló autói, akik a sár miatt csak gyalog tudtak felmenni a Csikorgó meredek szurdokján a szőlőikbe.

társadalomnéprajzi tanulságokkal szolgál. Gyűrűfű 1960-as években kezdett elnéptelenedni, elsősorban a szocialista településpolitikára, az erőltetett körzetesítés hatására. Ennek egyik eszköze volt a szerepkör nélküli faluvá nyilvánítás. Az egykori lakosok Pécsre és a szomszédos kisvárosokba, illetve községekbe költöztek,⁷⁵ tehát nem szóródtak szét, hanem viszonylagos közelségben, rokonsági körükön és a jól ismert tájegységen belül maradtak, ugyanakkor a településhierarchiában képesek voltak felfelé mobilizálódni.⁷⁶

Az elnéptelenedés önmagában még nem volt egyedülálló jelenség a korban, Gyűrűfű az elemzők szerint azért vált mégis sokkal ismertebbé, „országos fogalommmá”,⁷⁷ és azért formálódott szimbolikus történetté, mert a folyamat valamelyest különbözött a többi esettől. Gyűrűfűt az 1960-as évekig – a kevés kitelepítésnek és ezzel párhuzamosan a kevés beköltözésnek köszönhetően – elkerülte a környékre évtizedek óta jellemző lakosságcsere. Hogy mégis ez a falu néptelenedett el legelőször, és szinte egyszerre, annak oka Havas Gábor és Juhász Pál szerint, hogy a jó módú, öntudatos lakosság kollektív döntés eredményeképpen költözött el.⁷⁸ A kollektív döntés mögött az a sérelem állt, hogy sorban elvették intézményeiket, szerepkör nélküli faluként nem kaphattak építési engedélyt és a várva várt utat sem, a kezdetben helyi, majd összevont TSz-ben tudásukra, állattartásban messze híres tapasztalatukra nem tartottak igényt, ehelyett az állattartáshoz mit sem értő embereket hoztak a fejük fölé, akik a szemük láttára tették tönkre az addig virágzó mezőgazdaságot, állataikat stb. „Bizonytalannak látták a jövőt, és akkor összebeszéltek, összefogtak, és megkezdődött az elvándorlás.”⁷⁹ Az elköltözők minden mozdíthatót magukkal vittek, még az új házaikba beépíthető cserepeket, téglákat, ajtókat, ablakokat, villanykapcsolókat is. A visszaemlékezések szerint 1970 volt az utolsó év a régi Gyűrűfű történetében: ekkor derült ki, hogy az alsó tagozatos gyerekeket osztól Ibafára, bentlakásos iskolába kell járatni. Erre a híre az utolsó 37 lakó is feladta reményeit, és az év végére mindannyian elköltöztek. A falu 1974-ben szűnt meg hivatalosan létezni, ekkor olvasztották be Ibafa községbe.⁸⁰

Mielőtt a falu újraéledésének a történetét („ököfaluvá” válását) bemutatnánk szükséges röviden bemutatni az 1980-as, 1990-es évek vidékre irányuló migrációjának a motivációit is. Kisebb létszámú, de a falusi migráció motivációnak szempontjából lényeges a kiköltözés azon típusa, amelyet Szijártó Zsolt és munkatársai vizsgáltak a Balaton-felvidéken.⁸¹ Ez jellemzően olyan – Szijártó kifejezésével – független és rendszerkritikus értelmiségiek (művészek, festők, filmesek) az 1980-as években kezdődő kiköltözését jelentette, akiknek e lépése a krízis és az elvagyódás elképzeléseiből táplálkozott, és akik ily módon is egy ellenvilágot képeztek, szembenállásukat fejezték ki az adott politikai, társadalmi és kulturális rendszer alapértékeivel.⁸² Ilyen értelemben

⁷⁵ Lásd Borsos 2016.; Slachta 2009.

⁷⁶ Havas 1980.

⁷⁷ Dunai 1998: 1.

⁷⁸ Havas 1980.; Juhász 2006.

⁷⁹ Havas – Schiffer 1983: 21.

⁸⁰ Slachta 2009: 11. A falu elnéptelenedésének okait és folyamatát elemzi Borsos 2016.; Havas 1980.; Slachta 2009.

⁸¹ Jelenleg folyik a terület és a jelenség újrakutatása, lásd Lajos – Nemes 2020.

⁸² Szijártó 2002: 2007.

tehát nem gazdasági okok motiválták a költözést, hanem erkölcsi, kulturális vagy ideológiai szempontból értelmezett jobb élet kialakítása volt a cél, a migráció célpontját pedig hanyatlófélben lévő és megmentésre szoruló kulturális régióként értelmezték az odaköltözők.⁸³ De ide sorolható a Mód László által vizsgált, az 1970-es években kihalt – szintén baranyai – Kisújánya története is. Mód szerint: „A Kisújányán házat vagy telket vásárló családok sajátos világot próbáltak megteremteni, (...) amely a dolgok ideális értékeinek a megőrzésére való törekvésként értelmezhető.”⁸⁴ A klasszikus szuburbanizációhoz vagy a visszaszivárgáshoz képest ugyancsak kevésbé számottevő, de fontos tendencia a nyugat-európaiak 1990-es években meginduló, főként aprófalvakba irányuló élmény- vagy jóléti migrációja, amely jellemzően a szocialista falupusztásodás során üresedő, és leromló falvakba vezetett. Járosi Katalin vizsgálatának eredményei szerint a migráció okai között találjuk az alacsony ingatlanárakat: a nyugati migránsok az aktív keresőnek megfelelő életszínvonalukat magyarországi kivándorlás után, nyugdíjas éveikben is meg tudják őrizni, vagy netán még emelni is. További szempont, hogy távol akarnak élni a tömegtől, és a tömegturizmus által megszállt helyektől, és motivációik között szerepel az élményorientáltság is: az adott táj szépsége, egyéni elvárásaik és a környezet harmóniája, a házak lakhatósága. Céljuk a megtalált összhang konzerválása, kímélése és megtartása.⁸⁵ Ezt a vidékfelfogást Keith Halfacree fogyasztói idillnek nevezi, ami a vidékre a pihenés, az otthonosság, a kontempláció és az ellenurbanizáció helyeként tekint.⁸⁶ Járosi Katalin megkülönbözteti a kétféle – klasszikus és jóléti – migrációt: szerinte a klasszikus migrációt a valamitől menekülés jellemzi, míg az élmény-migránsokat és a jóléti migránsokat a valami felé való elmozdulás vágya motiválja.⁸⁷ Ezzel a valami felé mozdulással jellemezhetők a – tanulmány szempontjából különösen fontos – ökofalvak lakói is, akiket erős városellenesség, eltervezett, megtervezett (városból) ki-, és (ökofaluba) bevonulás, és saját világuk tudatos felépítése jellemez. Előzményének tekinthető az 1980-as években megkezdődött, az akkori táncház- illetve zöldmozgalmakhoz szorosan kötődő, rendszerkritikus városi értelmiségiek aprófalvakba, például a Dél-Dunántúlra költözése.⁸⁸ A kiüresedett, már csak nyomaiban megmaradt Gyűrűfű helyén az új ökofalu az 1990-es évek elején jött létre. Új lakói 1990-ben találtak rá a helyszínre, ezt követően az ökofalu létrehozását 1991-ben kezdte meg a Gyűrűfű Alapítvány, majd 1993-ban megvették a falu magját képező 174 hektáros terü-

⁸³ Pulay 2002: 40.

⁸⁴ Mód 2007: 129.

⁸⁵ Járosi 2007: 190–193.

⁸⁶ Lásd: Halfacree 2003. A Magyar vidék-elképzelésekhez lásd: Csurgó 2007.; Megyesi 2007.

⁸⁷ Járosi 2007: 200.

⁸⁸ Az ökofalvakba költözők is elsősorban a városi, értelmiségi réteghez tartoznak, annak egészen széles palettájáról jönnek (az informatikustól a vállalkozón keresztül a pedagógusig és az agrárértelmiségig), de – szemben például a Balaton-felvidékre költözőkkel – viszonylag kevés művész találunk közöttük. Motivációikat tekintve leginkább a többségitől eltérő, ökológiai elkötelezettségen alapuló életmód megteremtésének igénye különbözteti meg őket a többi, faluba irányuló migrációtól, amely igény nem csak a környezethez való viszonyukban nyilvánul meg, hanem az egyéni és a közösségi lét minden aspektusát áthatja. Céljaikat tekintve pedig a modell-szerep hangsúlyos felvállalásában térnek el más faluba-költözéstől: céljuk nem csak egy társadalmilag-gazdaságilag-környezetileg fenntartható életmód megvalósítása, hanem a tapasztalatok, a minta átadása is.

letet.⁸⁹ A városi értelmiségiekből álló alapítók már a rendszerváltás előtt is aktív tagjai voltak a hazai társadalmi- és zöld mozgalmaknak, és volt némi tapasztalatuk a nyugati ökofalvakról, az ökológiai gazdálkodásról, az ökoépítészetről stb. Céljuk – Borsos Béla megfogalmazásában – „[...] egy decentralizált, autonóm közösség, egy posztindusztriális törzsi társadalom létrehozása volt, amely a hagyományos közösségektől elsősorban abban különbözik, hogy az információs forradalom teremtette csatornákon keresztül folyamatos kapcsolatban áll a külvilággal. Ugyanakkor érvényesíti a tradicionális közösségi struktúrák, a középkori falvak vagy törzsi társadalmak azon sajátosságát, hogy emberléptékű, zárt, áttekinthető világot teremt az egyéni és társadalmi tevékenységek számára, amelyben a szabályok és törvényszerűségek közvetlen módon, mindenki számára átlátható ok-okozati összefüggésben a rendszer lehető legtokéletesebb és leghosszabb ideig való fenntartását szolgálják.”⁹⁰

Ahogy említettük, az ökofalu létrehozását alapos tervezés előzte meg. E tervezés fontos aspektusa volt a tervezett ökofalu helyén hajdan létezett Gyűrűfű-falu megismerése. A projekt indításakor a szervezők teljes mértékben tudatában voltak annak, hogy amikor választásuk a hajdani Gyűrűfű falu területére esett, akkor egyfajta szimbolikus újjáéledés mozgatóivá váltak. Gyűrűfű a kollektív magyar intellektuális emlékezetben úgy élt, mint a hatalom áldozata, a településhalál jelképe, a kihalt aprófalusi szimbóluma.

A falu a magyar kultúrában (is) az anyafölddel és a hazával azonosítódik, így a romantikus–hazafias ideák mentén falusiasként elképzelt Magyarországon az aprófalvak elpusztítása patrióta érzelmeket váltott ki.⁹¹ Gyűrűfű története tehát számos korabeli újságcikk és egy dokumentumfilm (Magyar János: Az elnémult falu, 1971) hatására – Krista Harper amerikai antropológus kifejezésével – egyfajta társadalmi mozgalom-eposszá (*social movement epic*) vált.⁹² A kihalt falu helye pedig emlékhellyé és ellenállási térré vált, a hatalommal szembeni passzív ellenállás zarándokhelyeként funkcionált, amiről szóbeli beszámolók, írásos források és fotók is tanúskodnak.⁹³ A falurombolás ellen nyilvánosan nem lehetett fellépni, de a kihalt Gyűrűfűt – és rajta keresztül a hasonló sorsú falvakat – el lehetett siratni cikkekkel, dokumentumfilmmel és az elhagyott falu pusztulásának nyomon követésével.

A hatalomnak kitett hajdani falu helyén egy, az aktuális trendekkel (városiasodás, városba költözés, fogyasztói társadalom, környezethez való viszonyulás stb.) szemben haladó közösség próbált megtelepedni.⁹⁴

⁸⁹ Borsos 2016.

⁹⁰ Borsos 1999: 20.

⁹¹ Krista Harper a tiszai ciánszennyezés kapcsán állapítja meg ugyanezt: „A szennyezés patrióta érzelmek áradását idézte elő Magyarországon.” Harper 2005: 221.

⁹² Harper 2005: 222. Krista Harper a Bős-Nagymaros körüli történeteket nevezi társadalmi mozgalom-eposznak (*social movement epic*), amely egy olyan időszakban zajlott le, ami azóta a rendszerváltást szimbolizáló történelmi korszakká (*historical epoch*) vált. Harper 2007: 222.

⁹³ Lásd például: Magyar 1977.

⁹⁴ Az önfenntartó, nehezen megközelíthető ökofalu intézménye nem kevésbé zavarba ejtő az aktuális hatalmi diskurzusok számára, különösen akkor, ha azt látjuk: az ökofalvak lakói pontosan azért költöznek Gyűrűfűre, amiért régi lakói elhagyták azt: a városoktól való távolsága, viszonylag nehéz megközelíthetősége, kicsi, zsákfalusi jellege, infrastruktúrájának hiányosságai, érintetlen természeti környezete miatt.

Gyűrűfű újjáélesztése tehát a győzelem kifejezésének tekinthető a hajdani falupusztító hatalom, a szocialista állam felett. Pontosan azok részéről, akik valamilyen módon küzdöttek e rendszer összeomlásáért. Gyűrűfű ugyanakkor a szembenállás kifejezése is a jelenkori „vadkapitalista” berendezkedéssel és az aktuális hatalmi diskurzusokkal szemben, lakói szembehelyezkednek a globalizáció negatív hatásaival, a fogyasztói társadalommal, az erőltetett/elvárt gazdasági növekedés ideáljával, a városiasodással, a környezetpusztítással.

TILTOTT, TŰRT, TÁMOGATOTT HELYEK

Láthattuk, hogy a mezőgazdaság és az iparvállalás egyéni útjainak beszűkülésével a falvakból nagyarányú migráció indult a városok és a térségi központok irányába. Baranya példáján keresztül érzékeltettük, hogy a központi forráselosztás által felfokozott területi egyenlőtlenségek átalakították a helyek presztízsét, és az azokban folyó életet. Az erőltetett gazdasági rezsimváltásnak az eredményessége az erőforrások allokálásának a sikerén múlott, amit a szövetkezetesítéssel, az ipar támogatásával és centrumok kiépítésével vitt végbe a pártállam. Természetesen az elvándorlás nem csupán a kis falvakra nézve kedvezőtlen vidékpolitika függvénye volt, hiszen az iparosodás nyugaton is komoly elszívó erőt gyakorolt a falvak népességére.⁹⁵ A magyarországi, és benne a baranyai helyzet viszont annyiban mégis speciális, hogy az erőszakosan végbe vitt, rövid idő alatt bekövetkezett változások erőteljes hatásúak voltak, kontrasztos lát képi következményekkel jártak.⁹⁶ A magyar modell sajátos utat járt be abban a tekintetben is, hogy az önellátás, öngondoskodás és önerőből történő gyarapodás lehetőségétől fosztotta meg a vidéki népséget, így az egész folyamat bizonyos értelemben az erőforrások gyarmatosításaként is felfogható.⁹⁷ A vidékpolitika gyakorlati hatását tekintve nagyon hasonló kategóriák körvonalazódnak a szemünk előtt, mint a szocialista kultúrpolitika Aczéli modellje nyomán megismert „három T” rendszere. Tiltott, tűrt és támogatott helyek egymásra épülő, hierarchikusan tagolt hálózata alakul ki.

A határsáv kialakításával a jugoszláv határ mentén élő lakók mozgástere beszűkült, korlátozottá vált, a térség izolálódott. A politikailag marginalizált csoportok (kulákok, kitelepített családok, németek egy része, molnárok, földbirtokosok) számára tiltottá váltak otthonaik, munkahelyeik. Az „államosított épületeket” úgymint malmokat, majorságokat, kastélyokat vagy az „állam” vette kezelésbe, vagy felszámolták őket. A lakhelyelhagyás traumákkal kísért, majd tabusított folyamattá vált, amelyek később

⁹⁵ Enyedi 1992: 41–42.

⁹⁶ A Baranyában tapasztalt jelenségek a Horváth Gergely Krisztián (2022: 814.) által újabban bemutatott „high modernism” jelenségéhez kapcsolhatók, amely elgondolás (Ernst Langthaler és James C. Scott nyomán) szerint a magyarországi kommunista program azokat az alapvető struktúrákat rombolta le, amelyekre építhetett volna, miközben a szerves építkezésen alapuló (nyugati országokban megvalósuló) „low modernism” a társadalomban meggyökeresedett tudás- és normarétegek tudatosan felvállalt alapzatként részét képezik a modernizációnak.

⁹⁷ Horváth 2022: 821.

a traumát feloldó és az elhagyott térhez visszataláló mechanizmusokat léptetett életbe (Hegyszentmárton példája), és politikai ellenvilágot táplált (Gyűrűfű példája).

A kislelvekre általában igaz ugyanakkor, hogy az élet nem állt meg bennük, sokkal inkább egy megtűrt életformát hordozó helyé váltak, ahol TSz munkásként, és háztájióként végzett utóparaszti életforma bontakozott ki, s amelyek a termelési tapasztalatok és az életmód bizonyos fokú folytonosságát is magukban hordozták. Az állam ugyanakkor a fejlődés lehetőségeit vágta el a kis lélekszámú falvak helyben maradt lakossága előtt. Jellemzően egy- vagy kétpólusúvá zsugorította az ott élőknek a szomszéd falvakkal, és más tájakkal meglévő sokoldalú, több irányba mutató kapcsolatrendszerét.

A „modernizációnak” természetes voltak kedvezményezettjei. A tanulmányunk nem foglalkozhatott velük kellő részletességgel, azonban, több ponton jeleztük azokat a támogatott helyeket, ahová a lakosság elköltözött. Ezek a városok, az ipari centrumok és a járáások kiemelt települései voltak, amelyeket nem kerültek el az infrastrukturális, szociális és kulturális fejlesztések. Itt az erőforrások újraelosztása és a politikai kontroll sokkal ellenőrizhetőbb és hierarchikusabban megoldható volt.

Mindezen változásokkal összhangban a szocializmus éveiben is pusztasodás kezdődött, amely ritkábban falvak, gyakrabban a külterületi lakott helyek fizikai megsemmisülését, gyakrabban és jellemzőbben a parasztfalvak belső szerkezetének átalakulását, a külhatár, a tájkép markáns átfarmálódását és az ember – környezet közti kapcsolatok lazulását, újradefiniálódását is eredményezték. Mindezek egy eltűnő paraszti „Atlantiszként” jelen vannak a mai táj szerkezetében, folyamatosan erodálódó tárgyvilágában, és a tájhoz kötődő emlékezetben is.⁹⁸

Irodalom

ANDRÁSFALVY Bertalan

1975 (2011) Falusi műveltségi csoportok Baranyában. Az agglomerációs és urbanizációs folyamatok mikéntje a mai falu társadalmi rétegei és műveltségi csoportjai szerint. In Máté Gábor (szerk.): *Együtt élő népek – eltérő értékrendek. Andrásfalvy Bertalan válogatott társadalomnéprajzi tanulmányai*. Budapest – Pécs: L'Harmattan – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék.

BALOGH András

2006 Az aprófalvasodás folyamatának főbb jellemzői Magyarországon. *Földrajzi Közlemények* CXXX. 1–2. 67–79.

BELUSZKY Pál

1982 A kislelvekről – tárgyilagosan. *Városépítés* 19. 6. 21–26.

⁹⁸ A kifejezés Vándor Andrea (Museum Europäischer Kulturen, KOMSOE, Berlin) legújabb kiállítási projektjének a címe is utal, amely a tervek szerint a Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 20–21. században tömegesen megszűnt falvak történeteit mutatja be, s melyhez jelen írás szerzői közül ketten is kapcsolódnak.

BORSOS Béla

- 2016 *Az új Gyűrűfű. Az ökofalu koncepciója és helye a fenntartható település- és vidékfejlesztésben.* Budapest: L'Harmattan.

CSURGÓ Bernadett

- 2007 Képek és képzetek a mai magyar vidékekről. In Kovách Imre (szerk.): *Vidékiek és városiak. A tudás-és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon.* Budapest: L'Harmattan – MTA PTI.

CZEGLEDY, Andre

- 2002 Urban Peasants in a Post-Socialist World: Small-Scale Agriculturalists in Hungary. In Pamela Leonard – Deema Kaneff (eds): *Post-Socialist Peasant? Rural and Urban Constructions of Identity in Eastern Europe, East Asia and the former Soviet Union.* 200–220. New York: Palgrave.

DANI Lajos

- 2014 *Szülőföldem. Válogatott ormánsági történetek.* Pécs: Dani Lajos örököse.

DUNAI Imre

- 1998 „Zártkörű paradicsom.” *Új Dunántúli Napló* 1998. június 8. 1.

ÉGETŐ Melinda

- 2001 A szőlőbirtoklás rangja és jelentősége. In Paládi-Kovács Attila (főszerk): *Magyar Néprajz II. Gazdálkodás.* Budapest: Akadémia Kiadó.

ENYEDI György

- 1980 *Falvaink sorsa.* Budapest: Magvető Könyvkiadó.
1992 A magyar falu – nyertes, vesztes? *Társadalmi Szemle* 47. 8–9. 39–47.

FARKAS Judit

- 2009 „Meghalt Gyűrűfű - éljen Gyűrűfű.” Egy jelképpé vált falutörténet (újra) hasznosítása. *Tabula* 12. 1. 75–94.

FÜZES Miklós

- 1990 *Forgószél. Be- és kitelepítések Délkelet-Dunántúlon 1944–48 között.* Pécs: Baranya Megyei Levéltár.

GRÁFIK Imre

- 1974 Az udvar és a ház mozgásvilága. *Néprajzi Értesítő* 56. 88–103.

HANTÓ Zsuzsanna

- 2006 *Kitaszítottak III. Családok a munkatáborban I.* Budapest: Magyar Ház.

HAJDÚ Zoltán

- 2021 Az állami beavatkozások szerepe a centrum-periféria viszonyrendszer formálásában Baranya megyében az államszocialista korszakban (1949–1990). *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek* XVIII. 1. 15–26.

HALFACREE, Keith

- 2003 Landscapes of rurality: rural others=other rurals. In Ian Roberston and Penny Richards (eds): *Studying Cultural Landscapes.* London: Arnold.

HARPER, Krista

- 2005 „Wild Capitalism” and „Ecocolonialism”: A Tale of Two Rivers. *American Anthropologist* 107. 2. 221–233.

HAVAS Gábor

- 1980 „Ibafa.” *Kultúra és Közösség* 1980. 1. 17–33.

HAVAS Gábor – SCHIFFER Péter

1983 „A koncepciók születtek egymás után ...” II. *Kritika* 1983. 4. 27–30.

HORVÁTH Gergely Krisztián

2015 Örökségünk és adósságaink. A rurális társadalomtörténet lehetőségei Magyarországon. *Ethnographia* 126. 3. 417–433.

2020 A vidékellenes politika elemei Magyarországon az 1960-as években. In Csikós Gábor–Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években.* 13–53. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Nemzeti Emlékezet Bizottsága.

2022a A magyar típusú jelenkortörténet – a vidéktörténet szemszögéből. *Történelmi Szemle* LXIV. 4. 805–824.

2022b „Szerepkör nélkül”. Falvak a Kádár-kor településpolitikájában. In Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Ellenszélben. Településpolitika és a falvak a kommunista diktatúra évtizedeiben.* Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága.

JÁROSI Katalin

2007 Rezidenciaturizmus, élmény- és jóléti migráció. In: Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet.* Budapest–Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.

JÁVOR Kata – MOLNÁR Mária – SZABÓ Piroska – SÁRKÁNY Mihály

2000 A falusi társadalom a szocializmus időszakában. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

JOGKÓDEX

1956 29/1956. (IX. 8.)MT rendelet a volt déli határsáv létesítésével érintett egyes személyek vagyoni jogi igényeinek érvényesítéséről. https://jogkodox.hu/jsz/1956_29_mt_rendelet_6332331. (Letöltés: 2023. 01. 11.)

JUHÁSZ Pál

2006 *Ember és intézmények – Két zsákutca az agráriumban.* Budapest: Új Mandátum – Jelenkutató Alapítvány.

KESZEG Vilmos

2007 Ember, táj, hiedelem. *Ökotáj* 39–40. 164–169.

2013 Tájban élő ember: hiedelem és biográfia. In Keszeg Vilmos: *Hiedelmek, narratívumok, stratégiák.* Néprajzi Egyetemi Jegyzetek 8. Kolozsvár: BBTE Magyar Néprajz és Antropológiai Intézet – Kriza János Néprajzi Társaság.

KISS János Péter

2008 Aprófalvasodás és aprófalvaink sorsa – történelmi metszetben. In Váradi Monika Mária (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben.* Budapest: Új Mandátum Kiadó.

KISS Z. Géza

1989 Az Ormánság társadalmának XVIII–XIX. századi tagolódásáról. *Honismeret* XVII. évfolyam, 1989/3, Budapest, 60–66.

KOLOH Gábor

2021 „Szántani lehet, de vetni nem muszáj” – Az ormánsági egykézés történetei 1790–1941. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

- 2022 „*A pusztulás útján haladnak*” – Baranyai lelkészek egykejelentései (1934). Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet.
- KOVÁCH Imre
- 2003 A magyar társadalom „parasztalanítása” – európai összehasonlításban. *Századvég* 28. 2. 41–65.
- 2007 A múlt és jelen vidékképe. In Kovách Imre (szerk.): *Vidék- és falukép változó időben*. Budapest: Argumentum.
- 2012 *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Budapest: Argumentum – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet.
- Ö. KOVÁCS József
- 2015 Kollektivizálás utáni identitásformák. In Keszei András – Bögre Zsuzsanna (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- KOVÁCS Teréz
- 2005 A sellyei (siklósi-) KSH-térség rövid leírása. In Baranyi Béla (szerk.): *Roma szegregációs folyamatok a csereháti és dél-baranyai kistérségekben*. Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- KSH
- 1981 *1980. évi népszámlálás 2. Baranya megye adatai*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- 1992 *Az 1990. évi népszámlálás 4. Baranya megye adatai*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- 1988 *Földterület. Községsoros adatok 1895–1984*. Területi Statisztikai Kötetek. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- 2000 *Földhasználat Magyarországon a 2000. évben*. Településsoros adatok. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- KURUCZ Réka
- 2022 A szőlőhegy szerepe az átalakuló parasztság társadalmában és gazdálkodásban 1945-től napjainkig a Villányi-hegység nyugati felén. In Ö. Kovács József – Schlett András (szerk.): *„A föld nem tud futni”. Rendszerváltás vidéken*. 145–172. Budapest: Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár – Nemzeti Emlékezet Bizottsága
- LAJOS Veronika – NEMES Gusztáv
- 2020 Megalkotott valóságok: sokszínű kisvilágok a Káli-medencében. In Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Ruralitás és gazdasági stratégiák a 21. században*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- LATOCHA, Agnieszka
- 2012 Changes in the Rural Landscape of the Polish Sudety Mountains in the Post-War Period. *Geographica Polonica* 85. 4. 13–21.
- MAGYAR László
- 1977 „Ibafa.” *Valóság* 1977/2. 73–80.
- MÁTÉ Gábor
- 2009 A kultúrtáj változásának aspektusai Kárászon. In Andrásfalvy Bertalan – Vargyas Gábor (szerk.): *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében*. Budapest – Pécs: L'Harmattan – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék.

- 2014 A vízhaszonvétele átalakulása az államosítás és a téjeszesítés következtében a Völgysegi-patak felső vízvidékén. In Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig*. Budapest: Balassi Kiadó.
- 2015 Táj és kollektivizálás. In Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet.
- MÁTÉ Gábor – Moric, Anja
- 2022 Dehumanizing and Rehumanizing the Countryside. Comparative Study of a Hungarian and a Slovenian Region (Baranya, Kočevska, 1945–2022). In Bartulović, Alenka – Máté, Gábor (eds.): *Rethinking the urban-rural relations/migrations in Central-Europe. The Case of Slovenia and Hungary*. PNEKAT Working Papers 3. 1–20. Pécs: University of Pécs, Department of European Ethnology – Cultural Anthropology.
- MCDONALD, Daisy – CRABTREE, John Robert – WEISINGER, Georg – DAX, Thomas – STAMOU, Nikos – FLEURY, Philippe – GUTIÉRREZ LAZPITA, Juanan – GIBON, Annick
- 2000 Agricultural abandonment in mountain areas of Europe: Environmental consequences and policy response. *Journal of Environmental Management* 59. 47–69.
- MEGYESI Boldizsár
- 2007 A magyar lakosság vidékkel kapcsolatos attitűdjei. In Kovács Imre (szerk.): *Vidékiek és városiak. A tudás-és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan – MTA PTI.
- MÓD László
- 2007 „Kihaló faluból – üdülőfal”. Gazdasági-társadalmi változások egy dél-dunántúli kistelepülésen (1970–2005). In Szarvas Zsuzsa (szerk.): *Migráció és turizmus*. Documentatio Ethnographica 22. Budapest: L'Harmattan – MTA Néprajzi Kutatóintézete.
- NAGY Mária – SAÁD József
- 2018 Amit már ismerünk, és amit még megismerhetünk... Gondolatok a szegedi és a Csongrád megyei határsáv-kitelepítések kapcsán. In Bagi Zoltán Péter (szerk.): *Tanulmányok Csongrád megye történetéből XLV*. 7–39.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
- 1996 Continuity and Discontinuity in Hungarian Villages Today. In Paládi-Kovács Attila (ed.): *Ethnic traditions, classes and communities*. Budapest: Institute of Ethnology, Hungarian Academy of Sciences.
- PULAY Gergő
- 2002 „Leköltöztem vidékre...”. In Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt (szerk.): *Egy tér alakváltozásai. Esettanulmányok a Káli-medencéből*. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- RAGADICS Tamás
- 2019 *Közösségek és helyi társadalom az ormánsági kistelepüléseken*. Pécs: Instituto Könyvkiadó.
- ROMÁNY Pál
- 1983 Agrárviszonyaink, falvaink szocialista átalakulása. *Társadalmi Szemle* XXXVIII. 1. 27–41.
- SIMIC, Andrei
- 1973 The Peasant Urbanites: A Study of Rural–Urban Mobility in Serbia. *Studies in Anthropology*, no. 1. New York and London: Seminar Press.

SIPOS Gyula

1977 *Pusztaiak*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

SLACHTA Krisztina

2009 „A központosított településpolitikai intézkedések eredménye: Gyűrűfű elnéptelenedésének okai.” *Modern Geográfia*. Online folyóirat. 2009/3.

SZABAD NÉP

1956 *A Magyar Dolgozók Pártjának központi lapja* 1956. 14. évfolyam 251. szám, szeptember 9.

SZIJÁRTÓ Zsolt

2002 Turizmus és regionalizmus a Káli medencében. Egy kutatás tapasztalatai. In Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt (szerk.): *Egy tér alakváltozásai. Esettanulmányok a Káli-medencéből*. Budapest: Néprajzi Múzeum.

SZYMANOWSKI, Mariusz – LATOCHA, Agnieszka

2021 Does the Environment matter? Depopulation in the Sudetes (case study of the Kłodzko region, SW Poland). *Applied Geography* 135: 1–14.

SZUHAY Péter

1994 A magyarországi parasztság életmódjának változása 1945-től napjainkig. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum.

VALUCH Tibor

2005 *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest: Osiris Kiadó.

2006 *Hétköznapi élet Kádár János korában*. Mindennapi történelem sorozat. Budapest: Corvina Kiadó.

VARGA Dávid

1991 *Mai puszták népe. Volt cselédek, mai gondok Dél-Dunántúl állami gazdasági pusztáin*. Pécs: Pannónia Kiadó.

Máté Gábor

Habil. egyetemi adjunktus, PTE BTK TKI Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék

E-mail: mate.gabor@pte.hu

Kurucz Réka

PhD hallgató, PTE BTK TKI Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék

E-mail: kuruczreka1@gmail.com

Farkas Judit

Egyetemi docens, PTE BTK TKI Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék

E-mail: farkas.judit@pte.hu

Gábor Máté, Réka Kurucz, Judit Farkas

Forbidden, tolerated and supported places: Cross-sections of village migration processes in Baranya County during the Socialist period

In Baranya County (south-west Hungary), known for its settlement structure of small villages, most of the villages were classified as unsubsidised (type C) by the Socialist rural policy after the Second World War. Industrialisation and the withdrawal of development funds led to an increase in internal migration, which encouraged the population to move to the central settlements. The article presents the consequences of depopulation in three sections. The first section captures the changes in the abandoned living space. It shows, through statistics, how the population has changed, how the main land cover characteristics of the landscape have changed, and provides a general picture of the internal structure of the villages and the characteristics of the change. Although few villages have reached the point of total disappearance, in most of the small villages without infrastructure (72% of the villages in the county) few houses have been built, road building and other investments have been slow and institutional provision has eroded. The landscape has slowly been transformed in all respect by agricultural restructuring, with the landscape patterns of old peasant farming reduced to relict areas. Today, the elements of the 'old landscape' are present over large areas, dominating the landscape, and are entering a phase of complete decline after a period of intensive degradation.

The second section is about the transformation of the Ormánság, perhaps the best-known ethnographic area in the county. The situation of the inhabitants of this area was particularly disadvantageous because of its location along the Yugoslavian-Hungarian state border, and entry was subject to a permit. Part of its population was deported to the Hortobágy (in eastern Hungary), and the political persecutions of wealthy peasants and the restructuring of agriculture led to a higher than average rate of emigration from Ormánság. The example of the vineyard of Hegyhátszentmárton is used to illustrate the migration conditions in the region and the attachment to the land. Many descendants of Ormánság peasant families kept their estates here. The vineyard was a refuge for the displaced persons (they were not prevented from moving to the vineyard hills and this land was not taken from them), and for those who moved to the town it became a place where they could experience the peasant mentality and the connection with the land (continuity of ownership and knowledge, closeness to nature).

The third example of Gyűrűfű tells the story of a small village that had been completely depopulated and destroyed. Even at the time of its depopulation (1970s), the small village was already attracting a lot of attention, becoming a symbol of passive resistance to Socialist village politics. Open resistance was impossible, but after the change of regime the village was immediately rebuilt and became the first eco-village in the country. The settlement, revitalised by intellectuals critical of the Socialist regime, is a great example of the symbolic power of areas emptied by migration, not only to define the life paths of those who have left, but also to mobilise them politically.

The study interprets the practical impact of Socialist village policy with the well-known model of Socialist cultural policy as *forbidden*, *tolerated* and *supported*. This is because in practice we see spatial and landscape changes in line with resource allocation and policy objectives. Part of the small villages (in the frontier zone) became inaccessible, and former dwellings and workplaces became off-limits to certain marginalised social groups (kulaks, landlords, millers, industrialists, merchants, etc.). At the same time, most of the small settlements were relegated to the tolerated category, where the possibility of development was replaced by the creation of minimum conditions

that were sufficient and conducive to emigration. For the rural population, moving to assisted areas (towns, regional centres) was a rational step, where not only their material conditions but also their access to cultural institutions were significantly better. At the same time, for those from the villages, ‘going home’ (urban peasants) and working in ‘second homes’ (vineyards, small gardens) became a dominant feature, where they could satisfy their need for nature and physical work, partly as a result of their enculturation.

Kollektív pezsgés és újraértelmezés(ek) a Covid–19 idején. A házasság és a házasságkötés kortárs funkciói és jelentései

BEVEZETÉS

A pandémia időszaka alatt míg más országokban csökkent, Magyarországon nőtt a házasságkötések száma, az emberek házasságaikat a nemzetközi esküvői gyakorlat-hoz hasonlóan egyszerűbb, intimebb magánrítusok segítségével, vagy az elhalasztott, akár több részletben megtartott esküvőkkel és nagy lakodalmakkal ünnepelték.¹ A jelenséggel párhuzamosan a válások száma a pandémia alatt jelentős növekedésnek indult. A *Központi Statisztikai Hivatal* adatai szerint öt éve nem volt annyira sok válás Magyarországon, mint 2021-ben.² Nagy valószínűséggel azért növekedett a házasságkötések száma a pandémia időszaka alatt, mert az elmúlt években alapvetően növekvő tendencia volt megfigyelhető. Mindebben a folyamatban különösen fontos szerepe volt a közelmúltban bevezetett család- és népesedéspolitikai intézkedéseknek – különösen a *Babaváró hitel*, *CSOK* elnevezésű kedvező hitelkonstrukcióknak. A válási ráta növekedésének hátterében több dolog is lehet: egyrészt következhet mindez a nagyobb házasságkötési kedvből, ha több házasság kötötték, feltételezhető, hogy több lesz a válások száma is. S míg a pandémia ideje alatt, elsősorban bürokratikus okok miatt ideiglenesen csökkent a válások száma, a korlátozások feloldása után mindez növekedni kezdett. Azt feltételezem, hogy a házasságkötési boom a házasság, a házasságkötési rítusok területén zajló kollektív és egyéni intenzív újraértelmezési kísérletek nélkül nem valósult volna meg. Illetve, főként a házasságkötések és válások számának emelkedésére adott társadalmi és egyéni reakciók okán is, mindezeknek elengedhetetlen következménye is volt a rítus(ok) és az intézmény újragondolása és újrakonstruálása. Ahogy azt már több kutató kiemelte, a Covid–19 pandémia időszaka, az újfajta lehetőségekkel, szabályokkal és korlátokkal együtt, a „kollektív pezsgés”³ melegágya lehetett,⁴ így volt ez a házasságkötéssel kapcsolatos tervezési és döntési folyamatok területén is.

Írásomban a házassággal és házasságkötéssel kapcsolatos elképzelések és megélt tapasztalatok és vélemények elemző bemutatására törekszem 2019 és 2022 között

¹ A tanulmány megírását az MTA Prémium Posztdoktori Kutató Program támogatta (befogadó intézmény: PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék).

² Forrás: https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0021.html (Letöltés: 2023. 02. 25.)

³ Durkheim számára a kollektív pezsgés egy olyan társadalmi-kulturális szinkronizációs folyamat, amely erőteljesen összeköti, összekovácsolja az egyéneket, kohéziót teremt közöttük. Durkheim számára ilyenek az egyes vallási események. Durkheim szerint az egyes vallási események során olyan vibráló energiák szabadulhatnak fel, amelyek átjárják a rítusok résztvevőit, s ők ennek hatására közös élményeket és közös érzelmeket élhetnek át, s mindez alkalmasint egyfajta euforikus állapotot is előidézhethet. Durkheim 2003: 22, 198.

⁴ A párhuzamról lásd pl. Woods 2021.

végzett digitális antropológiai kutatásom (online kérdőívek, digitális etnográfia és mélyinterjúk) eredményei alapján.⁵ Ahogy Perveez Mody is fogalmazott a „*témával foglalkozó korábbi antropológiai vizsgálatok többsége kevés figyelmet fordított arra, hogy az emberek valójában miként élték meg a házasságkötést*”.⁶ Azt vizsgálom meg, hogy a pandémia alatti „kollektív pezsgés” során milyen régi-új házasság- és házasságkötés értelmezések, illetve a ritualizáció területén milyen régi-új gyakorlatok jöttek létre, milyen fogalomalkotások kísérték az esküvőszervezési folyamatokat. Ahogy megvizsgálom azt is, hogy a különféle, kortárs házasságkötési és válási gyakorlatokra reflektáló nyilvános diskurzusok miként befolyásolták az érintettek elképzeléseit és fogalomalkotásait, másként, a kulturális antropológia interpretatív, értelmező fókusz segítségével igyekszem megmutatni, hogy milyen volt, milyen lehetett „belülről” megélni és megtapasztalni a Covid-19 alatti esküvőszervezéseket.

Ahogy Janet Carsten fogalmazott, míg a házasságra gyakran úgy gondolunk, mint egy olyan stabil társadalmi intézményre, amely jelentős történelmi mélységű, konvenciók és hagyományok által köttetik, számos kortárs antropológiai vizsgálat pontosan azt mutatja, hogy a házasság figyelemre méltó rugalmasságot őrzött meg, és továbbra is az innovációk és meglepetések forrása is egyben.⁷ Az új rokonsági tanulmányok újabb vizsgálati kérdéseit és perspektívát szem előtt tartva a házasságot és házasságkötést olyan társadalmi elvárásokat, normákat és ideálokat közvetítő eszköznek tekintem, amelyeken keresztül az emberek személyes életüket, vágyaikat és ambícióikat és önképüket is bevonják a tetteik és kapcsolataik legitimálására irányuló törekvéseikbe.

HÁZASSÁGKÖTÉSEK MOTIVÁCIÓI: ÉRDEKEK ÉS ÉRZELMEK

A 2020 februárjában a Facebook felületén publikált KSH adatokon alapuló infografika azt hangsúlyozta, hogy „*közel 30 éve nem kötöttek ilyen sok házasságot*”. A színes ábrából az is kiderül, hogy 2019-ben a házasságkötések 27,7%-a esetén a pár egyik, vagy mindkét tagja másodszor házasodott. A növekvő házasságkötési kedv a 2020-as *Házasság hetének* (2020. február 9. és 16. között) egyik központi témája, gondolata

⁵ A kutatás során archiváltam a házasságkötésekkel kapcsolatos médiahíreket, jogi-egészségügyi szabályokat és az ezekre reflektáló Facebook felületén működő magyar nyelvű esküvőszervező- és csevegő-csoportok (kb.12 csoportban voltam jelen, ezek közül a négy legaktívabb csoportot figyelem a legintenzívebben, napi szinten (a csoportokban a tagok száma 2500 és 29.000 fő között váltakozik) diskurzusait. Figyeltem a lakodalmak szervezésével, átszervezésével kapcsolatos vitákra és beszélgetésekre, az egyéni és kollektív dilemmákra is. Dokumentáltam számos online élő közvetítéssel megosztott polgári esküvőt, esküvőbeszámolót, továbbá két, a hazai lakodalmak megtartásáért indított online petíció aláírásai mellett elhelyezett több ezer érvet is. Jelen voltam az online (Facebook) esküvőszervező csoportokban. A kutatás során közreadtam több online kérdőívet is (2020. február 1. *Házasság-kérdőív* 1083 kitöltő; 2020. áprilisban 2. *Covid-kérdőív* 490 kitöltés). A kutatás során, főként a 2020-ban, és 2021 első félévében 40 mélyinterjút is rögzítettem a COVID-19 idején házasságot tervező menyasszonyokkal.

⁶ Mody 2015: 599.

⁷ Carsten 2021: 3–4.

volt – „Örömkre szolgál, hogy napjainkban a házasság újra divatba jött”.⁸ A KSH-s infografikát a Facebookon megosztották magánszemélyek (friss házások és házasulandók), társkeresőoldalak, lakodalmi szolgáltatók, továbbá párterápiával, párkapcsolati problémákkal foglalkozó coachok, mediátorok, tanácsadók, illetve kormányzati kötődésű oldalak is. A KSH elemzését érdekességként, a kormányzati támogatások látványos eredményeiként, a randioldalak legitimációs forrásaiként, továbbá a saját lakodalmatszolgáltatói hivatás igazolásaként és egyben reklámként tették közzé.

Ugyanakkor a házasság népszerűsége nemcsak pozitív hozzáállást váltott ki az emberekből, egyfajta kritikai diskurzust is elindított és a nyilvános reprezentációk szintjén létre is hozta a kortárs házasságok társadalmi krízisét (a krízis látszatát). Az egyre növekvő házasságkötési kedv a nyilvános diskurzusok szintjén hamar összefonódott a kormányzati kommunikációban is megjelenő állami támogatások, főként a 2019-ben bevezetett *Babaváró hitel* felvételének vélt, valós motivációjával. Tudniillik azzal, hogy elsősorban a kedvező hitelek (Babaváró, CSOK) és egyéb támogatások miatt és nem a szerelem, az érzelmek okán házasodnak meg az emberek még most is, nehezebb körülmények között, a koronavírus idején. „Kívülről”, a vonatkozó nyilvános diskurzusok tehát a házasságkötési ráta szignifikáns emelkedését elsősorban a gazdasági érdekekkel (és a különféle házassághoz kötött hitelek megjelenésével) magyarázták.

A pandémia alatt házasodók konkrét élményeivel és tapasztalataival kapcsolatos kutatási eredményeim más irányba mutattak. Az látszott ugyanis, hogy a házasságkötésre készülők házasságkötési motivációi nem fekete-fehérek, hanem érzelmekkel, a kapcsolat megerősítésének a vágyával, vallásos kíváncsagsággal, a gyermekvállalás óhajával és tényével, továbbá számos gazdasági-anyagi természetű elképzeléssel keveredtek. Fontos hangsúlyozni, hogy újabb kutatások alapján pontosan ilyen és ehhez hasonló összefüggésekre mutatnak rá, vagyis arra, hogy a kortárs házasságok motivációi mögött személyes, érzelmi és praktikus motivációk vegyesen fordulnak elő. Azt a következtetést, hogy radikális szakadás lenne a „hagyományos” és a „modern” házasság között,⁹ és hogy a házasság mindenütt átalakul a tulajdonviszonyokról, illetve érdekekről szóló viszonyból valamiféle egalitárius intim viszonyrá, ellensúlyozzák vagy mérséklék azok a tanulmányok, amelyek továbbra is rámutatnak például a családi kapcsolatok normáinak, vagy éppen a házasságkötést befolyásoló érdekek tágabb összefüggéseire.¹⁰ Az, hogy intimitás, az érzelmek – a romantikus szerelem – továbbá maga az individualizáció térnyerése nem törölte el véglegesen a házasságkötéseket befolyásoló praktikus-gazdasági szempontokat, jól példázza Jacob Strandell kortárs svéd házasságokról szóló írása is. Eredményei szerint, amikor a fiatal svéd felnőttek a házasságkötés okairól beszélgettek, két jól elkülönülő csoportokon átívelő téma bontakozott ki a házasság funkcióival kapcsolatban. Az egyik diskurzusban a házasságkötés pragmatikus jogi-politikai döntés volt, míg egy másikban a házasságot a szerelem és az elkötelezettség kinyilvánításával a végleges összetartozás elérésének eszköze-

⁸ Forrás: <https://www.koppmariaintezet.hu/hu/osszeshir/478-ezerszer-is-igen-elindult-a-2021-es-hazassag-hete> (Letöltés: 2022.03.15.)

⁹ Vö., ill. lásd korábban Giddens 1992.; Illuze 2012.

¹⁰ Lásd pl. Ikels 2004.

ként beszéltek róla.¹¹ 2017-ben az antropológus Stephen Beckerman és Paul Valentine is kimutatták a dél-amerikai házasságkötések eseteinél, hogy a személyes vágyak, és a különféle társadalmi-gazdasági és politikai igények – exogámiára, illetve endogámiára, vagy éppen a nők cseréjére való törekvések – a motivációk között egyaránt felfejthetők.¹² Magam úgy látom, hogy motivációk pluralitása nem pusztán „felfejthető”, hanem maguk az érintettek is ilyen komplexen és sokféleképpen értelmezik azokat. Az alábbi szövegrészlet jól példázza a házasságkötési motivációk reflektált sokféleségének „belső” tapasztalatait:

Eleve szerencsétlennek érzem, hogy a házasságról, mint „üzleti tranzakcióról” beszélünk. Az, hogy egy ember egy másik emberrel kötne-e házasságot (felmerül-e, lehetséges-e) millió és egy Érzelmi, jogi és vallási tényezőtől függ. Érzelmi, hogy hogyan gondol a házasság intézményére, hogy mit érez az adott partnerével kapcsolatban, hogy a partnere hogyan viszonyul a házassághoz. Valószínűbb, hogy az egyén előbb adja fel a házasságra vonatkozó elképzeléseit, minthogy megváljon az ellenkező nézetekhez ragaszkodó, vagy egyéb (vallási, jogi) okok miatt házasságkötésre nem „képes” személytől. [...] Gondolom ezek a szempontok is megjelennek valahol később a kérdőívben, igazándiból csak azért lamentáltam itt róla, hogy a házasságkötési döntés mindig eseti és az adott pár érzelmi, gazdasági, jogi, kulturális, és vallási helyzetére reflektál.¹³

A fenti gondolatok írója, az online kérdőívem azon részleteire reagált, amelyik a lehetséges házasságkötési motivációkról próbált információkat gyűjteni. Az idézetből az is látható, hogy a válaszadó hölgy nem érte be a sarkított, leegyszerűsített válaszokkal. Hosszasan kifejtette, hogy a házasságkötésekkel kapcsolatos döntéseket szerinte mindig egyéni, személyes kontextusok formálják, és a motivációk mindig komplexek: az érzelmi, gazdasági, jogi, kulturális és vallási faktorok egyaránt keverednek. A Covid-19 idején házasságot tervezők, újratervezők stratégiáit vizsgáló kérdőívem (2. *Covid-kérdőív*) eredményei szerint a kitöltők mintegy 41,6 %-a gyermeket tervezett, 19,6 %-a a kedvező hitelfelvétel (egészen konkrétan a *Babaváró hitel*) okán, miatt (is) szeretett volna házasságot kötni; 18,6 % házvásárlásra, építkezésre, bővítésre készült, részben a hitelek és vagy a nászajándékokból befolyt összegből; 3,1 %-ot a különféle adókedvezmények is motiválták; 2 %-uk gyermeket várt. Vagyis a házasságkötés, a „papír” a belső értelmezések szerint is pénzre, pl. kedvezményes hitelekre is váltható. Ugyanakkor a kitöltők 89,6 %-a szerelemből is házasodott, 61,2 %-uk a kapcsolat megerősítésével, és az elköteleződés igényével is magyarázták a házasságkötési szándékukat. 28,2 % számára vallásos szempontok is domináltak, Isten színe előtt (is) készültek fogadalmat tenni, 27,8 % a házasságkötéssel szeretne volna megünnepelni a párkapcsolatát. A menyasszonyokkal készített mélyinterjúkból is az derült ki, hogy az érintettek a hiteleknek, illetve a gazdasági tényezőknek alapvetően másodrendű szerepet tulajdonítottak. Érvelésükben mindig előbbre sorolták a szerelmet. Eredmé-

¹¹ Vö. Strandell 2018: 75–95.

¹² Lásd erről Valentine–Beckerman et. al. 2017.

¹³ Privát hozzászólás az 1. *Házasság-kérdőív*hez, 2020. február 14; kb. 35 éves pécsi nő.

nyeim szerint a házasságkötési motivációk között a praktikus (jogi és gazdasági) és az érzelmi szempontok egyaránt, egymást erősítve jelentek meg, együttesen rajzolták ki a házasságkötések jelentéseit. A gazdasági érdekek háttérbe helyezése, „elhomályosítása”, a nyilvános diskurzusokban is tetten érhető kritikákra (házasság krízise, érdekből házasodnak az emberek) is reflektált, a menyasszonyok elsősorban a házasságkötési motivációk komplexitásának hangsúlyozásával, a szerelmet, érzelmeket és a saját párkapcsolati tapasztalatokat középpontba állító ideológiával a kollektív, globális szerelem-alapú ideális-házasságkötés elvárásoknak is kívántak megfelelni.

HÁZASSÁGI IDEOLÓGIÁK, ÉRTÉKEK ÉS GYAKORLATOK

Örökkön örökké vagy amíg vége nem lesz?

A pandémia alatti nyilvános diskurzusokban az érdekházasságok, a szerelmi házasságok végóráinak hangsúlyozása mellett a romló válási statisztikákra való hivatkozások is hangsúlyosan előtérbe kerültek. Gyakran felmerült az is, hogy egyáltalán mi szükség van a házasságkötésekre, miért is házasodnak az emberek, ha a házasságok többsége úgyis kudarcba fullad, válással végződik. A válás-téma kiemelt fontosságát jól jelzi az is, hogy a válások megakadályozásáért tett lépések kérdése a 2022-es *Házasság hetének* is központi gondolatává vált. „*Maradjunk együtt!*” – szölt a *Házasság hetének* 2022-es mottója. A rendezvény nyitó istentiszteletén, az ígéhirdetést követő első felvezető beszédben a válási statisztikák romlását hangsúlyozták. A felkért előadók, házaspárok a vírushelyzet alatti válási statisztikák romlására hivatkozva a házasságokat érintő globálisabb csapásokról, illetve a házasságok megmentésének fontosságáról értekeztek.

Kutatási eredményeim szerint „belülről”, a menyasszonyok, illetve a számukra szolgáltatást kínáló lakodalmi szolgáltatók részéről a nyilvános diskurzusokban megjelenő házasságok válságának kérdése másként, szintén nem feketén-fehéren értelmeződött. Beszélgetőtársaim, az általam megismert menyasszonyok, bár jól ismerték a házasság hanyatlásával, krízisével kapcsolatos nyilvános mindennapi és egyházi diskurzusokat – a válással, hűtlenséggel, bizalmatlansággal, anyagi érdekek-kontra érzelmek konfrontációjából kibontakozó konfliktusokat stb. –, de ezeket elsősorban a saját párkapcsolati tapasztalataikkal ütköztették. A kérdés az aktuális párkapcsolatuk pozíciójából értelmeződött. Annyi bizonyos, hogy az érintettek, amennyiben a válásról folytattak eszmecserét, nem az érdekházasságok vélt-valós divatjával magyarázták a romló válási statisztikát: „*Olvasgatom a kommenteket, hogy mert ma sok az érdekapcsolat. Hát régen még több volt! És pont a szégyen miatt nem volt válás. Így vagy úgy, de halálukig kitartottak egymás mellett.*”¹⁴ Sőt, inkább arra láttam példákat, hogy a romló válási statisztikák, illetve az ezzel kapcsolatos élénk diskurzusok lényegében felmentették a házasságra készülő embereket az „örökké tartó” házasság gondolati kényszerétől. „*Azért van ennyi válás, mert már nem jár társadalmi megbélyegzéssel.*

¹⁴ Facebook csoport, 2021. április.

*Régen is sok pár élt boldogtalanul, mert akkor még nem volt elfogadott elválni*¹⁵ – fogalmazták meg expliciten a különféle online felületeken a menyasszonyok. Ezt húzta alá, a 2022-es *Marie Clair* válásokkal kapcsolatos cikke is: vagyis, hogy nincs azzal „semmi baj, ha nem szeretnénk egy ember mellett leélni ötven évet. Ha képesek vagyunk ezt elfogadni, és elengedni a házasság kényszerét, akkor legalább a válások sem fognak majd fejtörést okozni.”¹⁶

Janet Carsten írta, hogy egy jövőbeli házasság elképzelése vagy tervezése, egy jelenlegi házasság elbeszélése vagy egy házasság történetének értékelése során explicit és implicit összehasonlításokat teszünk más házasságokkal – gyakran a szülők, nagyszülők és más rokonok házasságaival. A házasság előtti és utáni életeket hasonlítunk össze; a házassági történetek az elképzelt, be nem járt út mellé kerülnek. Ezek az összehasonlítások egyfajta értékeléseket idéznek elő, és erkölcsileg befolyásolt mércéket kínálnak a párkapcsolati siker vagy kudarc tekintetében.¹⁷ A korábbi családi és baráti mintákban észlelt kudarcos, válással végződő házasságok, illetve a kortárs krízisdiskurzusok, a közvélemény befolyásoló szerepét beszélgetőtársaim is gyakran kiemelték. Ahogy jól látszott az is, hogy azokban az esetekben, amikor a szűkebb család körében gyakori, esetleg traumatikus volt a válás, mindez kihatott a saját házasságkötés tervezésére (pl. ütemezésére, időzítésére). Mindezen tapasztalatok és félelmek ellenére beszélgetőtársaim többsége mégis a házasságkötés mellett döntött, például azért, mert a párjukkal olyan korábbi élethelyzetekben osztoztak, amelyek elmélyítették, megerősítették a szerelmüket, és egyértelművé tették, hogy a közös életet lehet(ne) házastárként folytatni:

De igazából úgy érzem, hogy átmentünk minden olyan krízisen, amin egy pár átmehet ennyi idő alatt. Volt, hogy kevésbé voltunk jóban, volt, hogy távkapcsolatban, voltunk napi szinten kapcsolatban, most együtt élünk négy éve, úgyhogy minden olyan életesemény megtörtént, ami megtörténhet.¹⁸

Ahogy, megfigyeléseim szerint a házasság mellett döntöttek azok a menyasszonyok is, akik az általam követett online csoportokban érdeklődtek mások válással kapcsolatos félelmeiről és leírták aggodalmaikat. Kortárs házasságkutatások szintén rámutattak arra is, hogy a személyes, egyéni házasságkötés-értelmezésekben egyre nagyobb hangsúlyt kap a személyes vágyak egyéni megvalósítása, valamint egyre fontosabb az életrajz és a személyes történelem jelentősége is.

Szerintem felesleges általánosítani és úgy nekimenni a saját esküvőnknek, hogy „úgyis elválunk, hiszen ez jellemző a társadalomra.” Te azt nézd, ami Rád és a párodra jellemző, ne azt, ami sokmillió másik emberre.¹⁹

¹⁵ Facebook csoport, 2021 április.

¹⁶ Forrás: <https://marieclaire.hu/etmod/2022/02/15/hazassag-szerlem-valas-elettartam-romantika/> (Letöltés: 2023. 02. 16.)

¹⁷ Vö. Carsten 2021.

¹⁸ Online interjú, nő, Fehér megye, 2020. május, 25 éves

¹⁹ Facebook csoport, 2019. április.

Az említett kutatások azt is kihangsúlyozták, hogy mindezek a személyes tartalmak nemcsak az egyéni mintákat befolyásolhatják, hanem hatással lehetnek a nagyobb makro-folyamatokra is.²⁰ Például úgy, hogy a személyes ellenpéldák, a jó tapasztalatok kortársi tanácsokban, útmutatásokban szervesülnek, s együttesen átrajzolják a kríziseket legyőző, személyes sikerek, a valódi boldog házasságok diskurzusait. A kortársi tapasztalatok intézményesítésének jó példája lehet a *Házasság Hete* rendezvénysorozat, amely szakértők előadásain túl „hiteles”, „keresztény” házaspárok jól működő házasságainak személyes tapasztalatait, jó tanácsait is közreadja. A 2022-es rendezvényorozaton elhangzott egy *Maradjunk együtt! Akkor is, ha...?* című előadás, amelyben egy házaspár 40 éve tartó sikeres házasságuk legfontosabb sarokköveit, illetve boldogságuk receptjét tárta a hallgatóság elé (közel 2000-en tekintették meg a videót). Saját tapasztalataikat Garry Chapman *Loving Solutions: Overcoming Barriers in Your Marriage* című könyvének főbb téziseihez is igazították.²¹ A könyv magyar nyelvű címe *Staying Together! Solving Marriage Crisis*²² lett a rendezvény választott mottója is. A szerkesztett videofelvételen feliratként feltűntek a válások legfontosabbnak vélt indítékai is: ilyenek mint: eleve rossz választás („nem ilyen lovat akartam”), elhidegülés, szexuális problémák (pl. megcsalás), elfejlődés, szülői befolyás, gyerekek, anyagi gondok és függőségek. Ezeket a problémákat és kríziseket, illetőleg sikeres megoldásukat az előadók a párkapcsolat megerősítő mechanizmusnak nevezték.

A válásdiskurzusra, illetve a romló válási statisztikákra adott, saját párkapcsolatra is vonatkoztatott reakciók másik csoportja a párkapcsolat lehetséges, tervezett élettartamára vonatkozott – hogy vajon örökkön örökké tart-e házasság (mint régen, egykoron, amikor a házasságok még egy életre köttettek) vagy olyan lesz, mint a mai, gyakran válással végződő, modern házasságok. Tehát tart ameddig tart, amíg különféle okok miatt meg nem romlik a saját házasság, amíg „egyszer” vége nem lesz. Kérdőíves vizsgálati eredményeim szerint a válaszadók a házasságot egy elsősorban harmónián, együttműködésen, közös döntéseken, szabad akaraton és érzelmeken alapuló, de probléma (hütlenség, boldogság) esetén felbontható intézményként írták le. A házasság egyszerre testesítette meg a konzervatív, hagyományos és a nagyon modern, individualizált intézmény képzetét – egy olyan intézményét, amely tarthat örökké, vagy amely igény szerint felbontható. Hasonlóan fogalmazott Máriási Dóra is a *Házasság neoliberális módra* című kritikai pszichológia írásában. Sőt hozzátette azt is, hogy a kortárs párkapcsolatokban nem csupán a tartósságra, az örök együttlétre vagy éppen az ideiglenességre, az átmeneti együttlétre törekednek – illetve inkább, nem csupán ezeket a lehetséges életutakat tartják szem előtt az érintettek –, hanem mindez a megélt élmények igazi sokféleségét eredményeznek. A „világos”, fekete vagy fehér kapcsolati típusok helyett a párok összebarkácsolják a „régit” és „új” párkapcsolati elemeket, „mozognak a heteronormatív és a romantikus ideálok, az egalitárius és tradicionális nemi szerepek között”.²³

²⁰ Lásd például Davis–Friedman 2014.; Pauli–van Dijk 2016.

²¹ Amerikai író, párkapcsolati szakértő, házassági tanácsadó. Az öt szeretetnyelv pár- és pszichoterápiái fogalom megalkotója.

²² *Maradjunk együtt! Házassági krízisek megoldása*

²³ Máriási 2020: 244.

A házasság felbonthatóságával kapcsolatban demográfiai megoszlásban csupán árnyalatnyi, ugyanakkor rendkívül izgalmas különbségeket láthatunk. Az egyetemet végzettek, és doktori fokozattal 25.03% százaléka; a középfokú végzettséggel rendelkezők 41.6%-a; az általános iskolai végzettségűek 36.17%-a szerint házastársi hűtlenség esetében el kell válni. A párkapcsolati sikertelenség, elégedetlenség és a boldogtalanság esetén a felsőfokú végzettségűek 28.43%-a; a középfokú végzettséggel rendelkezők 34.8%; az általános iskolával rendelkezők 38.3%-a egyértelműen a válás mellett foglalt állást. A fenti számszerű összefüggésekből talán az amerikai szociológus, Andrew Cherlin által 2020-ban megállapított társadalmi folyamatok is kirajzolódni látszanak. Cherlin azt mutatta ki, hogy a házasság területén érvényesülő individualizációs folyamatok inkább az amerikai nem diplomásokra jellemzőek, pontosabban az alacsonyabb végzettségűek körében a válás, a kapcsolat felbontása inkább felmerül lehetőségként, mint a diplomások körében (számos dolog magyarázhatja ezt, pl. a romantikus filmek hatása az igaz szerelemtől és az öngondoskodásról). *A modern házasság korábbi intézményjellegének elvesztésével* című 2004-es írásában az amerikai szociológus Andrew J. Cherlin még amerikai házasságok közelgő végórát jósolta, szerinte a házasság, mint társadalmi intézmény fogalma és funkciója formálisról informálisra változott. Az intézmény korábbi domináns szerepét az újabb tendenciák szerint inkább szimbolikusnak látta. Az elméletet aztán 2020-as írásában a szerző részben revideálta, illetve bizonyos téziseit tovább pontosította, ahogy azt fent már írtam, elsősorban a társadalmi osztálykülönbségek tekintetében. Szerinte az intézmény változásaiban megmutatkozó társadalmi különbségek az osztályelölönyök fenntartásáért folytatott verseny lenyomataként is értelmezhetők – míg az egyik csoport számára a harc a korlátoktól való megszabadulásért folyik (alsóbb osztályok), a másik (közép- és felsőosztály) a nagyobb hatalom megszerzéséért és megtartásáért küzd. Míg az intézményjelleg elvesztése-átalakulása előny az egyik, hátrány a másik számára.²⁴

Saját kutatásom esetében hangsúlyozandó, hogy mind a válás és az együtt maradás melletti döntések eseteiben szabad választásról, s nem csupán – vagy inkább nem kizárólag – a konzervatív értékeknek való megfelelés kényszeréről beszélhetünk. Így például megcsalás esetén a házasság még megmenthető lehet, létezik párterápia (párkapcsolati kézikönyvek, tanfolyamok, elérhetők a *Házasság hetének* anyagai és előadásai), anyagi, gazdasági érdekek, pl. a közösen felvett hitelek miatt, a lehetséges büntetőkamatok miatt jobb együtt maradni, pl. papíron stb. „*Amíg fiatal voltam, azt gondoltam, ha megcsal, menjen is...Anyaként már másként gondolom. Már el tudnám fogadni az egyszeri félrelépést. Ha szerelembe esik, az más kérdés, abba még nem gondoltam bele, mit tennék. Félek a sértettségem túl nagy lenne ahhoz, hogy mindent ugyanott-ugyanúgy tudnánk folytatni, ha mégis a családját választja.*”²⁵

Vizsgálati eredményeim szerint a házasság jelentése kapcsán a régi és az új egyéb módokon is összevetésre került. A kérdőívre adott válaszok tanulsága szerint a házasságban már nem kötelező vagy elvárt a gyermekvállalás, ahogy a nő szerepe sem merül ki az anyaságban és a háztartás vezetésében. Ugyanakkor ezek a konzervatív

²⁴ Lásd Cherlin 2020.; vö. Cherlin 2004.

²⁵ Hozzászólás egy Facebook csoport párterápiás posztjához, 2020. február.

vabb szempontok sem kerültek teljesen a háttérbe, inkább – ahogy azt már fentebb kiemelttem – egy képzeletbeli skála eltérő árnyalataiként értelmeződnek. Az anya, a feleség helye otthon is van, a gyermekvállalás része lehet a házasságoknak, sőt inkább a házasságban vállalnak az emberek gyermeket, a férfi is kenyérkereső. A vonatkozó online diskurzusok szerint is a házasságnak, mint szabadon választott szövetségnek, az újonnan kialakított családnak része lehet, de nem kell, hogy része legyen a gyermek: *„Kérdés mennyire voltak boldogok vagy esetleg csak elviseltek, ami jutott nekik. A boldogság nem feltétlenül mindenkinek a család a gyerekek és szerencséje ma már ezt többen kezdik elfogadni vagy felfogni. Mások vagyunk és régen ez nem számított és nem is mondhatta el senki”*; *„Most se születik minden gyerek házasságba, tény, hogy régen szégyen volt, ma már nem”*.²⁶ Nem feltétlenül jelent a gyermekvállalás stabilitást sem, hiszen a házasságok a közös gyermek vállalása esetén is felbonthatók, továbbá, ahogy azt Máriási Dóra is kifejtette, nem is csak a gyerekvállalás az egyedüli „metaprojekt”, ami a kortárs „autotelikus” párkapcsolatoknak stabilitást vagy egyfajta normativitást kölcsönöz, más összetartó erőkkkel is számolhatnak a felek,²⁷ mint pl. hitel, közös ingatlan, közös karriercélok.

Az online felületeken zajló vitákban a gyermekvállalás kérdése mellett gyakran felmerült még az „igazi” individualizáció, illetve emancipáció kérdése is, s leginkább az, hogy a kortárs házasságokban vajon jelen vannak-e az „egykori”, dominánsan patriarchális minták (ti. házimunka és a gyermeknevelés még mindig női feladat), s ha jelen vannak, jó vagy rossz-e ez így:

Most van lehetőség az önállóságra, ha szeretnéd. Ha neked úgy tetszik, élhetsz férfi nélkül, gyerek nélkül is, mert lehetőség van egyedül is egzisztenciát teremteni. De ha akarsz, vállalhatsz nagy családot, sok gyereket, lehetsz háztartásbeli is, ha abban maradtok a férjeddlel. Lehet most is úgy élni, mint régen, ez most választás és megegyezés kérdése. De régen nem lehetett volna úgy élni, mint most. Ez a különbség. [...] 15 éve élek a férjemmel hűségben, boldogságban, egyenrangú társaként, aki hozhat önálló döntéseket, rendelkezik saját teljes értékű munkával és fizetéssel. A házimunka sem csak a sajátom, mi ebben is ketten vagyunk és soha nem volt probléma belőle.²⁸

A HÁZASSÁGKÖTÉSI RÍTUSOK JELENTÉSEI: AZ „IGAZI” RÍTUSOK NYOMÁBAN

Átmeneti rítusok-e még a lakodalmak?

A kulturális antropológiai perspektívájából a házasságkötés sokáig elsősorban egy olyan átmeneti helyzetet jelentett, amelyet az adott társadalmak egyik legfontosabb rítusainak egyike – a házasságkötés rítusai – indítottak el. Ezek a rítusok egyrészt

²⁶ Zárt Facebook csoport, 2019. november 16.

²⁷ Máriási 2020: 244.

²⁸ Online csoport, 2019. november 16.

lezárták a régi kapcsolatokat, és újakat kezdeményeznek azáltal, hogy a férfit és a nőt egy olyan jogi, esetenként vallási intézménybe integrálták, amely esetlegesen szankcionálhatja, büntetheti is a későbbiekben a pár tetteit.²⁹ Az esküvő egyfajta performatív átmenetet jelentett tehát a jegyességből a házastársi státusba (ahogy maga az eljegyzés is értelmezhető önmagában átmeneti rítusként is).³⁰ A magyar néprajzi kánon is a házasságkötés átmeneti rítus-jellegét hangsúlyozta, illetve a házasságkötést a házasság (mint intézmény) létrejötte érdekében végzett cselekmények sorozataként definiálta.³¹ Ezek a korábbi meghatározások és értelmezések kevésbé, illetve csak részlegesen alkalmazhatók. Szükség van újabb meghatározásokra és értelmezésekre!

Az 1. Házasság-kérdőívem eredményei szerint az esküvővel színre vitt átmenetiség, állapotváltozás, a házasságkötés, mint performatív cél-motiváció nem minden esetben, pontosabban a házasságkötési komplexum nem minden eleménél volt tetten érhető az átélt-megélt tapasztalatok és élmények, illetve a megfogalmazott ideálok és elvárások szintjén. A házasságkötéseket, s főként azoknak egyes mozzanatait nem csak és kizárólag a házasságkötés (anyagi, emocionális) kifejezése, biztosítása és megélése miatt szervezték meg. A kérdőívem kitöltőinek csak a fele (47,9%) jelölte meg azt, hogy a nagy napot, a lakodalmukat, illetve esküvőjüket a „házasság létesítése” miatt szervezték, a legtöbben ugyanakkor a szerelem megünneplésével (66,1%), kisebb százalékban a fogadalomtétel óhajával (34,2%), illetve a szórakozással (28,2%)³² is indokolták azt. A házasság „par excellence” átmeneti rítusainak, pl. a kikérés-búcsúztatásnak („preliminális”, elvásárló rítus) az elmaradását többek azzal magyarázták, hogy a szükséges átmenetek, változások (pl. a konkrét materiális, térbeli átmenet) már korábban megtörténtek az életükben, mert pl. régóta együtt élt a pár, már megvásárolták a közös otthonukat, ezért a változást, átmenet biztosító, illetve reprezentáló rítusoknak szerintük nem lett volna / nem lenne túl sok értelme:

Egy esküvő boldog esemény, amikor azt ünneplik meg, hogy két ember, akik szívből szeretik egymást, összekötik az életüket. Ezért úgy döntöttünk, hogy nem lesz része a forгатókönyvnek a szülöktől való búcsúzás sem, a mottóm: minék, úgy sem megyünk sehova. 27 évesek vagyunk, de már 8 éve együtt élünk, 3 hónapja költöztünk a közös otthonunkba, szóval még csak nem is akkor fogunk kirepülni. [...] ³³

A fenti narratívum pontosan azt emeli ki, hogy azért is maradt el a búcsúztatás, mivel az nem valósított és vagy mutatott volna fel valódi átmenetet, csupán eljátszotta volna azt, nem lett volna „igazi” rítus, csak színház, üres performansz. Amikor a házasságkötés jelentéseiről, és nem a házasságtervezés okairól kérdeztem a kérdőívemben, a válaszadóknak szintén kevesebb mint a fele, 42,5% tekintette a házasságkötést a változás (a kapcsolat megváltozásának) igazi rítusának, ünnepének (ti. átmeneti rítusnak). A

²⁹ Keller-Drescher 2014: 37.

³⁰ Keller-Drescher 2014: 38.

³¹ Györgyi 1979: 501., 1987: 397–400.

³² A kérdésre több választ is adhattak.

³³ Facebook esküvőszervező csoport, 2020.

többség, 60,5% a komplex ceremóniát a szerelem ünnepének nevezte, 34,4% számára egyfajta szentséget jelentett, 30,2% a család és a barátok (10,9% a család; 2,4% a barátok) ünnepének tekintette; 14,9% a saját (párkapcsolati) történet és a társadalmi sikerek performatív bemutatásának alkalmaként gondolta el (egyediség, a párra jellemző ünneplés és ritualizáció, személyesség) a házasságkötést. Tehát, ha már gyakorlatban megtörtént az átmenet, akkor az értelmezések szerint a házasságkötés nem feltétlenül átmeneti rítus, nem feltétlenül okozza vagy éppen reprezentálja a változást. Viszont, pusztán a tény, hogy „ex post facto” valamiféle ünneppel és vagy rítussal (is) kívánják az emberek megünnepelni a kapcsolatukat, a szerelmüket vagy éppen házasságkötésüket, társadalmi sikerességüket (pl. megerősítő szertartás, második esküvő által), világossá teszi azt is, hogy csak akkor beszélhetünk valódi átmenetről (a család, társadalom, a házasságkötés szemében), ha beiktatásra kerül valamiféle legitim, szép, megfelelő rítus.

Ha részleteire bontjuk a házasságkötési komplexumot, és megnézzük az egyes házasságkötési alkalmakat jelentőségük és motivációik szerint azt láthatjuk, hogy a vírushelyzet alatt (és feltételezhetően már a pandémia előtt is) az alkalmanként csupán a pár valamely tagjának fontos jogi, gazdasági faktorok gyakran sürgették a polgári esküvőt (ti. valamiért szükség volt a házasságra), a menyasszony vallásos motivációi a nagy napot, s azon belül is a templomi esküvőt; ahogy megesett az is, hogy a pár közös érzelmei, illetve érzelmi motivációi (például a romantikus szerelem) miatt kötöttek hivatalos polgári házasságot (vágytak a házasságra), a családi-szülői nyomás miatt szervezték meg a Nagy napot. Gyakran elhangzott, vagy éppen írásban megfogalmazásra került az az érv is, hogy azért szerveznek lakodalmat, mert egyszerűen csak jól szeretnék érezni magukat, szórakozni szeretnének a család és a barátok körében, vagy meg szeretnék ünnepelni párkapcsolati sikereiket. De jelenthetett csak „papírt” egy hétköznapi megvalósult, kéttanús polgári esküvő, ha például csupán a hitelképességet szeretnék volna általa biztosítani, ugyanakkor lehetett a biztonság, bizalom, szövetség és a kapcsolat megerősítésének, illetve újabb szintre emelésének igazi, hiteles reprezentánsa, „igazi”, akár „par excellence” átmeneti, illetve jogi rítusa is. A hivatalos polgári esküvő mellett, az egyházi esküvők, lakodalmak, megerősítő szertartások is gyakran a házasságkötés igazi rítusaiként értelmeződtek, vallásos, spirituális, illetve individuális, kapcsolatspecifikus és normatív okokból is. A házasságkötés segítségével az érintettek felmutathatják és megerősíthetik, legitimálhatják az eddigi párkapcsolatukat („ritualizálhatják a rutint”³⁴), vagy éppen az eddigi közös életükből is igyekezhetnek kibontani az újat: a következő szintet, a következő közös lépéseket. Talán jól látszott tehát, hogy az „igazi” házasságkötési rítus fogalma és beazonosítása sokféle és változó, de az esetek többségében kell legyen egy valami, amit az igazinak nyilvánítanak.

Fontos látnunk továbbá, hogy a házasságkötés (és annak rítusai és fontosabb ese-

³⁴ A szociológus Joseph C. Hermanowicz és Harriet P. Morgan használta a terminust arra a folyamatra, amikor egy rítus létrehozza és megerősíti a kollektív identitásokat. A megerősítés mintái megmutatják, hogy „a csoport tagjai mely szokáscselekedet tekintik szentnek, mivel maga a megerősítés akkor történik, amikor valamiféle szentséggel felruházott rítusgyakorlatot ünnepelnek” Lásd Hermanowicz–Morgan 1999: 211.

ményei) elsősorban a saját, társadalmilag kontextualizált tapasztalatokból építkeznek, az aktuális párkapcsolatból és a szűkebb családi-rokonsági körből került kibontásra és ebből a pozíciójából is értelmeződik. Ezekből is következik, hogy a párkapcsolat a házasságkötés, illetve a Nagy nap (szertartás és vagy egyházi esküvő) segítségével, az aláírással (papírral), de sokkal inkább az egymásnak tett ígéretek, fogadalom, gyűrűhúzás, a szertartások, ceremóniák, illetve a másokkal „megosztott” ünnep miatt szintet és elsősorban egyedi szintet lép. A párkapcsolat egyedi feltételein és „biográfiáján” is múlik, hogy mindez a szintlépés pontosan mit is jelent. Jelenthet összeköltözést (ha a pár korábban nem élt együtt), gyermekvállalást (ha korábban még nem született közös gyermek), házvásárlást (ha még nem rendelkeznek saját, önálló ingatlannal), szorosabb, megerősített párkapcsolatot (ha a párkapcsolatukat a házasságkötés által erősebbnek élik meg), jogi egységet (ha korábban pl. nem voltak adóstársak). Minden attól (is) függ tehát, hogy mik is adott házasság párkapcsolati előzményei. A házasságkötés tehát egyéni, partikuláris utakon párkapcsolati előzményekkel szoros összefüggésben értelmeződik. Ezt, vagyis a saját párkapcsolatból, és nem a kortárs társadalmi, illetve genealógiai (pl. családi) ismeretekből és tapasztalatokból való kiindulást tanácsolták egymásnak a menyasszonyok, és erre hívták fel a figyelmet a lakodalmi szolgáltatók is.

„Hagyományos” és „modern” elemek a kortárs házasságkötésekben

A pandémia időszaka a házasságkötés rituális gyakorlatai jelentősen átalakultak, ahogy elmozdultak az „igazi”, jó, megfelelő rítusok jelentései is. Az érintettek újabb forgatókönyveket hoztak létre, újabb rítusokkal pótolták, helyettesítették azokat, amelyek megszervezésére a vírusvédelmi korlátozások miatt ideiglenesen nem volt lehetőség. A házasulandók, és leginkább a menyasszonyok a Covid-19 előtti és alatti lakodalmakat és házasságkötéseket a régi és az új hagyományok, szokások, gyakorlatok és normák, másság és azonosság, egyediség, rendkívüliség stb. fogalmaival írták körül. A házasulandók úgy próbálták a saját elképzeléseiket „összebarkácsolni”, illetve a megváltozott jogi-gazdasági struktúrák és kontextusok hatására „újra-barkácsolni”, hogy a különféle modernként vagy éppen hagyományosként megismert, illetve beazonosított, felismert házasságkötési elemeket, rítusokat, normákat, ideológiákat és eseményeket az émius regiszterekben modellként vagy éppen „antimodellként”, ellenpontként igyekeztek felhasználni. Azt próbálom majd felfejteni, hogy az érintettek (egyéni, de társadalmilag meghatározott) szándékaiknak, céljaiknak (komplex döntéseiknek) megfelelően a házasságkötésük megtervezése során miként törekednek hagyományos, modern, lokális, regionális, városi-rurális, individuális „mássa tételre” vagy éppen a „meg nem különböztetésre”, az azonosság diszkurzív megkonstruálásra. A barkácsolás során az érintettek, reflektálva a kortárs házassággal kapcsolatos kritikai diskurzusokra, illetve a házasságkötések népszerűségére elsősorban a rítusok, gyakorlatok és a vonatkozó ideológiák pluralitását ismerték fel egyénileg és közösségileg is. Azt, hogy tulajdonképpen nem egy lokális, regionális, egyházi, etnikus, nemzeti, polgári vagy falusi házasságkötési hagyomány van, hanem nagyon sokféle, és ezeknek a hagyományoknak a meg- és betartása sem kötelező.

Az online felületeken a speciális kérdések mellett, felmerült a házasságkötéssel kapcsolatos általánosabb és speciálisabb normák, szabályozások, *hagyományok*, *szokások*, *divatok* és elvárások kérdése is és mindezek érvényesítése, érvényessége. A pandémia időszaka alatt a Covid előtti, alatti és a Covid utáni, tehát a régi és az új, modern és hagyományos házasságkötések egyéni plurális, illetve normatív-regulatív meghatározásai és újraértelmezései a házasulandók, a lakodalmi szolgáltatók és a hatalom részéről is az egyik legaktuálisabb és legfontosabb kérdéskörnek bizonyultak. Ezeknek a végiggondolása esszenciális eleme volt az egyéni esküvőszervezési, újjászervezési folyamatoknak, az esküvői szolgáltatások átalakításának, illetve a házasságkötéseket, lakodalmak szabályozni, részint korlátozni igyekvő törvényhozói gyakorlatnak. Különösen az érdekelte a menyasszonyokat, hogy milyen házasságkötéssel kapcsolatos szabályok, iránymutatások, „hagyományok” és elképzelések ismertek (pl. egyházi esküvő, fehér ruha, nagy létszámú esküvő, lakodalom stb.). Ki, hogyan, és legfőképpen miért és miként tartja be azokat? A házasulandók kapcsolati köreiből kik kéri számon ezeket a házasulandókon, ha számonkéri egyáltalán? Hogyan lehet továbbá a „számonkérők” különféle óhajait, javaslatait elhárítani, figyelmen kívül hagyni? Mikor, miért és kivel érdemes és kell is kompromisszumot kötni, kiknek érdemes tulajdonképpen megfelelni?

Az online diskurzusokból, információgyűjtésekből leginkább az derült ki, hogy a lakodalmazással kapcsolatban nincs stabil alapokon álló konszenzus, a kortárs lakodalmi hagyományok (pl. lásd fentebb, tanú személye) sokfélék és változatosak. Továbbá ennek a plurális kortárs hagyomány-felfogásnak gyakran reflektált eleme volt még az is, hogy egy-egy hagyomány önmagában is sokféleképpen értelmezhető: „Az esküvő az, ahol van egy szertartás, ahol mindenki jelen van, akit a pár kíván, és aztán közösen vigadunk. Ebbe sok minden belefér, mert kinek mit jelent.”³⁵ „Mind tájegységet, faluban, családban más a szokás. Ahol dominál az adott hely, család szokásai, hagyományai.”³⁶ Társadalomtudósok már korábban is felismerték a hagyományok kortárs plurális közösségi értelmezéseit, vagyis azt a folyamatot, melynek során az egyén észreveszi, hogy az ő tudásán, hiedelmein, világképén kívül más meggyőződések is létezhetnek, így saját hagyományaival szemben reflexívvá válik. Ezt a felismerést elsősorban a modernizációs folyamatok, illetőleg a társadalmi változások velejárójának tekintették.³⁷ A pluralitás felismerése, valamint a relativista narratív stratégiák és ideológiák aktív használata mellett ugyanakkor tetten értem különféle abszolutizáló törekvéseket is. Elsősorban olyan esetekben, amikor a beszélgetők, vitázók egy-egy kérdés kapcsán pontosan a „hagyomány” érvényességére és központi, „igazi” jelentésére voltak kíváncsiak, és ebből következően egy meghatározott, mindent felülíró jelentés mellett érveltek. Például amikor a beszélgetők, vitázók egy bizonyos kérdés kapcsán (nyitótánc, menyecsketánc, fehér ruha, tanú személye, „rég-új-kék”) pontosan a hagyomány érvényességére és központi, „igazi” jelentésére voltak kíváncsiak.

³⁵ 2020. február 18. Budapest.

³⁶ 2020. február 18. Baranya.

³⁷ Lásd erről Thompson 1995: 93, 131.

A házasulandók, részben a családjuk, barátaik, továbbá a lakodalmi ipar szereplői figyelve a korlátozó intézkedések újfajta szabályaira, és a saját-társadalmi igényeikre, próbálták az újabb lehetőségekhez alakítani a házasságkötések hagyományos-modern gyakorlatait. Régi és új, hagyományos és modern, hazai és nemzetközi lakodalmi gyakorlatok, rítusok között kezdtek el válogatni. Nézzük meg ezeket a régi-új forgatókönyveket és rítusokat, s mindezekkel összefüggésben a hagyományos és a modern, új „belső” értelmezéseit! Az esküvőszervezés, illetve újrászervezés során kiemelt fontosságú szempontnak bizonyult az esküvők hagyományos vagy éppen modern eleminek beazonosítása, illetve az ezekről való gondolkodás. Ahogy az a 2020. február-március között közreadott, az 1. Házasság-kérdőívemre kapott válaszokból is kiderült, a már megtartott, illetve a még csak tervezett házasságkötések kapcsán a hagyományos vagy éppen a modern lakodalmi elemek melletti, vagy az ezektől elhatárolódó döntések, az ezekhez rendelt értékpreferenciák a szervezés során fontos szempontot jelentettek. A kitöltők 80%-a hagyományos, 41,8% modern (29,2 % ezek keverékében, 12,9% csak modern 41,8% csak hagyományos) esküvőben gondolkodott. A hagyomány- és a modernségértelmezések az egyéni, mindennapi szinteken a saját tapasztalatokkal, regionális, illetve a lokalitásokon túlmutató, médiából, online fórumokról érkező egyéb ismeretekkel, illetve mindezek családi-rokoni, illetve baráti értelmezéseivel is keveredtek. Mit jelent a hagyomány és a modernség a házasságkötések vonatkozásában?

A hagyomány- és a modernség-értelmezésének viszonylagos diverzitásában közös elemként jelent meg a városi-polgári, illetve a falusi lakodalmak kettőse, ez egyrészt magában foglalta a modern és a hagyomány közötti megkülönböztetést; megint máskor a polgári rítusokat is hagyományosnak tekintették és inkább a puritánnal, az egyszerűvel társították és ezzel került szembe a *nagyszabású, pazarló*, a család és a rokonság által uralt és felügyelt hagyományos falusi. „*Semmilyen népszokást, de nem is rendhagyót: rövid polgári szertartás + vacsora (NEM lakodalmas zenével, menyasszonytánc NÉLKÜL)*” (2020. február 16, Budapest); „*Attól függ, milyen hagyomány. Elsőre már nem az egyházi, hanem jellemzően a polgári esküvő, lagzi [...]*”³⁸ A hagyományos kategóriába elsősorban a falusi-városi házasságkötésekben is jelenlévő régies, illetve régiesnek vélt szokáselemek kerültek: kikérés, búcsúztatás, menyasszonytánc, gyertyafénykeringő, pénzsöprés, menyasszonyszöktetés, vőfély köszöntőszövegei, utcai tánc, vendégek kikísérése stb., az élőzene (fúvós zenekar, lakodalmas zene, népzene, rezesbanda), a fekete (vőlegény) és fehér (menyasszony) öltözet. A *népvisélet* a Házasság-kérdőívben a házasságkötés hagyományos elemei között 749 válaszból csupán hatszor volt megemlítve. A hagyományoshoz egyaránt társították az egyházi, illetve a polgári esküvő rítusait is, azok egyszerűségét, puritánságát, mint az esküvők igazi lényegét. „*Egyszerű templomi esketés, majd egy jó hangulatú ebéd/vacsora szűk családi körben. A ceremónia legyen egy egyszerű szimbólum, egy szentség, nem pedig egy »rongyrázós-magamutogató« felszínes pénzkidobás.*”³⁹ A hagyományos elemek vagy elmaradott, pazarló, felesleges, távoli (a saját ízléstől és elvárásoktól idegen) negatív dolgokként jelentek meg – *vőfély kellemetlenkedése, részegség, menyasszonytánc jut*

³⁸ 2020. február 13. Budapest.

³⁹ 2020. február 20. Baranya megye, Pécs.

eszembe a mai »hagyományos« magyar esküvőkről”,⁴⁰ vagy éppen, mint a normális, ideális, elvárt, megszokott, rendjénvaló pozitív előjelet kaptak. „Kikérő, gyalog-zene-karral kísérve menet a templomig. Egyházi esküvő a polgári előtt, de azonos napon. Az oltárhoz édesapám kísér, a keresztapám a tanúm. Vannak koszorúslányok. Hagyományos ételek, söprés, valami kék-kölcsönkapott-valami új zenekar és vőfély. Semmi bálgúnár ceró [ti. ceremóniamester].”⁴¹

A modern kategóriába szintén diverz elemeket soroltak: pl. újabbnak titulált lakodalmi rítusokat (megerősítő szertartás, ceremóniamester, számos újabb szolgáltatás, házasságkötési ceremóniák, tematikus esküvők), újabb szereplőket, újabb szolgáltatásokat (pl. DJ, szertartásvezető), újfajta ételeket, ételsorokat és szertartáshelyszíneket (kültéri, erdő, pajta stb.). A modern egyben a hagyomány, bizonyos hagyományosnak titulált elemeknek a kikopását, elmaradását is jelentette. Fontos, széleskörben elterjedt, a hagyományos esküvőkkel szembeállított modern esküvők közös jellemvonásának látom még az individualizáció, a saját elképzelések és vágyak képzeteit. A hagyományos házasságkötés kötött – elsősorban a család, a közösség, a társadalom által uralt és kijelölt – struktúrájával szemben itt a szabadságot és a kötetlenséget is hangsúlyozták: „Az [ti. jelenti a modern esküvő] hogy úgy zajlik az egész ahogy elterveztem és ebbe nem szól bele senki külső személy, családtag, stb.”⁴² Ugyanilyen gyakori modern lakodalmakat meghatározó jellemvonásnak tűnik még a kevesebb résztvevő, a barátok felülreprezentált és a távoli rokonok egyre csökkenő szerepe, jelenléte, a lakodalom, illetve a nagy és látványos táncos-étkezős rendezvény elmaradása is, illetve ennek a kiváltása egy kisebb családi-baráti vacsorával: „Szűk körű családi vacsora, barátokkal együtt. [...] Nincs lakodalom, nincs éjszakai menyasszonytánc;”⁴³ „Polgári szertartás, szűk család, lakodalom helyett vacsora. Manapság az számít rendhagyónak, ha nincs nagy lagzi.”⁴⁴

A ritualizáció forgatókönyvei: Eredeti és újratervezett forgatókönyvek

A Covid alatt házasságot tervezők nagy része, 57%-a, a saját esküvőjével kapcsolatban már a konkrét, aktuális párkapcsolata, jegyessége előtt is rendelkezett valamiféle koherens lakodalom-elképzeléssel, igazi „álomesküvő” tervvel. 33,8%-nak ugyanakkor a saját bevallása szerint semmi ilyen elképzelése nem volt. Az előzetes álmok, preferenciák között hagyományosként, illetve modernként meghatározott ötletek is rendre feltűntek. Ilyen volt például a nagy esküvő, a csillogás, nagy lakodalom a barátokkal és a családdal, hagyományos városi vagy falusi lakodalmak, kinti, természetközeli esküvő, kétszemélyes-, szűkebb körű családi rendezvény: „Nagy hagyományos esküvő a családdal, egy igazi magyar lakodalom”, „Hagyományőrző esküvő”, „Hagyományos

⁴⁰ 2020. február 13. Budapest.

⁴¹ 2020. február 13. Baranya megye.

⁴² 2020. február 13. Baranya megye.

⁴³ 2020. február 13. Tolna megye.

⁴⁴ 2020. február 13. Budapest.

kinti ceremóniával”, „*Hagyományos esküvő, a nagy családdal*”; „*Ne legyen hagyományos*”. A kitöltők 67,3%-ánál ezek az előzetes preferenciák – „*két személyes esküvő*”, „*A hatalmas esküvő*”, „*Nagy esküvő, fehérruha, lánykikérés*”, „*a gyönyörű / nagy / uszályos / hófehér stb. esküvői ruha viselése*” stb. be is kerültek az eredetileg kigondolt házasságkötéstervekbe. 32,4%-nál az előzetes álmok háttérben maradtak, nem határoztak meg a rítusszervezéssel kapcsolatos tervezési folyamatokat, majd a megvalósított esküvőt.

A Covid-idején házasságot tervezők többsége már házasságkötéstervekkel és konkrét, elkészített lakodalomforgatókönyvekkel is rendelkezett. A Covid-esküvők kisebb hányada az „eredeti” tervek szerint kétnapos esküvő lett volna. A Covid-kérdőív kitöltőinek 8,4 %-a külön napon megtartott kisebb polgári esküvőt és más napon megtartott egyházi esküvővel kísért lakodalmat tervezett. 4,1 % külön polgári esküvőt és más napon megtartott szertartásvezetős szertartással kísért lakodalmat kívánt volna megszervezni. 2,7 % külön polgári esküvőt és egyházi esküvővel és szertartásvezetős szertartással is fűszerezett lakodalmat gondolt el. 1 % külön, egy kisebb polgári esküvőben és rítusokkal nem kísért, más napon megtartott lakodalomban gondolkodott. A többség az eredeti tervek szerint egy napon kívánt ünnepelni: 40,3 % egy napra tervezte a polgári, az egyházi esküvőket és a lakodalmat; 34,2% a polgári esküvőt és a lakodalmat; 6,5 % polgári esküvő mellett csak egy kisebb vacsorát tervezett.

A Covid-kérdőív alapján válaszolók (487 válasz) 38,4%-ánál (187 fő) egy házasságkötési forgatókönyv, annak első, Covid előtti változata már elkészült, 39,5%-ánál (175 fő) részben kidolgozásra került. 13,6% (66 fő) esetében a forgatókönyv még nem került kialakításra, 11,9% (58 fő) nem is tervezett egy ilyen időbélyegekkal ellátott listát összeállítani – nem gondolkodott ilyen komplex, beütemezett rítussorozatban. Kérésre 267 menyasszony közre is adta ezeket az eredeti, a korlátozások, tiltások előtti jogi-társadalmi és gazdasági rendet tükröző, városi és falusi lakodalom-tervezeteket:

Példa1. Délelőtt készülődés, 1-től vendégfogadás a helyszínen a menyasszony nélkül, 2-kor lánykikérés a menyasszony házána, ezt követően ebéd, szülők búcsúztatása és gyalogos menet az esküvői helyszínre, 5-kor polgári szertartás, utána közös fotózások és lakodalmi menet vissza a helyszínre, ott állófogadás, majd nyitótánc a párnak, tánc az örömszülőkkel, majd buli. 9/10-kor vacsora, hajnal 1-kor tortavágás és újjasszonytánc (ez a piros ruhás), éjjeli menü, majd buli hajnalig, reggel/délelőtt pedig takarítás és morzsaparti már szűkebb körben.⁴⁵

Példa 2. Fél 5 kor egyházi szertartás, utána egy kis pogácsázás, este vacsora, a lagzi egy részén barátaink népzenei játszottak volna és táncok is lett volna, egyébként gépi zenére táncolt volna a násznép. Mi nem akartunk kikérés, ilyesmit. Menyasszonytáncot én nem szerettem volna, hagyományos tortát egyikünk sem. Játékokat is csak nagyon keveset. Mu-lattunk volna hajnalig.⁴⁶

⁴⁵ 2020. április 30. Nem vallásos, Budapest.

⁴⁶ 2020. május 1. Metodista, Komárom-Esztergom megye.

Példa 3. Kikérők, polgári, templomi, fotózkodás, vacsora, buli....

13.00 fodrász, 14.00 smink, 16.00 kreatívfotózás, 17.30 vendégfogadás, 18.00 szertartás
19.30 vacsora, 0.00 menyecske

Polgári esküvő, köszöntés, együtt elmentünk volna a vacsora helyszínére, jegyes fotózás, vacsora, multság hajnalig

Esküvő, utána vacsi a vendégekkel

Polgári szertartás, utána fotózás, lagzi helyszínen köszöntő, vacsora, játékok, ivás, tortaszelet, buli hajnalig.⁴⁷

Bár a forgatókönyvek első ránézésre nagyon hasonlóknak tűnhetnek, azokban többé-kevésbé egy jól meghatározható számú elem ismétlődik és variálódik, de igazából, a felszín, a díszlet alatt számos különbséget mutatnak. Ha betekintünk a nagyon hasonló lakodalmi színpalak mögé azt láthatjuk, hogy a forgatókönyvekben is szereplő hasonló elemek gyakran eltérő módokon valósulnak meg, ráadásképpen plurális-egyedi módokon is értelmeződnek. Így például a piros menyecskegyűlés gyakran modern vagy éppen hagyományos elemként, a gyertyafénykeringő helyi vagy éppen nemzeti rítusként értelmeződik stb. A legnagyobb különbségek a házasságkötési szertartásokkal kapcsolatos egyéni preferenciákban mutatkoznak meg. A polgári esküvőket, az azokat helyettesítő megerősítő szertartásokat, illetve az egyházi esküvőket hol nyilvános, hol magányos rítusként, a lakodalom részeként vagy attól különálló eseményként értelmezik. Különbségek adódnak az egyes mozzanatok, események és rítusok sorrendiségében is, például előbb van a polgári vagy az egyházi esküvő, fényképezkedés / kreatív fotózás időpontja, lehet egy vagy többnapos is a rendezvény. Továbbá felfedezhetők különféle területi (részben falusi-városi különbségek – kikérés és búcsúztatás, pénzszöprés, menyecskegyűlés, illetve ezeknek a hiánya stb.), társadalmi, kulturális és gazdasági különbségek is (ez a választott menüsorokban látszik a leginkább, az egyházi esküvő meglétében, illetve elmaradásában). Jó néhány forgatókönyv „valódi” egyedi, személyes vonásokkal is rendelkezett, egyéni performanszok tarkították a kötött, illetve félig kötött programokat (film / képvetítés, fotófal, emlékkönyv, emlékfal, emlékállítás az elhunyt rokonoknak). Bár alapvetően a falusi, rurális esküvőforgatókönyvek „hagyományosabbaknak”, a városiak modernebbnek látszódnak, a hagyományosnak és modernnek, lokálisnak vagy éppen „nyugatinak” titulált elemek a városi és a falusi lakodalmak forgatókönyveiben egyaránt felbukkannak.

Miként módosultak a házasságkötések, illetve a konkrét forgatókönyvek a Covid ideje alatt? A házasságtervezők a vírushelyzet alatti házasságkötések lehetőségeit vagy innovatív módokon keresték, illetve az innovációk mellett korábbi, rendhagyó házasságkötési gyakorlatokban is felismerték és felhasználták. A karantén időszaka alatt, ha a házasulandók nem egyben halasztották el a házasságkötéseiket – a többségnek ez volt a stratégiája, vagy kívártak –, akkor az egyes rítusok, így a polgári esküvő, az egyházi esküvő és a lakodalom elválasztásra kerültek (25,6 % eredeti dátum szerint, 5,8 % előrehozott dátummal tartotta meg a polgári esküvőt). Azért, hogy a polgári esküvőtől külön megtartott lakodalom is „igazi” ünnep, igazi rítus legyen, 18,1 %

⁴⁷ 2020. május 1; református, Budapest.

szertartásvezetőt kért fel egy megerősítő szertartás levezetésére, 13,4 % az egyházi esküvőt is halasztotta a lakodalommal együtt, 2,5 % az eredeti tervekhez képest újdonságként egyházi esküvőt is beiktatott. A Covid időszaka alatt az újrászervezések során kétféle stratégiát figyeltem meg: egyrészt a „hagyományok” elutasítását és az ezzel is összefüggő újításokat, innovációt, illetve azt is, hogy az átszervezéseket alkalmasint a normákra, hagyományokra való hivatkozások is motiválják. A megidézett, újraértelmezett és adaptált hagyományok ilyen esetekben inkább preferált mintaként, normaként, adaptációs modellként kerültek említésre, pozitív előjelet kaptak. Ez a két stratégia akár még egyazon esküvő esetében sem feltétlenül zárta kis egymást. Az innovációk és a hagyományra történő hivatkozások sajátos keverékeiként jöttek létre a pandémia időszakára leginkább jellemző házasságkötési gyakorlatok.

Az *innovatív* természetű lépések egyik legplasztikusabb példája a fotósok hivatalos „tanúvá tétele” volt. Ez stratégiaként, „ellenválaszként” akkor merült fel az esküvők átszervezése során, amikor a fényképészek és videósok jelenléte is tiltott lett a polgári esküvőn. Arról van szó, hogy az egyik vagy mindkét tanú helyett a fényképész, fényképészek vettek részt a szertartáson. Ezzel a felállással versenyzett még a szülők, és elsősorban az édesanyák „tanúvá”, „rokonná” tétele, azokban az esetekben, amikor a helyi szintű szigorú korlátozások miatt más módon nem vehettek volna részt gyermekeik esküvőjén. A fotósok tanúvá tételét a házasulandók és a lakodalmi szolgáltatók egyaránt támogatták, más-más intencióval:

Lakodalmi szolgáltató: Istenem, legyen a tanú a fotós és a videós. Max. ők nem lesznek rajta a fotókon, de legalább profi felvételek születnek.

Lakodalmi szolgáltató: Az OT szűk családi körben megtartható esküvőt említett. Ez minimum áll az Anyakönyvvezetőből Menyasszonyból, Vőlegényből és 2 Tanúból. De senki nem mondta, hogy a tanúk foglalkozása nem lehet fotós és videós!

Menyasszony: [...] magam részéről akkor is be fogom vinni a fotóst a házasságkötésre, ha a fene fenét eszik is. Ha kell akkor arra az időre „testvéremmé” fogadom, – aki mit ad az Isten – konyít a fényképészethez. És ha úgy alakul, hogy annyira elfájul a dolog, akkor befizetem a kiszabott büntetést. (Erre vajmi kevés esély van).⁴⁸

A második hullám alatt, 2020. szeptemberétől 2020. novemberéig 23 órától reggel 5 óráig tartó kijárási tilalom mellett lehetett lakodalmakat tartani. Ez a korlátozott szabadság november közepéig tartott: egészen 2021. tavaszáig aztán ismét nem lehetett lakodalmakat szervezni, csak kis létszámú polgári esküvőket. 2020. őszén ez a rövid, „szabályozott lakodalmak” időszaka ismét a kreatív megoldásoknak kedvezett. Elsősorban a klasszikus lakodalmi forgatókönyvek újratervezésén volt a hangsúly: bizonyos eseménycsoportokat igyekeztek összevonni, a nem szükséges rítusokat kiiktatni, mindezek mellett az egyes gyakorlatok rituális idejét is próbálták a lakodalmazók megrövidíteni. A helyzet ismét középpontba állította a fontos, kevésbé fontos, illetve elhagyható rituális gyakorlatok kérdését: vagyis az a házasságkötések értelmezéséhez fontos szempont tematizálódott ismét, hogy mi szükséges az igazi, megfelelő lakodal-

⁴⁸ Facebookos esküvőszervező csoport tagjai, online csoport, 2020. április 18.

makhoz. A lakodalmak újratervezésének legegyszerűbb és legkézenfekvőbb módja a lakodalom időpontjának előrehozása volt. Vagyis, abban az esetben, ha korábban megkezdődött a szertartás és korábban megkezdődött a lakodalmi ünnepség, akkor minden fontos eseménnyel még a kijárási korlátozás érvénybe lépése előtt lehetett végezni. A korábbi időpontra ütemezett ünneplés mellett számos ötlet felmerült a lakodalmak lekicsinyítésére. A vendéglátó egységekben tervezett esküvők eseteiben az időpont előrehozása mellett, ahogy azt már fent említettem a forgatókönyv racionalizálását, a lehetséges üresjáratok kiiktatását látták a legfontosabb szervezési szempontnak.

Korabbról is ismert, adaptálható lehetőségként beazonosításra került a lakodalmak halasztása, bizonyos szolgáltatások lemondása, és a lakodalmak ideiglenes lemondása is. A halasztás és az új, közös időpontok megtalálása is számos lemorzsolódást szült. Mert míg a házasulandók ragaszkodtak a klasszikus időpontokhoz (péntek, szombat, esetleg vasárnap), a szolgáltatók inkább a hétköznapiakat preferálták: *Valószínűleg a fotósnak és a videósnak nem lesz jó az az időpont, ami a helyszínnek igen*;⁴⁹ *„A cukrász a ceremóniamester és a dekoros nem biztos, hogy tud az új időpontra vállalni.”*⁵⁰ Gyakran azért is kellett a szolgáltatókon változtatni, mert az adott vállalkozás nem élte túl a járvány gazdasági megpróbáltatásait: *„Igazából az étterem, ruhakölcsönző bezárt, itt nem volt gond, a törvény kimondta, hogy nem lehet lagzit tartani. Emiatt a sminkes, fodrász, fotós, dj, szertartásvezető, és a cukrász is megértő volt. Reméljük mindenkinek jó lesz az új időpont is majd...”*⁵¹ Illetve az előzetes döntések is megalapozták a szolgáltatók újratervezését, ha például az újratervezés során a házasulandók módosítottak vagy módosítani terveznek az esküvőjük-lakodalmuk forgatókönyvén: *„Szertartásvezető, DJ [ti. lemondásra került], (a videóst csak félig, szerződést kell módosítani, kevesebb munka lesz kisebb esküvővel, ugyanez a helyzet a cukrásszal is)”*⁵²

A korábbi, rendhagyó házasságkötési gyakorlatokat kvázi normaként való alkalmazásának az egyik legtipikusabb példája a polgári esküvők és a Nagy Napok (a lakodalom napja és / vagy az igaziként meghatározott házasságkötés napja) különválasztása, külön ünneplése volt (mindez a kis, személyes esküvők és a nagy lakodalmak elválasztását jelentette). Az előrehozott, kisebb, kéttanús polgári ceremóniák és az ezeket kísérő, későbbi időpontokban (napokkal, hónapokkal vagy évekkel később) megtartott nagy napok – lakodalmak és az ezek rítusszerűségét, a házasságkötést reprezentáló újabb profán rítusok, a *megegyező szertartások* – több éve részei voltak már a hazai házasságkötési gyakorlatoknak. A pandémia alatt különösen népszerűvé vált egyszerű, puritán, kevés résztvevős, vagy teljesen magányos hivatalos házasságkötések, az úgynevezett *miniesküvők*, *mikroesküvők*, *minimonyk*, *elopement* (un. szöktetési esküvők) esküvők (ezt reklámozták, propagálták a lakodalmi szolgáltatók is) szintén korábbi nemzetközi párhuzammal is rendelkező rendhagyó házasságkötési alkalmaknak számítottak.

⁴⁹ Döntés előtt, lehetőségek beazonosítása, 2020. május 2. Bács-Kiskun megye.

⁵⁰ Döntés után, szervezés alatt, 2020. május 4. Pest megye.

⁵¹ Döntés alatt, választások mérlegelése során, 2020. május 3. Szabolcs megye.

⁵² Döntés után, 2020. május 3. Pest megye.

ÖSSZEGZÉS

Láthattuk, hogy a pandémia alatt Magyarországon a házasság népszerűsége és főként az ezekkel kapcsolatos társadalmi kritikák, válságdiskurzusok a házasulandók részéről különféle reflexiókat is kiváltottak. A jegyespárok, friss házások a saját házasságkötésükről gondolkodva plurális, és közös mintákat is mutató válaszokat és véleményeket kezdtek el megfogalmazni arról, hogy mi okból házasodnak, vagy éppen, hogy mit jelent számukra a házasság és a házasságkötés. Mindennek a pandémia sajátos kontextust és apropót adott. A korábbi társadalmi normák, társadalmi szerepek és ideálok ideiglenesen érvényességüket veszítették, az érintettek több ízben rákérdeztek az intézmény és a rítusok régi-új funkcióira és jelentéseire. A pandémia alatt mind a rítus(ok), s mind az intézmény újragondolása olyan intenzív volt, hogy olyan párok is elkezdtek aktívan tervezni a saját házasesetüket, a házasságkötésüket, akik korábban különféle okokból nem szerettek volna (még, egyáltalán nem) házasságot kötni. Az emberek saját ízlésükhöz és elvárásaikhoz alakították, „modernizálták” a korábbi „elavult” intézményt. Az újraértelmezési kísérletek segítségével domesztikálták, megszeliítették a házasság/kötést. Mindezek a folyamatok hozzájárultak ahhoz, hogy Magyarországon ismét divatba jött a házasság. Divatba jött, de nem a „rég”, „hagyományos” házasság jött újból divatba. Ahogy azt láthattuk, a házasságok és házasságkötések kortárs értelmezései között az individualizációs, érzelmeken alapuló, és praktikus-materiális, továbbá „konzervatív” szempontok (pl. kötelességek) keveredtek egymással. A napjainkban házasodók diszkurzív szinten nem egy konzervatív, idejemúlt intézményként írják le a házasságot, hanem egy olyan párkapcsolati módnak és típusnak, amelyben a személyes elképzeléseiket és vágyaikat tudják kiteljesíteni, amely elsősorban róluk szól, amelyben a kötelezettségeiket, a felelősséget és a szerepeiket is saját maguk barkácsolhatják meg, „szabadon” vállalják. Ha vállalják azokat a bizonyos diszkurzívan értett és értelmezett régi vagy új szerepeket. Jacob Strandell az európai tendenciáktól eltérő (a Covid-19 előttig) a magyarországi helyzethez hasonlóan növekvő svéd házasságkötési statisztikákat vizsgálva szintén arra a következtetésre jutott, hogy a svéd házasságot a svédek nem konzervatív, hanem az individualizmussal összeegyeztethető intézményként definiálják. Szerinte Svédországban nem az individualizálódás ellenére, hanem sokkal inkább az individualizálódás okán házasodtak egyre többen az emberek.⁵³ Hasonlóan látom a magyarországi helyzetet azzal a különbséggel, hogy tapasztalataim szerint a vizsgált időszakban az individualizáció, személyes-egyedi okok miatt, ugyanakkor a hagyományos, konzervatív intézményhez való ragaszkodás okán is házasodtak, vagy éppen terveztek házasodni az emberek. Hasonló eredményekre jutott Cherlin is, aki a 2010-es *The Marriage-Go-Round* című írásában az amerikai párkapcsolatokra jellemző ciklikus-ságot (több rövid és hosszútávú kapcsolat és egyedülállóság ismétlődése, gyakori válások, házasság és újraházasodás) – „*a párkapcsolatok körhintáját*” – két egymásnak ellentmondó kulturális eszmény, ideál, a házasság és az individualizmus együttes el-

⁵³ Vö. Strandell 2018: 75–95.

fogadásából eredezteti.⁵⁴ Esetünkben nem pont erről van szó, de annyi bizonyos, hogy a két eszmény, illetőleg az intézményhez, illetve a rítusokhoz kulturálisan hozzárendelt értékek között egyre kisebb a feszültség és az ellentmondás.

Irodalom

CARSTEN, Janet et. al.

2021 *Marriage in Past, Present and Future Tense*. London: UCL Press 2021.

CHERLIN, Andrew J.

2004 The Deinstitutionalization of American Marriage. *Journal of Marriage and Family* 66. 4. 848–861.

2010 *The Marriage-Go-Round: The State of Marriage and the Family in America Today*. New York: Vintage Books.

2020 Degrees of Change: An Assessment of the Deinstitutionalization of Marriage Thesis. *Journal of Marriage and Family* 82. 62–80.

ČINČALA, Petr

2020 European Adventist Ways of Reaching Secular People for Christ. In Stefan Höschele – Chigemezi N. Wogu (eds.): *Contours of European Adventism: Issues in the History of the Denomination on the Old Continent*. 99–110. Norderstedt: Theologische Hochschule Friedensau.

DAVIS, Deborah S. – FRIEDMAN, Sara L. (eds).

2014 *Wives, Husbands, and Lovers: Marriage and sexuality in Hong Kong, Taiwan, and urban China*. Stanford, CA: Stanford University Press.

DURKHEIM, Émile

2003 *A vallási élet elemi formái*. Budapest: L'Harmattan.

GIDDENS, Anthony

1992 *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.

GYÖRGYI Erzsébet

1979 A házasságkötés szokásköre. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 2. Budapest: Akadémia Kiadó.

1987 Lakodalom. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. 397–400. Budapest: Akadémia Kiadó,

MÁRIÁSI Dóra

2020 Házasság neoliberais módra. Fáber Ágoston: Az autotelikus párkapcsolat és a gyerekvállalás mint „metaprojekt” című tanulmányáról. *Replika* 114. 1. 243–249.

HERMANOWICZ, Joseph C. – MORGAN, Harriet P.

1999 Ritualizing the Routine: Collective Identity Affirmation. *Sociological Forum* 14 (2): 197–214.

⁵⁴ Cherlin 2009.

KELLER-Drescher, Lioba

- 2014 From Princess Bride to Fashion Queen: Wedding Gowns as a Strategy and Spatial and Physical Staging Act. In Eva Flicker – Monika Seidl (eds.): *Fashionable Queens: Body-Power-Gender*. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH.

ILLOUZ, Eva

- 2012 *Why Love Hurts: A Sociological Explanation*. Cambridge – Malden: Polity.

IKELS, Charlotte (ed.)

- 2004 *Filial Piety: Practice and discourse in contemporary East Asia*. Stanford, CA: Stanford University Press.

PAULI, Julia – van DIJK, Rijk

- 2016 Marriage as an end or the end of marriage? Change and continuity in southern African marriages. *Anthropology Southern Africa* 39. 4. 257–66.

STRANDELL, Jacob

- 2018 Increasing marriage rates despite high individualization: Understanding the role of internal reference in Swedish marriage discourse. *Cultural Sociology* 12. 1. 75–95.

VALENTINE, Paul – BECKERMAN, Stephen – ALÈS, Catherine

- 2017 *The Anthropology of Marriage in Lowland South America: Bending and Breaking the Rules*. Gainesville: University Press of Florida.

- 2021 Please Don't Take My Collective Effervescence Away: Synchrony and entrainment are key rhythmic factors in health and well-being. *Psychology Today* Forrás: <https://www.psychologytoday.com/ie/blog/arts-and-health/202108/please-don-t-take-my-collective-effervescence-away> (Letöltés: 2023. 02. 25.)

Balatonyi Judit

Egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék

E-mail: balatonyi.judit@pte.hu

Judit Balatonyi

Collective effervescence and reinterpretation(s) during the Covid-19 pandemic: Contemporary functions and meanings of marriage and wedding

During the pandemic, while in other countries the number of new marriages decreased, in Hungary the number of marriages increased, and people celebrated their marriages with simpler, more intimate private rites (in compliance with international wedding practices), or with postponed weddings held in several parts and on occasions, and finally with large, extended wedding ceremonies. In parallel with this phenomenon, the number of divorces increased significantly during the pandemic. According to the Hungarian Central Statistical Office, there have not been as many divorces in Hungary in five years as in 2021. The recently introduced demographic policy measures (in particular the favourable credit schemes known as the “New Baby Loan” and the “Family Housing Allowance”) have played a particularly important role in this process. The increase in the divorce rate could be due to several factors: on the one hand, it could be the result of a higher propensity to marry, as more marriages are contracted, which would presumably lead to more divorces. According to

the author the marriage boom would not have taken place without intensive attempts at collective and individual reinterpretation of marriage and marriage rites. Moreover, and mainly because of the social and individual reactions to the rise in the number of marriages and divorces, all this has also had the inevitable consequence of rethinking and reconstructing the rite(s) and the institution. As several researchers have already pointed out, the period of the Covid-19 pandemic, with its new opportunities, rules and constraints, could be a hotbed of collective effervescence, and this was also the case in the planning and decision-making processes related to marriage.

In this paper, the author provides an analytical account of the perceptions, lived experiences and opinions on marriage and marriageable relationships, based on the results of her digital anthropological research (online questionnaires, digital ethnography and in-depth interviews) conducted between 2019 and 2022. She explores how the collective effervescence during the pandemic has given rise to old-new interpretations of marriage and marriage ceremonies, how old-new practices of ritualisation have emerged, and how conceptualisations have accompanied wedding planning processes. Besides examining how the various public discourses reflecting on contemporary marriage and divorce practices influenced the ideas and conceptualisations of those involved, she also presents, through the interpretive focus of cultural anthropology, what it was like to live and experience wedding arrangements during the Covid-19 pandemic.

Közösségi és tudományos kontroll. A hagyományos citeratípusok és játéktechnika változásai

A hagyományos kultúrában élők nem ragaszkodtak „hagyományörző” szándékkal a régi hangszereikhez, mert számukra a népi hangszerek értékét nem azok múltbelisége adta, hiszen azokat nem érezték réginek és idegennek.¹ Mert amikor ez elkövetkezett, akkor lecserélték a hangszereket először a divatosabb, később pedig a modernebb gyári darabokra. Ezeket a változásokat azonban még a közösségi kontroll vagy közösségi jelleg szabályozta.² Emiatt a hagyományos paraszti társadalom 20. században bekövetkezett felbomlását megelőző időszakban – főleg a tárgyi kultúrát illetően – nem volt jelentősége a tudatos hagyományörzésnek, mert a hagyomány a népszokások élő, lassan, de folyamatosan változó részét képezte.³ „Hagyományos” vagy „kisléptékű” társadalmaknak nevezhetjük azokat a kis népsűrűségű csoportokat, amelyek lakói néhány tucatnyitól néhány ezer főig terjedő csoportokban élnek. Ide sorolhatók mindazok a vadászó-gyűjtögető és földművelő-állattenyésztő csoportok, amelyeket a „nyugati” ipari világgal való érintkezés csak korlátozott mértékben befolyásolt.⁴ A második világháború után Európa keleti felén a nacionalizmus és a vallás kifejezetten tiltott, míg adott társadalmi csoportok osztályöntudata kimondottan preferált eszköz maradt. Ezzel együtt jelentős társadalmi változások is történtek, aminek folyamánként a néphagyományok szempontjából legfontosabb paraszti társadalom szép lassan átalakult. Erre való reakcióként alakult ki a hagyományörzés jelensége, amely egyfelől, mint kulturális értékmentés, másfelől mint politikai vetület nélküli, burkolt nemzeti érzés kapott szerepet. Azonban amíg a 19. század folklórizmusa a még élő néphagyományból tudott meríteni, illetve az elit kultúra elemeit tudta felhasználni, addig a 20. század második felében a neofolklórizmusnak ilyen lehetősége már nem volt. Ezért a hagyományörzés valójában egy folyamat végét jelenti, mert adott állapotot rögzít, amely lételeme hiányában tovább fejlődni nem képes. Legalábbis az eredeti közegében kialakult folyamatok szerint nem.

Hagyománynak akkor nevezhetünk valamit, ha az legalább három generáción átível, ezzel szemben a divat rövid ideig fennálló jelenség, ami csupán egyetlen generáció, vagy újabban, azon belül is csak néhány év gyakorlata vagy eszméje lehet.⁵ A divat legfőbb jellemzője az időtartam, de mind a divat, mind a hagyomány közös jellemzője, hogy adott mintát jelenítenek meg, amelyet mások is elfogadnak. Viszont a divat mindaddig nem tekinthető hagyománynak, amíg az elfogadás csak egy generációt érint, ezért a divatnak viszonylag gyorsan befogadó közönségre kell találnia és a

¹ A témakör kutatása és a tanulmány az OTKA/NKFI 139575 projekt támogatása keretében történt.

² Voigt 1980: 330.

³ Paládi-Kovács 2009: 31–35.

⁴ Diamond 2012: 15.

⁵ Shils 1987: 35.

népesség jelentős részét meg kell hódítania. Példának okáért a moldvai Pusztinán a II. világháború után, 1948–49-ben kezdett elterjedni a magyar nyelvterület nagy részére jellemző citera hangszertípus, de ebben az időszakban a helyiek már egyre inkább igényelték a nagyobb létszámú hangszeres zenekarok zenei szolgáltatásait, ezért az 1960–70-es években ki is szorult a használatból.⁶ A Szeret menti magyar falvakban szintén már csak a citera emléke maradt fenn.⁷ Ezért bár összességében kijelenthető, hogy a citera hangszertípust a magyar nyelvterület egészén ismerték, de Moldvában a kutatók által is vizsgálható citerahagyományról nem beszélhetünk.

Sajnos a kevés rendelkezésre álló adat miatt kérdéses, hogy pontosan milyen cite-ratípus jelenhetett meg Moldvában, mert a román kutatók azt feltételezik, hogy a citera (a csatolt kép alapján, a hasas citera) valamelyik kisebbségtől (valószínűleg a moldvai csángóktól) terjedhetett el a moldvai (Szucsáva, Bákó) és a munténiai (Ploiești és Bukarest környéke) románok körében, ahol *țiteră*, *țitorea* vagy *citură* az elnevezése.⁸ A hangszertípus megjelenése, vélhetően a német nyelvű telepéseknek köszönhető, akiket a 18. század végi és a 19. század eleji időszakban telepítettek a Máramaros megyei érc- és sóbányák vidékére.⁹ A vegyes lakosságú Máramarosból, a salzburgi hasas citera hangszertípus és a német eredetű *zither* elnevezés délkeleti irányba a moldvai csángók körében is elterjedhetett, mivel a Wichmann-féle északi csángó szótárban szintén szerepel a *zither* elnevezés.¹⁰ Ábrázolás szintjén az egyetlen hiteles adat Kós Károlytól származik, aki viszont 1949-ből Bogdánfalváról egy hasábcitera rajzát adja meg, és a leírás alapján „1939 óta Brassóba jött divatba és ünnepnapokon összegyűlt barátok énekelnek mellette”.¹¹ A magyar fogólapos citeratípusok legrégebbi változata a *hasáb citera*, de az is csak a 18. század második felében jelent meg magyar nyelvterületen.¹² A korábbi időszakból csak a fogólap nélküli *pszaltérium* félék elterjedéséről vannak ikonográf adatok.¹³ Habár még mindig találkozni olyan elképzelésekkel, hogy a citera hangszerünk keleti eredetű lehet.¹⁴ Illetve egy hipotézis alapján a burdon húrok ötlete a távol-keleti citeratípusokkal hozható összefüggése és csak a 16. században terjedhetett a nyugati kereskedők által.¹⁵ Ezt igazoló adatok hiánya miatt, a hangszertörténet-kutatók nagy többsége azonban úgy véli, hogy az európai citera valószínűsíthetően az ókori monokordból fejlődhetett ki, ami a püthagoreus kor találmánya volt, és a zenei hangközök mérésére szolgált.¹⁶ A kora középkorban a keresztény monostorokban a monokordot szintén hasonló funkcióban alkalmazták, és csak 14. századtól kezdték hangszerként használni.¹⁷ (1. kép)

⁶ Feraru 2018: 18.

⁷ Pávai 2012: 132.

⁸ Alexandru 1956: 123.

⁹ Dancu 2010: 23–26.

¹⁰ Wichmann 1936: 158.

¹¹ Kós 1976: 103–217.

¹² Brauer-Benke 2019: 48.

¹³ Brauer-Benke 2014: 261.

¹⁴ Molnár 2000: 57.

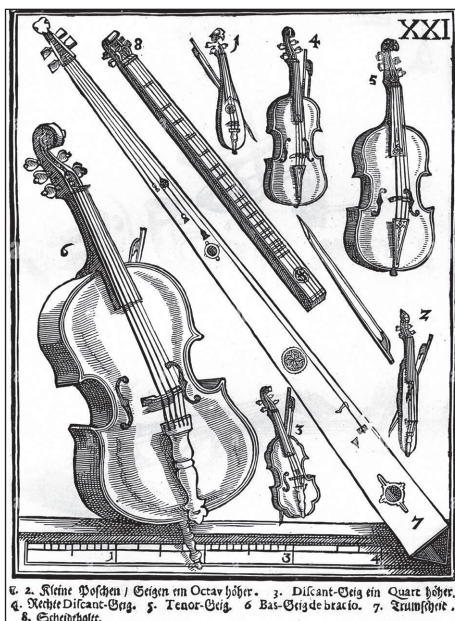
¹⁵ NGDMI 3. 1984: 899.

¹⁶ Van der Meer 1988: 264.

¹⁷ Van Waesberghe 1969: 51.

1. kép. Guido de Arezzo és Theobald arezzoi püspök monokorddal egy délnémet kézirat miniatúráján. 12. század. https://en.wikipedia.org/wiki/Monochord#/media/File:Guido_d'Arezzo_apprenant_monocorde_Theobald.jpg

2. kép. Scheitholt ábrázolása (8-as számmal) M. Praetorius Syntagma Musicum II. című művében. Wolfenbüttel, 1619.

Az alpesi citeráról 1499-ből Svájcban adatolható a legkorábbi híradás.¹⁸ Az alpesi népek körében elterjedt *Scheitholt*, – amely hangszerelnevezés az alnémet Scheitholz (hasábfá) kifejezésből származik –, Michael Praetorius „Syntagma Musicum II.” című, a kor hangszereit bemutató könyvében a vágánsok, csavargók hangszereként szerepel.¹⁹ (2. kép) Ebből az oldalsó állású, hangoló kulcsos citeratípusból alakultak ki az északi és a nyugati citeratípusok, mint a francia *Épinette des Vosges*, a norvég *langeleik* és a svéd *hummel*. Ezzel szemben, amint az Johannes Aventinus (Johann Georg Turmair) 1516-ban Augsburgban kiadott *Musicae rudimenta...* című művében Nikolaus Faber „Schema monochordi” című képén is látható, a később a keleti irányba terjedő hasábcitera típusokon a kulcsszegek felfelé állnak.²⁰ A cseh nyelvterületen elterjedő hasábcitera elnevezése a *kobza*, aminek korai ábrázolása Rudolf Sporck 1740 körüli rajzos ábráján látható.²¹ A morva vlachok körében napjainkig fennmaradt

¹⁸ Klier 1956: 84.

¹⁹ Praetorius 1980 (1618): 57.

²⁰ Aventinus–Faber 1516: 31.

²¹ Podlaha 1903: 451.

a citera hangszertípusra használt régi *kobza* elnevezés.²² Szlovák nyelvterületen a 17. században terjedhettek el a délnémet eredetű hasábciterák, amelyek megnevezése a 20. századi vizsgálatok alapján már leginkább a *citara/cetere/citera*, de ritkábban (véltetően a régiesebb, eredeti névvel) a *tambor* elnevezés is felbukkan.²³ A 18. század közepén Vécsey Miklós gróf Zemplén megyei birtokairól nagy számban telepítettek át szlovák jobbágyokat Szatmár vármegyébe, ezért általuk terjedhetett el a *tambor* elnevezésű hasábcitera-típus a magyar nyelvterület keleti részein.²⁴ Az 1770-es években, Nógrád vármegyében uradalmi felmérőként dolgozó Balla Antal zeneelméleti írásának „Az Tombora és Czimbalom honnét vette eredetét” című, a monochord készítésének leírásában olvasható, miszerint „Csináltass egy üres Tombora formát, hogy a hang anynyival inkább esmerhetőbb legyen.”²⁵ Szintén a hasábcitera *tambura* elnevezését igazolja 1868-ból az Udvarhely (Hargita) megyei Etéden használt *timbora*, amely Orbán Balázs leírásában „...a most tökéletesített cytherának ösátyja.”²⁶ Székelyföldön még napjainkban is tapasztalható, hogy a hasábciterát *timborának* nevezik és a *citera* elnevezést csak a később elterjedő hasas típusra használják. A manapság használt általános *citera* elnevezés, valószínűleg csak a 19. század második felében a Dunántúlon megjelenő salzburgi/hasas citeratípussal együtt kezdett elterjedni. Ugyanis az Etnológiai Archívum leírásaiból is kiderül, hogy az Alföldön az 1940–50-es években az idősebb nemzedék még *tamburának* nevezi a citerát, míg a fiatalabb generációhoz tartozók már a *citera* elnevezést használják.²⁷

A citerával kapcsolatban a népzene kutatók kiemelik, hogy azt a pásztorok csak kivételes esetben használták, mert a citera jellemzően paraszti hangszer.²⁸ Azonban a Néprajzi Múzeum 19. században készített, diatonikus hangsorú citerái között a Mátra vidékről és Külső-Somogyból gyűjtött juhász citerák is megtalálhatóak.²⁹ Az Etnológiai Archívum gyűjtési leírása alapján, a lőfejes díszítésű kisfejes citerák a Hortobágyon csak a csikósok által készített citerákra jellemzők.³⁰ Békefi Antal kutatásai alapján az 1970-es években újjáéledt a citera készítés hagyománya és „Ma már nemcsak a pásztorok készítenek citerát.”³¹ Tehát Veszprém megyében, a bakonyi pásztorok voltak a citera hangszertípus elsődleges készítői. Mindezek figyelembevételével a citera legalább annyira pásztor- mint paraszthangszernek is tekinthető, ami végül is nem meglepő, mert a kiválóan faragó pásztoroknak főleg a monoxilitikus vagyis az egy fából kifaragott, nyitott aljú citeratípusok elkészítése nem okozhatott nagy gondot.³²

²² Kunz 1974: 53–54.

²³ Elschek 1983: 76.

²⁴ Borovszky 1908:149.

²⁵ Balla 1774: 23.

²⁶ Orbán 1868 I.: XXX. lap.

²⁷ Bakó EA 4.077/28; Bereczki EA 12260/1

²⁸ Sárosi 2019: 22.

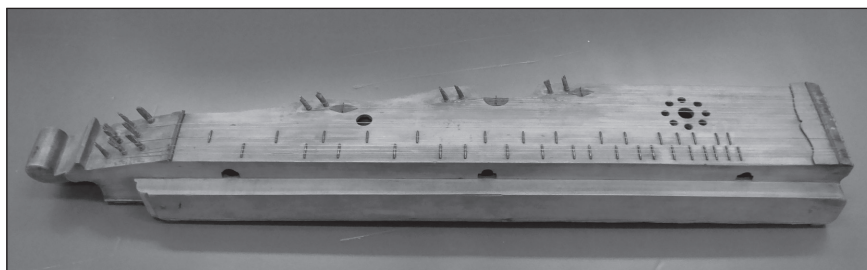
²⁹ <https://gyujtemeny.neprajz.hu/neprajz.01.01.php?bm=1&kv=1046693&nks=1> (Letöltés: 2022. 11.01.)

³⁰ Ecsedi EA 3472/134.

³¹ Békefi 1978: 367.

³² Békefi 1978: 368.

A magyar citeratípusok három fő csoportját a népi elnevezések alapján kidolgozott tipológia után nevezzük „vályúciterának”, „kisfejes citerának” és „hasas citerának.”³³ A nemzetközi terminológiában azonban a *vályúcitera* (trough zither) kifejezés egy Kelet- és Közép-Afrikában elterjedt citeratípust jelöl, ezért a továbbiakban következetesebb a *hasábcitera* elnevezés alkalmazása.³⁴ Vélhetően a hangerő fokozásának szándékával, a *hasábcitera* típusból alakíthatták ki az ún. *galambdúcos citerát*, ami az eddigi adatok alapján csak a magyar nyelvterületen ismert, melyet valahol az Alföld déli részén fejleszthettek ki, és onnan terjedt el északi irányba.³⁵ Ezen túlmenően a Dél-Alföldről és a Bánságból *galambdúcos* kialakítású *kisfejes* és *hasas-kisfejes* citeratípusokat szintén ismerünk. Mivel a környező népek citeratípusain nem alkalmazták ezt a megoldást, összességében a *galambdúcos* kialakítás magyar jellegzetességnek tekinthető, amit több citeratípuson is alkalmaztak. (3. kép)

3. kép. Galambdúcos kialakítású kisfejes citera. Zenetörténeti Múzeum.

Ausztriában a 18. század végén szintén a hangerőfokozásának az igénye miatt, formáját tekintve megváltozott a *hasábcitera* és kialakult az ún. Mittenwaldi típus, ami egy diatonikus, fogólappal ellátott, jellegzetes körte alakú hangszertestű citera, amelyhez valószínűsíthetően a *ciszter* lanttípus szolgálhatott mintául, és emiatt terjedhetett el a *zither* elnevezés.³⁶ Ugyanebben az időszakban megjelent Halleinban egy *hasas-kisfejes* kiképzésű, diatonikus fogólappal ellátott citeraforma, amelyet a közeli nagyvárosról *salzburgi citera* típusnak neveznek.³⁷ A 18. század végi alpesi turizmusnak köszönhetően, az osztrák és a bajor vidékeken kívül is elterjedt a citera, amelyhez nagyban hozzájárult a 19. század eleji ún. „tirolai divat”³⁸, és ennek köszönhetően a citera a bécsi színjátszásban, de egész Ausztria szerte a Napóleonnal való szembeszállás jelképévé válhatott.³⁹ Ebből kifolyólag valószínűsíthető, hogy Magyarországon is kedvező fogadtatásban részesült, mert a diatonikus hangsorú hasas citerák, felépítésüket tekintve egyértelműen rokoníthatóak a tirolai *Raffelzither* típussal. (4. kép) Emellett a felvidéki

³³ Sárosi 1961: 446.

³⁴ NGDMI 2. 1984: 310.

³⁵ Brauer-Benke 2019: 51.

³⁶ Sachs 1962: 82.

³⁷ NGDMI 3. 1984: 898.

³⁸ A hegyvidéki, gerillaharcmodort alkalmazó tiroliai sikeresen ellenálltak a francia hódítóknak.

³⁹ Michel 1995: 27–29.

4. kép. Diatonikus hangsorú hasas citera. Pécel, Pest vármegye. 1956. ZTI NZ 804.

5. kép. Hüvelykujnyomós játék duplakótás kisfejes citerán. Jenő, Fejér vármegye. ZTI NZ 25411.

magyarság egyik jellemző citeraformájának is tekinthető ez a típus.⁴⁰ És a szomszédos Szlovéniában szintén elterjedt ez a hasas citera forma.⁴¹

A Dunántúlra jellemző diatonikus hangsorú hasas citeráknál, egy rövid botot markokra fogva, a hüvelyujjakkal szorították le a húrokat, miközben a másik kezük mutató és hüvelykujja közé szorított libatoll „verővel” pengették a húrokat. (5. kép) A BTK Zenetudományi Intézete Népzeneosztályának 1958-1979 között végzett terepmunkái képanyagának elemzése alapján, a hüvelyknyomós játéktechnika Vas megyétől Gyimesközéplekig széles körben elterjedt, és a hagyományos citerajáték alapvető játékmódjának tekinthető. Mert nemcsak a diatonikus hangsorú citerákat szólaltatták meg ilyen módon, de gyakran még a kiegészített kromatikus hangsorú ún. duplakótás citerákon is játszottak hüvelyknyomós játékmóddal. (6. kép) Azonban már az 1950-es évek végi népzeneutatások arról számoltak be, hogy a hüvelykujjas tartás a diatonikus (egy kótasoros) citerákkal együtt kiveszőben van.⁴² Ez a régies játékmód azóta kihaltnak tekinthető, mert a hagyományörző citeraegyüttesek nem játszanak diatonikus hangsorú citerákon és még a népzenei felsőoktatásban a citera szakon tanulók számára

⁴⁰ Borsi 2010: 53.

⁴¹ Kobola 1975: 44.

⁴² Sárosi 1961: 451.

6. kép. Hüvelykujnyomós játék diatonikus hasas citerán. Perbete, Komárom-Esztergom vármegye. 1967. ZTI NZ 7248.

7. kép. Mutatóujnyomós játék duplakótás kisfejes citerán. Tiszaújfalu, Bács-Kiskun vármegye. 1966. ZTI NZ 7163.

sem követelmény a hüvelykujnyomós játéktechnika elsajátítása, holott számos archív, gyűjtött anyag van, amit eredetileg ezzel a játékmóddal adtak elő.⁴³ A népzene szakos hallgatók a dunántúli dallamok diatonikus dallamait, már az ún. mutatóujnyomós játéktechnikával adják elő, ami az Alföldre jellemző kiegészített kromatikus hangsorú duplakótás citeránál kialakult játékmód, ahol a lazán marokra fogott nyomót a mutatóujj szorítja a dallamhúrokhoz. (7. kép) Ez a fogás lehetővé teszi, hogy a szabadon maradó középső ujj a második érintősor fölötti húrokra átnyúljon. Ez a játéktechnika a Dunántúlon (és korábban másutt is) ismeretlen volt, mert a diatonikus hangsorú citerákat eredetileg kizárólag szólóhangszerként használták, ezért annak autentikus játékmódja a hüvelykujnyomós játéktechnika lehetne. Más kérdés, hogy napjainkban a diatonikus, „egykótás” citerákon előadott, tonalitászavarral, a dallamhúrok legmélyebb hangja fölött egy nagyszekunddal befejezett „lá” hangsorú dallamok, a más színvonalú zenéhez szokott közönség számára már nem nyújtanának befogadható zenei élményt. Ezért az autenticitást vagyis a történeti hitelességet, nem lehet minden esetben maradéktalanul megvalósítani.

Az autenticitás (hitelesség, valódiság, érvényesség) fogalmának problematikáját 1976-ban McCannel fogalmazta meg először a turizmus kapcsán.⁴⁴ Ennek lényege szerint a turisták az egzotikum igénye miatt, a sajátjuktól különböző időben létező helyeket keresnek, amit azonban csak a kívülállók számára eljátszott színpadi való-

⁴³ <http://mca.lfze.hu/> (Letöltés: 2022.11.01.)

⁴⁴ McCannel 1976: 589–602.

ság szintjén találhatnak meg.⁴⁵ Az autenticitás fogalma később a hagyományos kultúrák zenei és hangszeres örökségére is kiterjedt, és főleg a világzenétől igyekszik elhatárolódni, azzal mintegy szemben meghatározni magát. Úgy tűnik azonban, hogy nehezen eldönthető vita tárgyát képezi, miszerint az autenticitás az előadó vagy az előadott zene szintjén kellene, hogy érvényesüljön, hiszen a hagyományos kultúra megszűntével a népzene is a színpadi valóság szintjére szorult vissza.⁴⁶ A népzene eredeti közege a falusi társadalom volt, amely relatív értelemben a városi társadalommal szembe állítva, a városokkal rendelkező társadalmak városon kívül élő, és nem városi életformát követő csoportjaira értendő. Viszont a második világháborút követő időszak urbanizációja miatt, a falusi társadalom korábbi formájában megszűnt létezni, ezért a néprajztudományban elterjedt a revival és a survival fogalompár használata.⁴⁷ A népzene kutatás szintén alkalmazta ezt a megkülönböztetést a tovább élő, és az újraélesztett népzenei hagyományok vizsgálatánál. Mivel napjaink népzenei előadásai szintén a már urbánus közönségnek eljátszott színpadi valóság szintjén léteznek, vita tárgyát képezi, hogy milyen szinten érvényesüljön az autenticitás. A gyakorlat azt mutatja, hogy annak eldöntése, hogy valami autentikus vagy nem az, sokkal inkább politikai és művészeti, mintsem tudományos kérdés. Habár az autenticitás egy olyan kategória, amely általános elfogadottságnak kellene, hogy örvendjen, és amely nem önmagában válik autenticussá, a valóságban a közönség szemében leginkább maga az előadóművész vagy az általuk képviselt több évtizedes gyakorlat teszi azzá.⁴⁸ Mivel manapság a világzenei divatok korában, a folklorizmusnak többféle megnyilvánulása van, az újszerűsége éhes nagyközönség szinte bármit befogad, és nem áll fenn a minőségi szűrés.⁴⁹ Ebből kifolyólag, közösségi szűrő hiányában, kiemelt szerepet kellene hogy kapjon a tudományos gyűjtések által felhalmozott, és archivált anyagra alapozott „tudományos szűrő”. A gyakorlat viszont azt mutatja, hogy sokszor még a népzenei felsőoktatásban részt vevő, de az előadóművészetből élő oktatók és hallgatók is a „tudományos szűrő” által kontrollált anyagot már nem érzik a magukénak, és a „művészi szabadság” jegyében a saját ízlésvilágukat követve kísérleteznek. Ennek köszönhetően a citerát már vállaltan nem csupán paraszti hangszernek tekintik, és olyan műfajok zenei kíséretére használják, mint a jazz vagy a rap zene. Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy ilyen alkalmi kísérletezésekről, mint a jazz játék citerán, már az 1950-es évek népzene kutatása is beszámolt, azonban nem véletlenül nem válhatott a jazz jellegzetes hangszerévé a citera.⁵⁰ Ugyanis a kiegészített kromatikus hangsorúvá (duplakótás) fejlődött magyar citeratípusok mixolid hangsora, és a mára széleskörben elterjedő ujjnyomás játéktechnikája, leginkább az új stílusú népdalok, magyar nóták és gyors csárdások kíséretére alkalmas.⁵¹ Valószínűleg ennek is köszönhető, hogy egyéb

⁴⁵ Urry 2002: 9.

⁴⁶ Krüger 2013: 96.

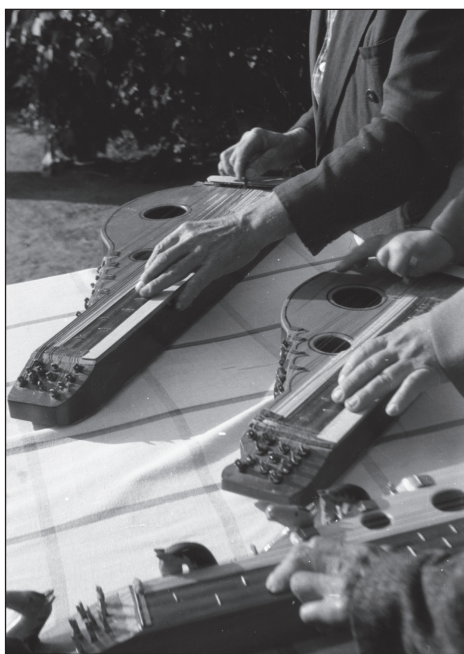
⁴⁷ Marót 1945: 4.

⁴⁸ Batizán 2013: 399.

⁴⁹ Pávai István. in: Dénes Ida: A Tavaszi szél dallamán innen és túl. Interjú Pávai István népzene kutatóval. Erdélyi napló. 2015.05.29. <http://www.erdelyinaplo.ro/>

⁵⁰ Sárosi 1961: 457.

⁵¹ Sárosi 1961: 460.

8. kép. Duplakótás hasas-kisfejes citerák. Sándorfalva, Csongrád-Csanád vármegye. ZTI/NZ 7366.

a népi kultúrához kapcsolódó hangszerekhez képest (furulya, duda, tekerő), a citerával kapcsolatban nem terjedt el annak az igénye, hogy azon kizárólag autentikus népzenei játszanak.

Ehhez kapcsolódóan, a különböző lokális citeratípusok megőrzésének az igénye sem alakult ki, mert a neofolklorizmus negatív jelenségeként az tapasztalható, hogy a hagyományőrző citerazenekarok és népzeneészek a Délvidéktől a Felföldig egységesülő módon, lassan már kizárólagosan, csak a hasas-kisfejes citera azon típusát kezdik el használni, amelynél az enyhén hasas ív, három kisfejes résszel van kiegészítve. (8. kép) Amivel összességében az a probléma, hogy egyfelől nem egy széles körben elterjedt hagyományos típus, másfelől a különböző népzenei nyári táborok és egyéb rendezvények hatására olyan tájegységeken is kizárólagos típusá kezd válni, ahol korábban, a hagyományos kultúra időszakában nem volt ismert. Az uniformizálódó citeratípusok elterjedésével együtt járó másik folyamat, hogy a kü-

lönböző tájegységekről származó regionális dallamok is széles körben elterjednek és azokat „magyar citeradallamként” a teljes magyar nyelvterületen a magukénak érzik. Ennek köszönhetően a virtuóz kalotaszegi citeradallamokat a Felvidéktől a Délvidékig mindenütt játszik, amelyek így lokális dallamból afféle „össznemzeti” dallammá válnak a táncházas zenei körökben. Ezzel szemben a műdalokat játszó, leginkább a kisfejes vagy az egyre szélesebb körben elterjedő hasas-kisfejes citeratípusokat használó citeraegyüttesek, sokkal inkább a lokális zenei hagyományok őrzőivé válnak. Ami ilyenformán sokkal inkább autentikusnak tekinthető, mert az 1950-es évek vizsgálatai alapján a 19. század vége és a 20. század eleje közötti időszakban a magyar nyelvterület szinte egészen elterjedő citerákon, már eleve a közismert új stílusú népdalokat, népdalszerű műdal-csárdásokat játszottak, mert azokon a régi stílusú parlandó-rubato dallamok díszítéseit nehéz lenne előadni.⁵²

A hasas íven kialakított zengőhúrok számának további növelésével alakulhatott ki a hasas kisfejes típus, majd az ív teljes beépítésével a kisfejes citera típus. Korábban az alföldi kisfejes és a dunántúli hasas citera típusok keveredéséből létrejött altípusnak tartották a hasas-kisfejes citera típust.⁵³ Az újabb adatok tükrében azonban úgy

⁵² Sárosi 1961: 460.

⁵³ Sárosi 1998: 31–32.

9. kép. Különálló tökécs, diatonikus, hasas-kisfejes citera Öreglak, Somogy vármegye. 1961. ZTI NZ 4926.

tűnik, hogy a hasas-kisfejes citera a régi salzburgi típussal rokonítható forma, amely még jellemzően diatonikus hangsorú és zárt aljú.⁵⁴ A morva népi hangszerek között szintén megtalálható ez a típus.⁵⁵ Ezért valószínűsíthető, hogy a hasas-kisfejes típus a salzburgi forma egyik regionális, jellemzően diatonikus hangsorú változata, amelynél a kísérőhúrok egy részét egy különálló tökéhez erősítették, ami a hasas íven van kialakítva. (9. kép) Ennélfogva a korábbi elképzelésekkel ellentétben úgy tűnik, hogy nem a hasas és a kisfejes kereszteződéséből, hanem a hasas citeratípusból alakult ki a hasas-kisfejes típus és a hasas ív teljes beépítésével a kisfejes citera típus, ami az Alföldön a legjellemzőbb forma.

Habár a lépcsős elrendezésű, kis- vagy oldalfejcs citerákkal kapcsolatban felmerült, hogy ez a formai megoldás kizárólag a magyar citerákra jellemző.⁵⁶ Azonban a kisfejes citerák diatonikus típusa, amelyen csupán egyetlen kiegészítő hangsorú kisfejes rész van kialakítva, Szlovénia középső részén már a 19. század végi időszakról kezdve ismert volt.⁵⁷ (10. kép) Ami osztrák átvételt sejtet, mert a Szlovéniával szomszédos dunántúli magyar nyelvterületen ez a típus nem volt elterjedt, így a magyar átvétel kizárható. Szintén a német nyelvterületről való átvételt igazolhatja, hogy a nürnbergi Germanisches Nationalmuseum-ban egy a 19. század elejéről származó, 4 dallam és 6 kísérőhúros, valószínűleg tévesen „Salzburger Zithernek” nevezett, diatonikus hangsorú, kisfejes citera is fennmaradt, ami az eddig ismert legkorábbi formája a kisfejes citeráknak.⁵⁸ Szintén a kisfejes citerák délnémet eredetét igazolhatja, hogy morva nyelvterületen úgyszintén ismertek a kisfejes citerák.⁵⁹ Ami a 19. századi kontinentális méretű

⁵⁴ Brauer-Benke 2019: 53.

⁵⁵ Kunz 1974: 54.

⁵⁶ Molnár 2000: 106.

⁵⁷ <https://www.etno-muzej.si/en/digitalne-zbirke/zbirka-starih-fotografij/f0036661> (Letöltés: 2022.1.01.)

⁵⁸ https://mimo-international.com/MIMO/doc/IFD/OAI_GNM_889385 (Letöltés: 2022.1.01.)

⁵⁹ Kunz 1974: 54.

umokban található citerákat.⁶⁶ A kiegészített hangsorú citerák viszonylag késői elterjedését mutatja, hogy azt a parasztmuzsikások nem mindegyike tudta használni, és a duplakótás citerán játszva sokszor nem használták a félhangokat. Ezért a népzene kutatók úgy vélik, hogy a virtuozításra való igény miatt, csak az 1960-as évektől kezdhetett elterjedni a nyomó nélküli játéktechnika.⁶⁷ A különböző citerajáték-technikák áttekintése arra mutat, hogy a délkelet-alföldi (Bihar, Békés, Csongrád, Bács-Kiskun) játéktípus citerahagyománya a legerőteljesebb, és a leginkább sokszínű, ezért felvetődik annak a lehetősége, hogy az első citeraegyüttesek ezen a vidéken alakultak ki.⁶⁸ Ehhez kapcsolódik az a feltételezés, hogy a citerazenekarok a tamburabandák mintájára jöhettek létre, és a az ujjakkal való kettősfogás ötlete, a tambura játékmódjának utánzásából eredhet.⁶⁹

Azonban az eddig ismert adatok alapján az első kiegészített diatonikus hangsorú, duplakótás citera nem kisfejes, hanem egy hasábcitera, amit 1888-ban készítettek a Hargita megyei Etéden.⁷⁰ A kettős fogású, ujjakkal való lenyomás játéktechnikája Szlovéniából már az 1900-as évek elejéről adatolható, habár azt a diatonikus hangsorú citerákon alkalmazták.⁷¹ Ezért összességében az sem kizárt, hogy a duplakótás kialakítású citeratípusokkal együtt érkezhetett a kettős fogású játékmód, amely a délföldi régióban fejlődött háromujjas, többszólamú játéktechnikává. Ez azonban az 1950-es években még szinte ismeretlen játékmód volt, mert akkoriban még csak néhány citerás kísérletezett a dallamot harmonizáló, egyszerű tercfogásos kísérettel.⁷² (12. kép) Napjainkra viszont a különböző nyári folklór táboroknak, és az intézményesített népzeneoktatásnak köszönhetően, szinte az egész nyelvterületen (még a határon túli magyarság körében is) kezd széles körben kezd elterjedni, és lassan kizárólagossá válni a nyomó nélküli, 4+1 ujjfogással kivitelezett, többszólamú, citera játéktechnika. Azonban az autenticizmus irányelvét szem előtt tartva a kíváncsabb lenne, ha a különböző hagyományörző citerások a lokálisan jellemző citeratípusok hagyományait éltetnék tovább. De ha már egy a „divatfolklorizmus” keretében egységesülő formát kezdenek széles körben elterjeszteni, akkor a hasas-kisfejes 3 oldalféjes típusa helyett kíváncsabb lenne, egy a hagyományos kultúrában jellemző típust találni. A kizárólag magyar elterjedést mutató *galambdúcos* kialakítású citerák mellett, ilyen lehet a *csikófejes* citeratípus, amely egyéb pásztor attribútumokhoz hasonlóan az adott pásztorrendhez való tartozás elemének tekinthető. Ennek alapján a szarukürt és a duda a kondások, a furulya és a duda a juhászok, a citera a gulyások és a csikósok jellemző hangszerévé vált, és a *csikófejes* kialakítás a csikósok hangszerét jelzi. Mivel a környező népek köréből (és máshonnan sem) a csikófejes citerák elterjedése nem adatolható, ezt a „magyarságra” jellemző, hungarikum jellegű megoldásnak tekinthetjük. Emiatt a galambdúcos felépítésű citerákhoz hasonlóan, nemzeti hangszernek ugyan nem, de mint a magyar

⁶⁶ <https://objektkatalog.gnm.de/wiski/navigate/49568/view> (Letöltés: 2022.11.01.)

⁶⁷ Sárosi 1998: 38.

⁶⁸ Borsi 1998: 153.

⁶⁹ Sárosi 1961: 457.

⁷⁰ Gagyí 1978: 84–86.

⁷¹ <https://www.etno-muzej.si/sl/digitalne-zbirke/sentvid-pri-sticni/f0000005466> (Letöltés: 2022.11.01.)

⁷² Sárosi 1961: 453.

12. kép. Háromujjnyomos játékmód duplakótás kisfejes citerán. Kunszállás, Pest vármegye. 1976. ZTI NZ 7205.

13. kép. Hüvelykujjnyomos játékmód csikófejes citerán. Sándorfalva, Csongrád-Csanád vármegye. 1966. ZTI NZ 7157.

nyelvterület jellemző, regionális népi hangszerét, „nemzeti értéknek” minősíthetjük.⁷³ (13. kép) Habár a „csikófejes citera” szerepel a „Nemzeti értékek” listáján (a galambdúcú kialakítású citerák nem), sajnos úgy tűnik, hogy a hivatalosan „nemzeti érték” minősített citeratípusok és citerazenekarok kiválasztásánál nem feltétlenül a tudományos vizsgálatokon alapuló szakmai szempontok érvényesültek, mert a „szegélyes közép-bácskai citeraváltozat”, az „alföldi citera”, „Apátfalva népi hangszere a citera”, „Citeratábor”, „Dűvő Citerazenekar” stb. definíciók, összességében egy nehezen értelmezhető kavalkádját kínálják a téma iránt érdeklődőknek.

Összességében azt tapasztalható, hogy a recens magyar citerahagyomány egyre inkább uniformizálódik, ami teljes mértékben idegen a hagyományos kultúra citerahagyományától. Az 1950-es évek óta szervezeten kialakuló és országos divattá váló, 2–10 személyből álló citerazenekarok, nagyobb iskolás gyermekekből vagy felnőttekből álló együttesben ugyanazt és ugyanúgy játsszák, amit és ahogy egyenként is játszanának. A részben a műkedvelő táncsoportok kísérésére, de leginkább hallgató közönség előtti (színpadi, rádióbeli) szereplés céljára alakult citerazenekarok eredetileg nem játszottak többszólamú dallamokat, mert a harmonizáló tercelés a hagyományos dallamkészletől, és ebből kifolyólag a citerások repertoárjának zömétől is idegen volt.⁷⁴ Emellett fontos kihangsúlyozni, hogy a hagyományos anyagi kultúra tekintetében megmutatkozó táji különbségek, amelyek a természeti adottságok különbözőségeiből fakadó munkakultúrát, fogyasztási szokásokat és az ebből kiformalódó életformák

⁷³ <http://www.hungarikum.hu/hu/content/csik%C3%B3fejes-citera> (Letöltés: 2022.11.01.)

⁷⁴ Sárosi 1998: 38.

kialakulását szabályozták, regionális különbségeket eredményeztek, amelyhez még nagyban hozzájárultak a különböző interetnikus kapcsolatok. Ezt jól szemléltetik a különböző regionális citeratípusok és az ezekhez szervesen kapcsolódó játéktechnikák. Ezért összességében kívánatosabb lenne, hogy a hagyományőrző csoportok és főleg a népzenei felsőfokú képzésben részesült népzeneész előadóművészek, a tudományos szempontok figyelembevételével gyűjtött és archivált anyag alapján, az adott régióra jellemző citeratípusokat és az ehhez kapcsolódó dallamokat részesítsék előnyben, és nem a színpadi szereplésre szánt, virtuóz, tájidegen többszólamú játékmódokat. A magyar, hagyományos citeradallamokra nem jellemző, idegen, import zenei műfajokról már nem is beszélve...

Irodalom

ALEXANDRU, Tiberiu

1956 *Instrumentele muzicale ale poporului Romin*. Bukarest: ESPLA.

AVENTINUS, Johannes – FABER, Nicolaus

1516 *Musicae rudimenta admodum brevia atque utilia communia quidem spondeo*. Augsburg: Miller.

BAKÓ Ferenc

1949 *Zeneszerszám-tambura leírás*. (kézirat) Tiszaigar/Heves Etnológiai Archívum 4.077/28.

BALLA Antal

1774 *A hangról és annak természetéről*. (kézirat) Budapest: OSZK.

BATIZÁN Emese

2013 *Áruba bocsátott etnicitás-turizmusra vállalkozva*. In: Szoták Szilvia (szerk) *Sztereotípiák, választások, túlélések, kisebbségi léhelyzetekben. Határhelyzetek V*. Budapest: Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium.

BERECZKI Imre

1958 *Nagysárrét hangszerei*. (kézirat) H. n. Etnológiai Archívum 12260/1–5.

BÉKEFI Antal

1978 *A bakonyi pásztorok zenei élete 2. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 13. 355–437.

BOROVSKY Samu (szerk.)

1908 *Magyarország vármegyéi és városai: Szatmár vármegye*. Budapest: Országos Monografia Társaság.

BORSI Ferenc

2010 *A magyar asztali citera*. Dunaszerdahely: Csemadok.

BRAUER-BENKE József

2014 *A népi hangszerek története és tipológiája*. Budapest: MTA BTK.

2019 *A citera főbb típusai és elterjedése magyar nyelvterületen*. *Ethnographia* 130/1. 45–71.

DANCU Pál

- 2010 A szlovákok megtelepedése Szatmár, Ugocsa és Máramaros vármegyékben a 18. század folyamán és a 19. század elején. In: Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel (szerk.): *Kisebbségek interetnikus kontaktusában. Csehek és szlovákok Romániában és Magyarországon*. 13–34. Kolozsvár: Kriterion.

DIAMOND, Jared

- 2012 *A világ tegnapig. Mit tanulhatunk a régi társadalmaktól?* (ford. Vassy Zoltán). Budapest: Typotex.

DOMONKOS Ottó

- 1974 A kisiparosok néprajzi kutatása. *Ethnographia* 85. 18–37.

ECSEDI István

- é. n. *Pásztorok hangszeres játéka*. (kézirat) Hortobágy Etnológiai Archívum 3472/134–138.

ELSCHEK, Oskár

- 1983 Die Volksmusikinstrumente der Tschechoslowakei. In: *Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente* II. Lipcse: Deutscher Verlag für Musik.

FERARU Krisztián

- 2018 *A moldvai csángó tánczene hangszerei*. (szakdolgozat) LFZE Népzene Tanszék

KLIER, Karl Magnus

- 1956 *Volksümliche Musikinstrumente in den Alpen*. Kassel–Bázel: Bärenreiter.

KOBOLA, Alojz

- 1975 *Tradicijska Narodna Glazbala Jugoslavije*. Zágráb: Školska knjiga.

KÓS Károly

- 1976 *Tájak, falvak, hagyományok*. Bukarest: Kriterion.

KRÜGER, Simone

- 2013 Undoing Authenticity as a Discursive Construct, A Critical Pedagogy of Ethnomusicology and „World Music” In: ALGE, Barbara-KRÄMER, Oliver (szerk) *Beyond Borders: Welt-Musik-Pädagogik, Musikpädagogik und Ethnomusikologie im Diskurs*. 93–114. Augsburg: Wissner-Verlag.

KUNZ, Ludvik

- 1974 Die Volksmusikinstrumente der Tschechoslowakei. In: *Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente* II. Lipcse: Deutscher Verlag für Musik.

MacCANNEL, Dean

- 1976 *The Tourist: A New Theory of the Leisure Class*. Schocken Books.

MARÓT Károly

- 1945 Survival és revival. *Ethnographia* 61/1., 1–9.

van der MEER, John Henry

- 1988 *Hangszerek az ókortól a napjainkig*. Budapest: Zeneműkiadó.

MICHEL, Andreas

- 1995 *Zithern. Musikinstrumente zwischen Volkskultur und Bürgerlichkeit*. Leipzig: Musikinstrumenten-Museum der Universität Leipzig.

MOLNÁR Imre

- 2000 *A citeráról mindenkinek*. Lakitelek: Antológia.

NGDMI

- 1984 The New Grove Dictionary of Musical Instruments 1-3. (Sadie, Stanley szerk.) London: Macmillan.

ORBÁN Balázs

- 1868–1873 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismereti szempontból* I–VI. Pest: Ráth Mór bizománya.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 2009 Változás, átmenet, fixáció, kontinuitás és diszkontinuitás. In: uő. (főszerk.): *Magyar Néprajz* 1. 2. Táj, Nép, Történelem. 31–35. Budapest: Akadémiai.

PÁVAI István

- 2012 *Az erdélyi magyar népi tánczene*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

PODLAHA, Antonín

- 1902–1903 Hrabě Jan Rudolf Sporek a jeho kresby. *Památky archeologické* (Prága), 20., 451–466.

PRAETORIUS, Michael

- 1980 *Syntagma musicum of Michael Praetorius 1618: vol. 2: de Organographia first and second parts*. New York: Da Capo.

SACHS, Curt

- 1962 *Reallexikon der Musikinstrumente*. Hildesheim: Olms.

SÁROSI Bálint

- 1961 Citera és citerajáték Szeged környékén. *Ethnographia*, 72/3., 445–461.
 1998 *Hangszerek a magyar néphagyományban*. Budapest: Planétás.
 2019 *Dudások, cigányzenészek - A hangszeres magyar népzenei hagyomány*. Budapest: Nap Kiadó.

SHILS, Edward

- 1987 A hagyomány. Bevezetés. In: *Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény*. (Szerk.) Hofman Tamás és Niedermüller Péter, Kultúraelmélet és nemzeti kultúrák 1. 15–66. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.

URRY, John

- 2002 Mobility and proximity. *Sociology*, 36 (2), 255–274.

VYSKOCILOVA, Karolína

- 2016 Czech language minority in the South-eastern Romanian Banat. *International Journal of the Sociology of Language* 1–199.

van WAESBERGHE, Joseph Smits

- 1969 Musikerziehung. Lehre und Theorie der Musik im Mittelalter. In: *Musikgeschichte in Bildern* III/3. Lipse: Deutscher Verlag für Musik.

VOIGT Vilmos

- 1980 Közösségi jelleg. Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. 330. Budapest: Akadémiai Kiadó

WICHMANN, Yrjö Jooseppi

- 1936 *Wörterbuch des ungarischen Moldauer Nordcsángó und des Hétfaluer Csángódialektes nebst grammatikalischen Aufzeichnungen und Texten aus dem Nordcsángódialekt* (szerk. Csűry Bálint – Kannisto Artturi). Helsinki: Suomalais-ugrilainen Seura.

Brauer-Benke József

PhD, tudományos főmunkatárs, Bölcsészettudományi Kutatóintézet Zenetudományi Intézete

E-mail: brauer-benke.jozsef@abtk.hu.

József Brauer-Benke

**Community and scholarly control:
Changes in traditional zither types and playing techniques**

Recent Hungarian zither tradition is becoming increasingly uniform, which is completely alien to the zither tradition of folk culture. The regional differences in traditional material culture governed the work culture, consumption habits and the forms of life resulting from the differences in natural conditions, to which the various inter-ethnic relations contributed greatly. This is illustrated by the different regional types of zither and the playing techniques that are intrinsically linked to them. Overall, it would therefore be preferable for traditional groups and, in particular, folk music performers who have received higher education in folk music to use the archived material to give preference to the types of zither and associated playing techniques that are specific to a given region, rather than to virtuoso, regionally unfamiliar polyphonic playing techniques intended for stage performance. Not to mention imported musical genres, which are alien to traditional zither melodies.

Az európai érintősoros citerák átalakulásai a 19. és 20. században I.

AZ EURÓPAI ÉRINTŐSOROS CITERÁK ELNEVEZÉSE

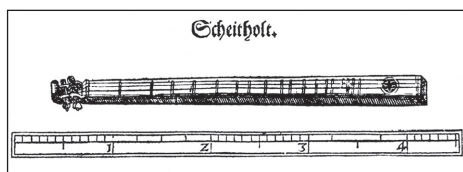
Korábbi¹ és jelenlegi vizsgálatainknak egyaránt az a célja, hogy az egyik legkedveltebb népi hangszerünkről, a magyar citeráról, annak eredetéről, történetéről, magyar és nemzetközi háttéréről, rokonairól minél sokoldalúbb ismeretekhez jussunk. Ennek érdekében a hangszer legközelebbi rokonainak, az európai érintősoros, fogólapos (*Griffbrett, fretted*) citeráknak a történeti fejlődését, a közösségben betöltött szerepét célszerű tanulmányozni. A fogólapos, érintősoros citerafélék a magyar citeránál ugyanis jóval korábban megjelentek az európai népzeneben, a tágabb értelemben vett germán nyelvterületen, és annak nyugat-európai irodalma is gazdagabb a magyarénál. Az európai érintősoros citeráknak több évszázadon keresztül változatlan volt a szerkezete, hangolása és mindegyiken hasonló módon játszottak. A 19. és 20. század során azonban e hangszerek használatában, szerkezetében, hangolásában többirányú változás történt. A citerával kapcsolatos nemzetközi szakirodalomban a hagyományos érintősoros citerákra, Európa bármely tájáról is származik, hosszú idő óta a *Scheitholt* nevet használják. Az elnevezés onnan származik, hogy Michael Praetorius volt az első, aki az 1619-ben megjelent *Syntagma Musicum II.* című könyvében pontos rajzot készített, és részletes leírást adott a zeneileg képzetlen alsó néposztály körében népszerű „koldus hangszerről”, az érintősoros citeráról.² Praetorius többek között azt írja „A hangszer ... nem nagyon különbözik egy *Scheit*-től (hasábtól) vagy egy darab fától *Holt* = fa (alnémet)”. Praetorius eszerint a hangszert egyszerűen egy fahasábhhoz hasonlította (1. kép). Miután Praetorius a tanulmányának fejezetcímében is használta ezt a szót, úgy tűnik, hogy ő lett a névadója – függetlenül attól, hogy mi volt a hangszernek a köznyelvi neve. Ha bármikor a *Scheitholt* névvel találkozunk – például az enciklopédiákban – kiderült, hogy mindig Praetorius szövegére hivatkoznak.

Mivel e hangszereket különböző vidékeken, falvakban legtöbbször amatőrök készítették, alig van az ilyen típusú hangszerből két teljesen egyforma. A hangszerek legtöbbje később már egyáltalán nem hasonlított fahasábra. Ugyanakkor mindegyik ilyen hangszernek van egy közös tulajdonsága – alakjától és egyedi vagy regionális elkészítési módjától függetlenül –, hogy játék közben a kísérő húrok állandóan zúgnak, zümmögnek. Ezért a hangutánzó *Hummel* (dongó, darázs, poszméh) elnevezés sokkal inkább jellemző ezekre a citerafélékre.³ Ezt a jellegzetes *Hummel*, *hommel*, *hommel* elnevezést használják a svéd, dán, holland és észak-német nyelvterületen. Ugyanezt a jelentéstartalmat hordozza a francia nyelvben a *bourdon* (dongó, poszméh) szó, amikor

¹ Posta-Posta 2014: 17–22. Posta-Posta 2019: 73–90.

² Praetorius 1980 (1619): 57.

³ Ulrich 2011: 20–21.

1. kép. A „scheitholt” Michael Praetorius 1619-ben megjelent *Syntagma Musicum II* című munkája második, *Organologie* című kötetének XXI. tábláján. Forrás: <https://archive.org/details/imsip-musicum-praetorius-michael/page/n296>

európai általános *hommel* (darázs) hangzásra utaló név mellett a *noordsche balk* (északi gerenda) a *scheitholt*-hoz hasonlóan ugyancsak a hangszer alakját hangsúlyozza.⁶ A *blokviool*, a *kloonviool* elnevezés alapján a hangszert a régióban speciális hegedűnek tekintik. A *hoolviool* (üreges hegedű) pedig arra utal, hogy a citera alja nyitott és a hangszert olykor egy tömbből faragták ki. A *krabber* (kaparó) *krapkas* (karcoló) elnevezés már a játékmódot hangsúlyozza, ahogy a pengetővel a játékos egyidejűleg végig „kaparja” a kísérő és a dallamhúrokat. A *spinet* név pedig a citeránál jóval bonyolultabb csembalóhoz hasonló régi billentyűs hangszere, a *spinét*-re utal. A norvég és az izlandi elnevezésben a hangszernek az alakját hangsúlyozzák: *langeleik*, *langspil* = hosszú játék. A dél-német, bajor, tiroli területeken az úgynevezett alpesi citerákat a húrok pengetési módja szerint nevezték el: *Kratzither* (kratzen = vakar), *Scherrzither* (scharre = kapar), *Raffele* (Raffel = kereplő, reszelő), *Schlagzither* (schlag = ütés, csapás). Az első háromnak találó az elnevezése, mert játék közben a játékos valóban végig „kaparja, vakarja, reszeli” a dallam és kísérő húrokat, előidézve a zümmögő burdon hanghatást. A *Schlagzither* esetén már az „ütőcitera” elnevezés kevésbé követi a játékmódot, amelyet e tanulmányban később külön részletezünk. Csehországban a *kobza* elnevezés látszólag jelentősen eltér Európa más vidékein használt névtől.⁷ A koboz, kobza más helyeken rövidnyakú lantszerű húros hangszert jelöl, de a név áttevődött az érintősoros citerára. A „kob” szónak eredetileg van egy olyan jelentése is, hogy üreges test, utalva arra, hogy egy fából kifaragott hangszer, ami egyes citeratípusoknál használt gyártási technológia.⁸ A svájci érintősoros citera *hexenscheit* (boszorkánytábla) egy sajátos elnevezés, amely nem köthető a hangszer anyagához és játékmódjához.

Az érintősoros, fogólapos magyar hangszer jelenlegi *citera* elnevezése nem túl régóta honosodott meg Magyarországon. A korábbi időszakokban a *cytra*, a *cithara* lant, vagy húros hangszer jelentéstartalomnak nem volt köze a citera típusú fogólapos hang-

ezeket a citeraféléket *burdon*-hangszereknek nevezik. Ezt a tartalmat és elnevezést követi a szlovén *bordunske citra* elnevezés is. Az angolszász országokban ugyanez a jelentése a *drone* (zümmögés) szónak, a „*drone instruments*” összefoglaló névben.

A belga *pinet* (fenyő) és a Vogézek vidékén az *épinette des Vosges* (épinette = lucfenyő) citeranevek viszont a hangszer szerkezeti anyagát nevezik meg.⁴ Feltűnő, hogy Belgium nem túl nagy területű flamand régiójában az ottani citeráknak igen sokféle elnevezése maradt fenn.⁵ Az észak-

⁴ Még az énekelni, táncolni vágyó magyar közösség is gyakran így szólítja fel a citerajátékost, hogy „Vedd elő a szárazfát”!

⁵ Boone 1976: 104–105.

⁶ Boers 1882: 1–9.

⁷ Kunz 1974: 53–54.

⁸ Brauer-Benke 2016: 288–314.

szerekhez.⁹ A fogólapos citera eddig ismert legkorábbi magyarországi említése Balla Antal 1774. évi írásában *tombora* névvel szerepel.¹⁰ Ennek az elnevezésnek a *tambura* változata az Alföldön még a 20. század közepén is használatos volt. A manapság használt citera elnevezés valószínűleg csak a 19. század második felében a Dunántúlon megjelenő salzburgi típusú hasas citera, a *Kratzzither* megjelenésével kezdett elterjedni.¹¹

AZ ÉSZAK-NÉMET CITERÁK SORSA

Észak- és Nyugat-Európában mintegy 500 éve terjedtek el a népzeneben az érintősoros (*Griffbrett*, *fretted*), fogólapos citerafélék (*Scheitholt*, *Hummel*). E hangszerek több száz éven keresztül töltötték be a vidéki, falusi környezetben élő, egyszerű dolgozó emberek zenei, tánczenei igényeit mindenféle szerkezeti változtatás nélkül.

Az európai érintősoros, fogólapos citerák történetével foglalkozó szakirodalom Praetorius rajzát és leírását a „scheitholt”-ról mérföldkönek tekinti a hangszer történetében.¹² Nyilvánvaló, hogy a hangszer jóval korábban már jelen volt az európai népzeneben. Így már több mint 100 évvel Praetorius leírása előtt vannak tárgyi emlékek, hangszer ábrázolások és írásos adatok német földön a citera jelenlétéről. A Kölnben megjelenő Mittwochsrentkammer 1508. május 4-i számában az újság egy helyi ünnepi felvonulásról adott hírt.¹³ A cikkben többek között a felvonulásban résztvevő hangszereket, hangszercsoportokat is felsorolták: „Lantok ... csoportban ... dobok és sípok ... fuvalák ... nádsípok ... hegedűk, egy lant ... egy *hommel* ... dudák ... brácsák”. „Bei einer Prozession erlangen: *Luyten* [...] in position [...] bringen ind piffen [...] fleuten [...] schalmeyen [...] fedelen ein luyten [...] ein *hommel* [...] sackpyffen [...] gygen.”

Mint az a felsorolásból olvasható, a *Hummel*, azaz az érintősoros citera is jelen volt az 1508-ban rendezett felvonuláson. Cseh nyelvterületen egy 1551-ből származó írás is egy felvonulásról számolt be, amelyet azonban az egyház nem engedélyezett. „Szent Margit ünnepe előtti vasárnap és az azt követő hétfőn huszonkét személy jelmezben hangszerekkel, többek között *kobzával* sétált keresztül Kuttnerbergen (ma Kutna Hora) anélkül, hogy tekintetbe vennék volna, hogy ez az isteni parancsolattal ellentétes ... és nekik bünbánatot kellett gyakorolniuk”.¹⁴

A 19. században azonban az Európában végbemenő gazdasági-társadalmi változások hatására a zenekedvelő vidéki közösségek körében megnövekedett az igényesebb hangszerek, hangszer-együttesek iránti érdeklődés. A vidéken, falusi közösségekben elterjedt és népszerű *Scheitholt* vagy *Hummel* további használatát, fennmaradását, létezését több tényező is veszélyeztette. Ilyen volt a hivatásos zenészek hangszereinek és színvonalas játékának fokozatos megismerése. Igény merült fel arra is, hogy zenei együtteseket alakítsanak. Annak, hogy a *Hummel* tagja lehessen több hangszerből álló

⁹ Brauer-Benke 2019: 45–71.

¹⁰ Balla 1774.

¹¹ Bakó EA 4.077/28.; Bereczki EA 12260/1.

¹² Praetorius 1980 (1619): 57.

¹³ Mittwochsrentkammer 1508.; Ulrich 2011: 19.; Boone 1976: 35.

¹⁴ Kunz 1974: 53–59.

zenei együttesnek, az szabott gátat, hogy a *Hummel* burdon hangszer. A kísérőhúrok azonos hangmagasságon történő állandó zengése ugyanis megnehezíti a *Hummel*nek más hangszerekkel történő harmónia kialakítását. Sok esetben a hangszerkészítők és a citerajátékosok is felelősek voltak azért, hogy a hangszerük nem volt tökéletes. Az érintők elhelyezkedése főleg a magasabb hangfekvésben sok esetben nem volt pontos. Ezért a dalok nem voltak tisztán lejátszhatók. A *Hummel* húrozása is túl egyszerű volt. Az egy-két dallamhúr és hiányos számú kísérőhúr nagyobb helyiségekben nem biztosított elegendő hangerőt. A *Hummelen* a dallam eljátszása, elpengetése nem nehéz. Ezért a játékot egy szintig könnyű elsajátítani. De a dal lelkének, lüktetésének visszaadása, a kísérőhúrok váltakozó bevonása a játékba, az igazán ütemes előadás elsajátítása sok gyakorlást igényel. Ha a játékos nincs birtokában ezeknek a képességeknek, az a játékot egyhangúvá, monotonná teszi, ami egy idő után zavarja a hallgatóságot.

Az érintősoros citeráknak Nyugat-Európában több száz évre visszanyúló széleskörű népzenei hagyománya a 19. század elejétől az észak-német vidékeken megtört, a citerák fokozatosan eltűntek, pedig addig a szórakozás, táncolás és éneklés, valamint egyházi énekeknek is kísérő hangszerei voltak. Ezekről a változásokról a század közepétől több olyan helytörténész számolt be, akik már nehezen tudtak beszerezni ilyen hangszereket. Így például J. G. Kohl helytörténész és úti könyvek írója 1846-ban leírt egy epizódot Schleswig-Holsteinen keresztül tett útjáról,¹⁵ amely során Föhr kis szigetén meglátogatott egy idős asszonyt:

„Neki is volt még egy régi hangszere, egy fajta régimódi citera (*Cither*), amelyet maga elé vett az asztalon, azért, hogy eljátsszon nekem egy régi dallamot. Ezt a citerát „*Hommele*”-nek nevezte, és elmondta, hogy csak néhány „*Hommele*” maradt a szigeten, de a legvalószínűbb, hogy mind Hollandiából, vagy Angliából került ide.

Ennek a *Hommele*nek csak bronz húrjai voltak. Több húr párhuzamos módon feszítették fel, de további húrok szétterülő sugárként (legyezőszerűen) helyezkedtek el. Az asszony a párhuzamos elrendezésű húrokon ujjal játszott és libatollal pengette a húrokat. De minden egyes frázis végén a tollal gyengéden hozzáért a széttartó húrokhoz, amelyek, úgymond csak megcsendültek és rezonáltak, mint visszhang.

Idős barátnőm azt mondta, hogy a *Hummelek* réges-régen igen elterjedtek voltak, és erre a zenére táncoltak, míg manapság rendszerint trombitákra és hegedűkre szeretnek táncolni. Régen a legtöbb embernek volt *Hummele* otthon, hogy kísérjék vele vasárnap délutáni a zsoldárt, amelyet azokon a napokon minden családban énekeltek.”

Az idős asszonynak az a megjegyzése, hogy a hangszerek Angliából jöhettek, biztosan tévedés volt, mert nincs *Hummel* az egész Egyesült Királyságban. Úgy érthette, hogy a hangszer holland és angol hajósok közvetítésével kerülhetett a szigetre.

1873-ban Andreas Michelsen bírósági ügyvéd több hétig vendég volt az Északi Tenger kis szigetének üdülőhelyén, Föhrön. Ott került a kezébe J. G. Kohl jól ismert munkája Schleswig és Holstein 1846. évi eseményeiről. Örömmel olvasta a hírt az

¹⁵ Kohl 1846: 177–178.

idős asszonyról, aki akkor még játszott *Hummelen*. Felhasználta tengeri üdülőhely a csendjét és kényelmét, hogy felkutasson egy ilyen *Hummelt*:¹⁶

„Alig fejeztem be ennek a kellemes hírnek az olvasását múltunk e zenei hangszeréről, amely a mi változó világunkban elveszett, feledésbe ment. Ekkor a kíváncsiság vagy inkább a régiségbűvár tudásvágya mozdult meg bennem. Azonnal úgy döntöttem, hogy érdeklődöm felőle, és belekezek e régi hangszer kutatásába.”

Meglátogatta a sziget minden faluját, sőt még körbe kérdezősködött Sylt szigeten is, de minden erőfeszítése ellenére terve nem sikerült. Egy *Hummelt* sem talált, pedig felkészült rá, hogy megfelelő összegű pénz is fizet érte. Visszatérve Schleswigbe, a szárazföldön is folytatta a kutatását, de csak régi beszámolókra bukkant a *Hummel*ről, magára a hangszerre nem. A tudósításokból megtudta, hogy a *Hummel* a 19. század elején nagyon népszerű volt a falusi lakosság körében, de aztán kiment a divatból, és 1873 körül már csak a régi öregek emlékeztek rá. Föhr szigeten Borchsum (Borgsum) faluból az öreg Ketelsen Kapitány azt mesélte, hogy az anyja este az asztalra tette a *Hummelt*, hogy táncmuzsikát játsszon a gyerekeknek.

Michelsen sok adatot gyűjtött a régi hangszerről – a szigeteken, valamint Schleswig-Holstein több vidékén, sőt még a dán lakosoktól is – de valódi *Hummelt* sehol nem talált. Röviddel azután azonban, hogy visszatért Schleswigbe, az a nagy szerencse érte, hogy egy barátja kerített neki egy *kiváló* hangszert (2. kép), amely a nagyszülei idejéből való, és amely Kellinghusenből (16 km-re Itzehoetól keletre) származott. Michelsen leírta a hangszer méreteit és a húrozását: 13 fémhúr, tíz acél és három bronz mélyhúr. Kiemelte, hogy a hangszer hangja egészen kellemes. A pendítés után a zengése rendkívül erős és hosszantartó. Feltételezte, hogy egy hangszerkészítő nem sok munkával biztosan tökéletesen meg tudná javítani.

Michelsen az 1876-os *Jahreskalender*-ben (egy regionális kulturális almanachban) megjelent cikkének a végén „további információt kér e történelmi darabról és az esetlegesen még létező hasonló hangszerekről”.

A felhívásra egészen 1937-ig nem jött válasz. Ekkor jelentkezett Dr. Nissen Hamburgból, és nyilatkozott a múzeum számára: „A hangszer az egyik nagybácsimé volt, aki Kellinghausenben érdekességeket és régiségeket gyűjtött.” Ez az érdekességeket gyűjtő személy a gyűjtései során bizonyára sok dolgot szerzett be szerte az országból. Ezért pontosan nem határozható meg, hogy vajon a hangszer eredetileg valóban Kellinghausenből, vagy annak közeléből, esetleg attól távolabbról származik. A hangszer felújítására 2000-es évek elején Wilfried Ulrich műhelyében került sor.¹⁷

Összehasonlítva sok más *Hummellel*, látszik, hogy a hangszert szakember készítette. A hangszer tölgyfából készült, kivéve az egyenes oldallapot, amelynek az anyaga fenyő. Annak idején Schleswig-Holsteinben nem volt hiány tölgyfában. A kulcsszekrény felső széle díszes hullám alakú, és a tetején egy gyönyörű faragott, csuklyát viselő emberfej található. Az alsó kör alakú hangnyílásnak egy gyűrű alakú szegélye van,

¹⁶ Michelsen 1876: 53–56.

¹⁷ Ulrich 2011: 51–54.

2. kép. Fríz Hummel Kellinghausenből. Volkskunde Museum, Schleswig. Forrás: Ulrich 2011: 52., 162.

amelyben nyolc S-alakú áttörés található (lásd a 2. képen). A felső hangnyílást „F” alakúra mintázták. A fogólap, a fej és a híd díszítései is mestermunkáról tanúskodnak. A hátoldalnak és fedőlapnak a test belsejében nincs keresztirányú merevítő léce, de vannak fából készült tartóbordák, amelyek a hangnyílások fölött helyezkednek el. A felső keskeny részen a hátlap vastagsága, meglepő módon, csupán 1,5 mm. A legtöbb *Hummel*nek a hátoldalát 4 – 5 mm vastagra készítették. A hangszer felújítása után, amely magába foglalta a bordázat újra ragasztását a hátapon és a tetőn, megerősítette Michelsen véleményét a gyönyörű hangszer erős hangjáról.

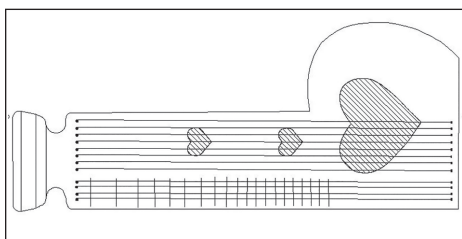
Érdekes olvasni Michelsen írását arról, hogy milyen fanatikusan próbált 1873 körül találni egy valódi hangszert. Bizony, ebben az időben Schleswig-Holsteinben az érintősoros citera, a *Hummel* már kihalt.

A sziléziai Felső Lusatia vagy Sorbia területén a 19. század első felében még ugyancsak elterjedt volt a *Hummel*, mint népi hangszer. Erről tájékoztat bennünket a Neukirchben élő Dr. Georg Pilk történész és tanár. Pilk a kéziratban maradt tanulmányát 1900 körül írta, de az 1840 körüli időre vonatkozott.¹⁸ Az akkori szemtanúk interjúi alapján számolt be a Felső Lusatia falvaiban élő közösség néptáncáról és népzenejéről. Pilk a *Hummel*ről, mint népi hangszerről Dr. Heller, Neukirch-i, akkor 70 éves orvos és August Richter, Oberneukirch-i öreg gyártulajdonos, mint szakértők beszámolója alapján írt.

A beszámoló hangsúlyozza, hogy a *Hummel*t általában nem, vagy nem csak asztalosok, hanem ügyesebb falusi munkásemberek készítették saját szórakoztatásukra mindenféle előtanulmányok nélkül. Abban az időben nagyon sok ilyen hangszer volt azon a vidéken.

A Richter által ismertetett egyik ilyen hangszer felépítése a következő. A tető és a hangszer hátoldala lucfenyőből, az oldal és a fej viszont keményfából készült. A 3. képen bemutatott rajz szerint a hangszekrény egyik oldala kikerekedett, és három szív alakú hangnyílása volt. A hangszer legnagyobb szélessége kb. 20 cm, legkisebb a nyaknál 8-9 cm, a teljes hossz 55 cm, a hangszertest magassága 5 cm, a húrok hossza pedig 45 cm. A húrokat hurok formában a hangszertest alsó végén, a tőkén levő szegekre akasztva rögzítették, és a másik végét a fejen levő hangoló szegekre tekerték. A hangoláshoz hangoló kulcsra volt szükség. A hangszernek vannak dallam és basszus húrjai. A négy acél dallamhúrt párokba rendezték. Mind a négy húrt azonos magas-

¹⁸ Ulrich 2011: 23–25.

3. kép. Hummel August Richter leírása alapján, Pilk cikkében. Forrás: Ulrich 2011: 24.

ságúra hangolták. A szakértő nem jelezte, hogy a húrpárok között milyen a távolság, és azt sem, hogy az üres húroknak milyen volt a hangmagassága. A basszus húrokat, pontosabban a kísérőhúrokat akkordként hangolták, de azok pontos száma nem volt ismert. A fogólapon az érintők bronzból készültek. A hangszer három kis lábon állt az asztalon. Úgy játszottak rajta, hogy a dallamhúrokat a bal kéz hüvelyk és a mutatóujjaival nyomták az érintőkhöz, a pen-

getés jobb kézben tartott kerek szaru pengetővel történt.

Az erre irányuló vizsgálatok azt mutatják, hogy mára már a *Hummel* teljesen ismeretlen Neukirchben – nincs is ilyen hangszer a helyi múzeumban sem. Wilfried Ulrich a nemzetközi híró hangszer restaurátor a Neukirch-Hummelt 2008-ban Richternek a fentebb ismertetett részletes leírása és rajza alapján újraalkotta. Csúpn néhány változtatást kellett tennie. Például 11 darab hangoló szeget nem tudott elhelyezni egy sorban a 9 cm széles fejen. A hangoló szegeket V alakban szimmetrikusan helyezte el. A túlzott méretű alsó hangnyílás méretét arányos mértékben csökkentette. A restaurátor a Richter által megadott egyéb méreteket megtartotta.¹⁹

Az észak-német területeken a citerára a fentiekén túlmenően a halálos veszélyt a 19. század második felétől a harmonika megjelenése jelentette. A német gyártók az 1800-as évek végétől egyre tökéletesebb harmonikákat kínáltak, amelyek hangja a citeraénál jóval erősebb, és a kísérő akkordsípek segítségével a dallamokat jóval változatosabban harmóniával lehetett kíséni. A harmonika megjelenésével az észak-német területeken a *Scheitholt/Hummel* fokozatosan eltűnt, kikopott a használatból, házak, szérűk, pajták padlására, vagy szerencsésebb esetben múzeumba került.

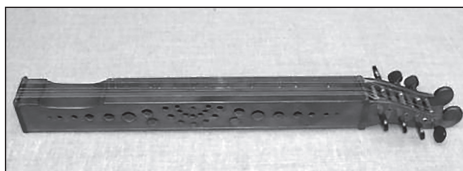
Helytörténészek megemlékeznek Alsó-Szászországban Adolf Hilkeről, akinek Moringenben asztalos műhelye volt, ahol az 1870-es években saját maga készített citerákat is. E hangszereknek *Hümmelke* a neve, és amelyeknek az oldalán nagyszámú jellegzetes hanglyuk található (4. kép). Hilke azonban nemcsak készített hangszereket, de maga is játszott a saját gyártmányú hangszerén.²⁰

Minden jel arra mutat, hogy igen jó és népszerű citerajátékos lehetett, mert a környék fiataljai több évtizeden keresztül az ő játékára táncoltak, mulattak. A korabeli leírások szerint, amikor pénteki napokon estefelé, hóna alatt a citerával elindult a helyi fonó felé, ahol sok fiatal lány dolgozott, a legények egész hada csatlakozott hozzá. A fonóban a munka végeztével nagy táncmulatság vette kezdetét, amelyhez a zenét Adolf Hilke citerajátéka szolgáltatta.²¹ Hilke egyik hangszere a Northeim-i múzeumba került. A restaurátor a hangszer játékos felőli oldalán kézírás nyomait fedezett fel, amit

¹⁹ Ulrich 2011: 25.

²⁰ Sohnrey 1924: 308–311.

²¹ Ulrich 2011: 33–41.

4. kép. Adolf Hilke Hümmerkéje. Forrás: Ulrich 2011: 38.

a nehéz olvashatóság miatt műszeres módszerrel fejtettek meg.²²A szöveg magyar fordítása: *Te már többé nem jössz, Ők az orgonához mennek és táncolnak.*

Ezt a szomorú és kiábrándult mondatot valószínűleg Hilke írta rá a sok sikert megélt hangszerére. 1903-tól a Hohner cég elkezdte az egyre jobb minőségű és olcsó harmonikák tömeges gyártását. Ezzel kez-

dődött el a zene iparosodása. Egy bizonyos ponton Moringenben Hilke, a falusi muzsikus bizonyosan belátta, hogy a harmonika (amit akkoriban „orgonának” neveztek) elragadtatta a táncosokat váltakozó basszus kíséretével, erős hangjával. Az új hangszer jóval alkalmasabb a táncosok ritmikus mozgásának kíséretére, mint a burdon húrok állandó, folyamatos (egyhangú) zúgása, zümmögése. Egy táncos bizonyára nagyon világosan és könnyörtelenül megmondta Hilkének, hogy a Hümmerke ezután már nem elég jó számukra. Hasonló lett a sorsa a cseh nyelvterületen használt érintősoros citerának, a *kobzának* is. A 20. század elejére az addig elterjedt népi hangszert már csak a múzeumokból ismerhetjük.²³

AZ ALPESI CITERÁK, A KRATZZITHER ÁTALAKULÁSAI

5. kép. A 18. század közepén készített MI 70 leltári számú alpesi Scheitholt, a Német Nemzeti Múzeum (GNM). Forrás: Ulrich 2011: 83., 144.

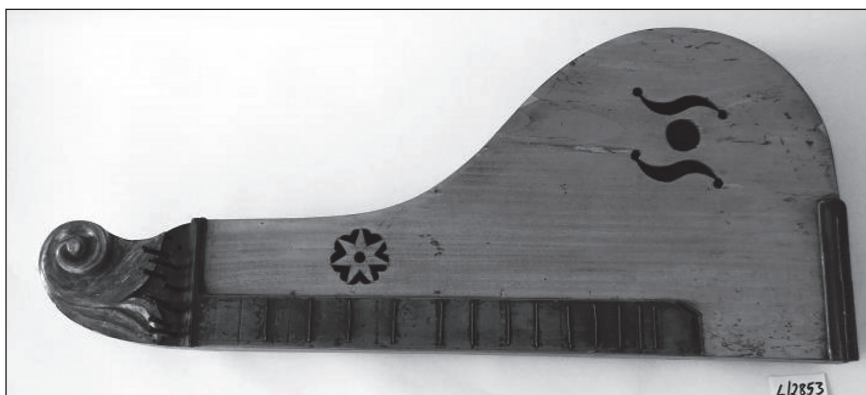
Az észak-európai tartományokkal ellentétben, a 19–20. században Bajorországban, Ausztriában (Mittenwald, Kempten, Allgäu-vidék, Salzburg, Dél-Tirol) jóval kedvezőbb alakult a citerák sorsa. Míg az észak-német, holland, belga és cseh területeken az érintősoros citerák teljesen eltűntek a népzeneből, a bajor, osztrák vidékeken olyan átalakulásokon mentek keresztül, hogy máig a népzene főszereplői maradtak.

A korábbi időkből fennmaradt alpesi citerák között itt is megtaláljuk a hagyományos *Scheitholt*-ot, a fahasáb alakú citeraformát (5. kép).

Nürnbergben, a Német Nemzeti Múzeumban (Germanisches Nationalmuseum, GNM) – a sokféle alpesi citeratípusok között – van egy MI 70 sorszámu hangszer (5. kép), amelyet úgy azonosítottak, hogy „*Scheitholt*”, a 18. század közepén készítették.

²² Ulrich 2011: 40.

²³ Režny 1975: 35–36. Korfürst 2002: 439–442.

6. kép. Salzburgi formájú Kratzzither (1775 – 1799) Südtiroler Landesmuseum für Volkskunde, Dietenheim (Bruneck), Katalog NO: L/2853. https://www.provincia.bz.it/katalog-kulturgueter/de/suche-detail.asp?kks_preref=71967

Mialatt sok ilyen hangszert „koldus és csavargó hangszernek” neveztek, és egyszerű, díszítés nélkülüként ismerünk, az MI 70 számú hangszer készítője ügyes mesterember volt, aki a hangszerén feltűnően pazar díszítéseket alkalmazott (5. kép). A hangszer teljes hossza 68,7 cm, a húrok hossza pedig 53,5 cm. A hét kísérőhúr mellett három dallamhúr feszül a diatonikus, mixolid beosztású érintősor fölött. A hangszer szélesedik a hangnyílás felé, a tetején és az oldalain díszes aranyozott dekoratív faragásokat tartalmaz. A készítője a hangszertest egész felületét gipsszel vont be, majd vörös agyaggal festette le. A domború faragásokat azután bearanyozta. A sík részek vörösök maradtak. A két csavarfejes vég fekete színű. Feltételezhető, hogy eredetileg azok is aranyozottak voltak, de a festék idővel lekopott róluk.

Az eddig ismert legrégebb alpesi citera (*Scheitholt/Kratzzither*), amelyet Dél-Tirolban, Brixenben találtak meg, 1675-ben készült. A hangszer a kölni Heyer Gyűjteménybe került, de a Világháború idején elveszett. A hangszer teljes hossza 50 cm, a húrok hossza pedig 42 cm volt.

Megtartva a hagyományos húrozást, hangolást, a „kaparós” játékkal megszólaltatott *Kratzzither*-eknek már a 18. században annyiban változott az alakja, hogy a hasáb alak helyett a hangszer jobb oldala hajlított, görbült formát vett fel, ahogy az a magyar hasas citeráknál is jól ismert (6. kép). Ez a citeraalak a *salzburgi forma* nevet kapta. A hangszertest megnövekedett térfogatával egyrészt nőtt a citera hangereje, másrészt a hangzása teltebbé, színesebbé vált.

SCHERRZITHER

A hagyományos alpesi *Kratzzither* a 19. század során két irányban alakult át. Az egyik irányt az a törekvés jellemzi, hogy a citerát be lehessen vonni zenei együttesekbe. A másik irány a hangszer olyan átalakítása volt, hogy a citerán a burdon kíséret helyett a

7. kép. Max Schraudorf német népdal feldolgozásai Scherrzitherre. Forrás: Heigl 2008.

egész Allgäu-vidéken újra elterjedt. Max Schraudorf *Scherrzither* hangfelvételeket készített, és *Scherrzitherre* alkalmazva népdalokat dolgozott fel és adott ki. A kiadvány címlapja a ma használatos *Scherrzither* pontos fényképével, húrozásával a 7. képen látható.

Kezdetben a *Scherrzitheren* 4-5 azonos hangmagasságú húr feszült. A húr egy része a diatonikus érintősor fölött, másik része pedig mellette. A *Scherrzither* legújabb változatainál a diatonikus érintősor fölött két dallamhúr és összesen egy kísérő húr található (7. kép). A két dallamhúr lehetővé teszi a kétszólamú (a tercelő) játékot, a jobb kéz erőteljes pengetési technikája pedig a német népdalok jellegzetes dinamikáját biztosítja. A fenti módon húrozott *Scherrzither* már alkalmas arra, hogy gitárral, cimbalommal, hegedűvel együttest alkosson. Bajorországban például neves páros a Schraudolf-Garschhammer *Scherrzither* – gitár duó.²⁵

A *Scherrzither* a lelkes hagyományörző népzeneészeknek köszönhetően máig fennmaradt, népzenei együttesek jelenleg is fellépnek ezzel a hangszerrel. Az oberstdorfi helytörténeti múzeumban 1840 körül készült *Scherrzither* található.²⁶ Michael Bredl

²⁴ Schraudorf 1988: 13.

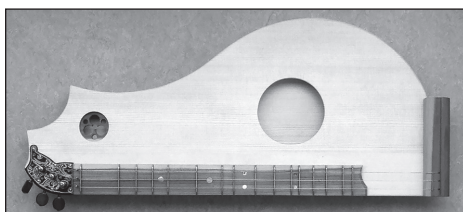
²⁵ Schraudorf 1988: 13.

²⁶ Schraudorf 1988: 13.

népzenei szakíró részletesen mutatja be a *Scherrzither* anyagát, szerkezetét, húrozását, hangolását és a hangszernek Allgäuban és annak környékén a népzében betöltött szerepét. A „scherr”-szerű vagyis karcolásszerű mozgásoknak köszönhetően a hangszer a „*Scherrzither*”, „*Schaar*”, Vorarlbergben pedig „*Zwecklzither*” nevet kapta.²⁷

A *Scherrzither* fontos zenei értéke, hogy a pengetőtechnikája révén megőrizte a német népdalok kemény dinamikáját. A Schraudorf – Kern *Scherrzither* – gitár duó nagylemezének felvételéből az interneten hallhatunk ízelítőt.²⁸ Lipp és Zettler *Scherrzither* – gitár duó videó felvételén²⁹ amellett, hogy jól látható és hallható a dinamikus pengetési technika, a felvétel második felében a játékos a citerán kiválóan tudja imitálni a jódlí éneklés hangzását, hangulatát.

RAFFELE³⁰

8. kép. Diatonikus érintősoros Raffele. A dallamhúrok hossza 43,5 cm. Ezt a hangszert a Vöhringen-i Raffelebau cégen belül Robert Grasser készítette 2013-ban. <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Raffele.jpg>

A *Kratzzither*, a kaparós citera *Scherrzither*en keresztül végbement átalakulásának a végállomása a *Raffelzither*, vagy egyszerűen *Raffele*, amely manapság főleg Bajorországban, Ausztriában, Dél-Tirolban igen népszerű hangszer. A *Raffele* hangdobozja jellemzően megtartotta a *Kratzzither*nél már kialakított széles, salzburgi hasas formát, de a hangszertest szélén kezdetben diatonikus, a legutóbbi időben kromatikus érintősor fölött összesen csupán három dallamhúr feszül, melyek hangolása: a¹, a¹, d¹. Ez a hangolás az

egyszólamú dallamjáték mellett a terckíséretet és a hármashangzatot biztosító akkordjátékot is lehetővé teszi. Eltűnt a burdon kíséret, de megmaradt a jobb kéz erőteljes, dinamikus pengetőjátéka. Alkalmas pengetési technika mellett a *Raffele* hangja igen erős. Gitár és cimbalomkíséréssel a *Raffele* intenzíven és tipikusan jeleníti meg a német népdalok jellegzetes hangzását.

A 8. képen szereplő *Raffelét* Robert Grasser kézzel készítette. A hangszer felső lapja sugárirányban vágott, sűrű szövésű lucfenyőből készült. A tőkét és a hangoló mechanikát tartó fejhez vadcseresznyét, platánt, juhart, kőrist, almát, körtét és szilvát használ. Egy speciális alapozó különleges színintenzitást ad a hangszertestnek. Végül a fa viaszos bevonatot kap, ami selymes fényűvé teszi a hangszert. Egy videó felvételen Alois Müller a Robert Glasser *Raffaléjén* játszik.³¹ A felvételen jól látszik

²⁷ Bredl 1979: 5–25.

²⁸ Schraudorf–Kern 2009.

²⁹ Lipp–Zettler 2012.

³⁰ Niederfriniger 2015: 107–118.

³¹ Müller 2015.

a dinamikus pengetőjáték, és hallható a *Raffele* erős, karakteres hangja, amelyhez jól illik a gitárkíséret.

SCHLAGZITHER. A CITERA „FORRADALMI” ÁTALAKULÁSA

9. kép. Salzburgi formájú Schlagzither. A húrok hossza 55,5 cm. A citera fedőlapján zenei témájú faragás látható. (Ulrich Gyűjtemény). A hangszer az 1800-as évekből Ausztriából származik, a 4 dallamhúr mellett 15 kísérőhúrja van. Forrás: Ulrich 2011: 88., 161.

A tapasztalatunk szerint a citeratörténeti irodalom nem hangsúlyozza eléggé azt az óriási váltást, ami a „*Kratz*zither – *Schlag*zither átmenet során történt az alpesi citerák fejlődésében. A *Schlag*zitherrel indult el az az alapvető változás, amely később a mai úgynevezett koncertcitera kialakulásához vezetett. A *Schlag*zither csak külső alakjában, formájában hasonlít a hagyományos „*Scheitholt*”, „*Hummel*” szerkezetéhez. Előbbiekhez képest az viszont azonnal feltűnhet, hogy a *Schlag*zitheren jelentősen megnőtt a kísérőhúrok száma. A 9. képen látható egy 1800-as évekből származó *Schlag*zither, amelyen a 4 dallamhúr mellett a kísérőhúrok hangolására alkalmas 15 darab hangoló szeget találunk.

A „*Schlag*zither” is az asztalra, térdre helyezhető rezonáló hangszertest, amelynek a bal szélén található a dallamhúrok rövidítésére szolgáló fogólap, érintősor. A *Schlag*zither érintősora megőrizte a hagyományos mixolid hangolású diatonikus elrendezést. De a húrozás, a húrok száma, a húrok hangolása, a pengetés módja, az egész játékmód teljesen eltér a hagyományos *Scheitholt*től, *Kratz*- és *Scherr*zitherétől.

A hagyományos alpesi *Kratz*zithernek a *Schlag*zitherre történő átalakítását az a törekvés hozta életre, hogy a monotonnak számító burdon kíséret helyett a dallam játszása közben a dallamhoz illeszkedő, vele harmonizáló váltakozó kíséretet lehessen

10. kép. Franz von Defregger: Zitherspielendes Mädchen (Citerás lány) Magángyűjtemény, Köln. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Zitherspielendes_M%C3%A4dchen_by_Franz_von_Defregger.jpg

kosokat több festményén is megörökítette. A 10. képen a festőművész a Citerás lány (Zitherspielendes Mädchen) című képén nagyon pontosan ábrázolja a játékos jellegzetes kéztartását. Jobb kéz ujjával nyomja le a dallamhúrokat, a bal kéznek csak a hüvelykujjával szólaltatja meg a dallamot, a bal kéz többi ujjával választja ki, és pendíti meg a dallamhoz illő akkordokat.

Az alpesi *Schlagzither* a 19. század elején Ausztriában, Bécsben és környékén is megtalálható volt. A hangszer érintősora hagyományos mixolid hangolású diatonikus beosztású volt. Ezért a dalokat korlátozott számú hangnemben lehetett eljátszani. A kísérohúrok száma, hangolása a játékosok egyéni ízlésétől, leleményétől, ügyességétől függött. Ennek az új rendszerű citerának és citerajátéknak a népszerűsítésében, széleskörű elterjesztésében elévülhetetlen szerepe volt egy osztrák zenésznek, Johann Petzmayernek.³²

Petzmayer 1803-ban az alsó-ausztriai Zistersdorfban született. Egy kocsmáros fiaként Bécsben nőtt fel. Először hegedülni tanult, majd 16 éves korában kezdett a citerával, a *Schlagzither*rel foglalkozni. Az ő citerája három dallamhúrt és 15 kísérohúrt tartalmazott. Petzmayer a saját játékához a számára legmegfelelőbb sorrendjébe hangolta

megszólaltatni. Ahhoz azonban, hogy a játékos a dallamot és a váltakozó akkordokat egyidejűleg meg tudja szólaltatni, a pengetést végző jobb kéz ujjait a hagyományos citerajátékhoz képest meg kellett osztani. A dallamhúrokat csak a jobb kéz hüvelykujjával, vagy célszerűbben a hüvelykujjra húzott fémgyűrűs pengetővel lehet megszólaltatni. A dallammal harmonizáló hármas hangzatokat és basszus kíséretet jobb kéz szabadon maradt további ujjával kell a kísérohúrok közül kiválogatni, és megpendíteni. További változtatás, hogy az érintősor (fogólap) fölött feszülő dallamhúrokat a hagyományos *Kratzzither*től eltérően különböző magasságúra hangolták. A *Schlagzitherek*nek általában három-négy dallamhúrja volt (9. kép). Az, hogy a dallamhúrok különböző hangmagasságúak, azzal az előnnyel jár, hogy jóval könnyebb a dallamot anélkül lejátszani, hogy a bal kéznek a fogólapon nagy távolságokat kelljen átugrania.

A tirol-i születésű neves osztrák festőművész, Franz von Defregger (1825–1921) gyermekkorának színhelyén népszerű alpesi citerát (a *Schlagzither*t) és citerajáté-

³² Hamberger 2006: 5–35.

a kísérőhúrokat. Így egy idő után virtuóz módon volt képes a dallamokat harmonikus és változatos akkordokkal kísélni.

Apja *Zum Heiligen Johann* (Szent Jánoshoz) nevű fogadója a Bécset körülvevő erőd, a Linienwall közelében volt, ahol sok kereskedő és utazó fordult meg. Petzmayer bravúros citerajátékát az első időszakban apja fogadójában hallhatta a közönség. A hallgatóságot annyira meglepte a virtuóz citerajátékával, hogy egyre többen lettek rá kíváncsiak. Hírneve egyre nőtt, előkelő családok hívták meg játszani a rendezvényeikre. 1827-ben I. Ferenc császár udvarában is alkalma volt bemutatni művészetét. Petzmayer a császári család ösztönzésére Ausztriában és Németországban koncertkörútra indult. Vele egyenrangú citerapartner híján gitárosokkal, hegedűsökkel és énekekkel lépett fel. Nagy koncerttermekben zenekari kísérettel is játszott. 1830-ban a berlini királyi színházban és a porosz udvarban is koncertezett.

Petzmayer saját sorsának alakulása, és a citera fejlődéstörténete szempontjából is meghatározó volt 1837-ben a Theater zu Bambergben adott koncertje. A vendégek között volt ugyanis az akkor 29 éves Maximilian Joseph bajor herceg is (Erzsébet, magyar királyné apja), akit teljesen lenyűgözött Petzmayer virtuóz citerajátéka. A herceg úgy döntött, hogy maga is megtanul citerázni. Max herceg Petzmayer felvette magántanárnak, majd 1838-ban a kamaravirtuóz címet adományozta neki. Max herceg kiváló tanítványnak bizonyult, mert amellett, hogy kiválóan megtanult játszani a citerán, később zenedarabokat is szerzett a citerára. 1838-ban Petzmayer elkísérte Max herceget külföldi (italiai és görögországi, közel-keleti, egyiptomi) útjaira is, ahol citerakoncerteket adtak. Petzmayer és Max herceg koncertjeinek hatására a hangszer népszerűsége a társadalom minden rétegében gyorsan növekedett. A Praetorius korában koldus, csavargó hangszernek számító *Scheitholt*-ból továbbfejlesztett *Schlagzither* a legmagasabb köröknek is kedvelt hangszerévé vált. Így Max herceg lánya, Erzsébet (Sissi) magyar királyné mellett Marie, Nápoly királynője, Alexandra angol koronahercegnő, Beatrice walesi hercegnő is lelkes citerajátékosok lettek.

A biedermeier-korszak folklórszeretete a citera virágzását idézte elő a bajor és osztrák tartományokban. Polgári körökben a *Schlagzither* szalonhangszerré vált, „a kis ember zongorájának” emlegették. Különösen a 19. század végére a *Schlagzither* szerkezetének továbbfejlesztése nyomán kialakuló *koncertcitera* jelentette ennek a zenei jelenségnek, játéktechnikának a kiteljesedését.

A KONCERTCITERA

A *Schlagzither* hangzása olyan virtuóz játékos kezében, mint Johann Petzmayer Bajorországban és Ausztriában kivívta mindenki lelkes elismerését. De az újszerű hangzás és játékmód ellenére a klasszikus zenészek szemében még mindig korlátozott zenei lehetőséget biztosító népi hangszernek (*Volkszither*) számított.

A *Schlagzither* továbbfejlesztésében a döntő változtatásokat Nikolaus Weigel (1811–1878), a pfalzi származású, majd müncheni zenész végezte el.³³ Weigel a rheinpfalzi

³³ Hamberger 2008.; Albert 1878: 17.

Hainau-bei-Landau-ban született. Szüleivel 1822-ben Giesing-bei-Münchenbe költözött, ahol apja gazdaságvezető és polgármester lett. Weigel 1830-ban egy lovas balesete miatt egy ideig szobafogságra kényszerült. Ezt az időt arra használta, hogy gondosan tanulmányozta az ekkorra már jól ismert *Schlagzithert*. Felmérte a hangszer korlátait, és úgy döntött, hogy ennek a hangszernek a továbbfejlesztésére szenteli az életét.³⁴

Ahhoz, hogy a zenedarabot bármilyen hangnemben és a legkülönbözőbb hangfekvésben el lehessen játszani, a citera fogólapját (érintősorát) kromatikussá alakította. A dallamhúrok számát 4-re, majd 5-re növelte. A dallam kiemelése, hangerejének megnövelése céljából bevezette a hüvelykujjra húzható fémből készült gyűrűs pengetőt (hüvelykujj pengetőt). Ahhoz, hogy a dallamot minél változatosabb akkordokkal, árnyalt harmonizálással lehessen kíséni, megnövelte a kísérőhúrok számát. Szellemes megoldással egységesítette és játéktechnika számára is a legcélszerűbb formára hozta a kísérőhúrok hangolását. A kísérőhúrokat a kvintkörnek megfelelő sorrendben helyezte el. Ezáltal a dúr, vagy moll hármass megszólaltatásakor az alap és ötödik foknak megfelelő két húr mindig egymás mellett van, amelyeket egy ujjal egyszerre kell megpendíteni. A hármashangzat harmadik fokát pedig egy másik ujjal kell megszólaltatni. A hármashangzatok lejátszására általában a mutató és középső ujj szolgál. A basszuhúrok megpendítése pedig a gyűrűs ujjal történik.³⁵

Az első olyan citerát, amelyet Weigel utasításait követve húroztak fel, Ignaz Simon, a máig híres hangszergyártó cég akkori alapítója készítette Haidhausen-bei-Münchenben. Weigel az első kézikönyvet az új rendszerű citeráról saját költségén 1838-ban adta ki. Ez az első, és a legrégebből fennmaradt citerakézikönyv, amely nemcsak a különféle játéktechnikákat tartalmazza, hanem mindazt, ami hozzáértő alkalmazás esetén szükséges a legmagasabb szintű fejlődéshez. 1844-ben a Falter & Son Münchenben egy javított kiadást adott ki. Ez a második kiadás már tartalmazza a ma használt húrozás pontos verzióját!³⁶ Weigel reformjait azonban csak jóval később fogadta el a zenei világ. Max Amberger müncheni hangszerkészítő 1862-ben készítette el az első *koncertciterát* Weigel forradalmi terve alapján. Az új szerkezetű hangszer a német nyelvterületen, különösen az alpesi országokban viszonylag rövid időn belül nagyrészt felváltotta a régi *Volkszithert* (*Schlagzithert*).

A *koncertciterára* a komoly zeneszerzők is felfigyeltek, akik közül többen maguk is koncertcitera-virtuózzokká váltak. A koncertcitera hangzása ifjú Johann Strauss érdeklődését is felkeltette, aki az 1868-ban bemutatott op. 325. „Mesék a bécsi erdőről” című darabjában fontos szóló szerepet szánt a *koncertciterának*.³⁷ Strauss ezzel a népszerű zenedarabbal már a 19. század második felében nemzetközi hírnevet szerzett a *koncertciterának*.

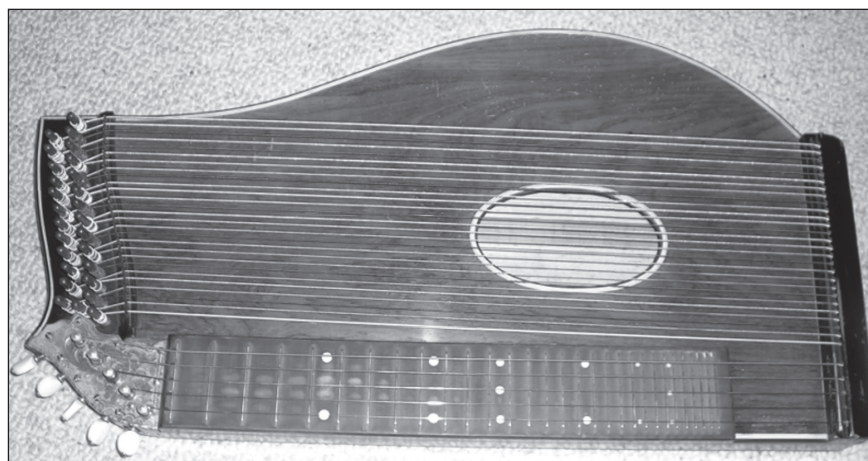
Weigel ezekkel a módosításokkal dolgozta ki máig is folyamatosan fejlődő, német és osztrák területeken nagy népszerűségnek örvendő *koncertciterát*. A *koncertcitera* a 19. század közepétől a mai napig számos változtatáson ment keresztül anélkül, hogy

³⁴ Mayer 2010.

³⁵ Németh Tibor személyes közlése.

³⁶ Weigel 1844.

³⁷ Berger 2020.

11. kép. Max Amberger cége által gyártott 32 (5+27) húros koncertcitera. https://de.wikipedia.org/wiki/Max_Amberger#/media/Datei:Zither.png

a hangszer lényegi vonásaiban módosult volna. A hangszer módosításairól máig közel 150 szabadalom született. Fokozatosan alakult ki a *koncertcitera* mai változatos formája és húrozása.

A legszélesebb hangterjedelmű *koncertcitera* fogólapja 29 érintőt (bundot) tartalmaz, 5 dallamhúrja és 37 kísérőhúrja, összesen 42 húrja van. Ezen a hangszeren 187 különböző magasságú hangot lehet megszólaltatni, amely jóval szélesebb hangtartomány, mint akár a gitár 136, akár a zongora 88 hangja.

Mára kétféle hangolású *koncertcitera* van forgalomban. A bajor területeken elsősorban a Weigel által kidolgozott müncheni, Ausztriában pedig a bécsi hangolású hangszer terjedt el. A müncheni hangolásúnál a dallamhúrok a¹, a¹, d¹, g és c (A4 A4 D4 G3 C3) sorrendben mélyülnek. A bécsi hangolást Carl J. F. Umlauf (1824 – 1902) citeravirtuóz vezette be.³⁸ Utóbbi hangolás érdekessége, hogy a dallamhúrok itt nem fokozatosan mélyülnek, hanem a¹, d¹, g¹, g és c (A4 D4 G4 G3 C3) sorrend szerint a harmadik húr a másodiknál magasabbra, g¹-re hangolják. Ennek oka az, hogy a stájerországi dalokat ezzel a hangolással lehet könnyen lejátszani. Innen származik a bécsi hangolású koncertcitera *stájer citera* elnevezése is. A kísérőhúrok három csoportot képeznek. Az első 12+1 húrból álló csoportot kísérő húroknak nevezik, a második 12 húr a basszus, a harmadik pedig (8 húr) a kontra basszus húrok csoportja. A bécsi citerán is megtartva a kísérőhúrok kvintkör Weigel szerinti sorrendjét, a kísérőhúrok egy részét a münchenihez képest magasabbra hangolják. Ezért a bécsi citera csilingelőbb hangzású, mint a müncheni.

A *koncertcitera* az Egyesült Államokban is óriási népszerűsége tett szert. A több hullámban Amerikába kivándorló németek, ahogy a 18. században a *Scheitholt*ot, a 19. század végén a *koncertciterát* vitték magukkal. Ahogy Európában, az Egyesült

³⁸ Klier 1956: 90.

12. kép. A Buffalo Citera Klub 1917-ben az Amerikai Egyesült Államokban. A Klubot az első sor jobb szélén ülő, alsó-bajor Dingolfingben született Josef Mayerhofer alapította.
<https://www.zither.us/node/123>

Államokban is egyre több citeraklub alakult. A 19. század végén, a 20. század elején Amerikában is sok otthonban divat lett a *koncertcitera*, mint szalonhangszer. Ebben az időszakban számos európai, főleg német vagy osztrák citeraművész alapított az új hazában hangszergyárat, vagy segítettek amerikai hangszergyártók munkáját. Együtt zenélés céljából citeraklubok alakultak. A 12. képen a Buffalo Citera Klubot bemutató fényképen más hangszerek (hegedű, cselló, gitár, harmonika) mellett tizenegy különböző alakú *koncertcitera* látható. E klub alapítója is, mint annyi másiké, német bevándorló volt.

A *koncertcitera* számára újabb nemzetközi ismertséget és népszerűséget hozott az 1949-ben bemutatott angol film, *A harmadik ember* (The Third Man). A Graham Greene regényéből Orson Welles főszereplésével bemutatott Bécsben játszódó film érdekessége, hogy a zenét végig kizárólag Anton Karas, bécsi citeraművész citerajátéka jelentette.³⁹

A *Schlagzither* és *koncertcitera* megalkotásával a hangszer kilépett a burdon kíséretű (börduda, tekerőlant és *Hummel*) hangszerekre jellemző hangzásvilágából. A szerkezetből és játékmódból következő újszerű zenei élményt tekintve a *koncertcitera* a hagyományos *Scheitholthoz*, *Hummelhez* képest egy teljesen más hangzású hangszer. A *koncertcitera* egészében, hangzásában a hárfához áll legközelebb. Ezért gyakran nevezik asztali hárfának is.

³⁹ Karas 1949.

A számos előny mellett a *Scheitholt*, a *Hummel* átalakulása *koncertciterává* azonban veszteséget is hozott. A *koncertcitera* hangereje, a játék dinamikája sokkal szűkebb, mint a *Hummel*é. A *Hummel* eredeti funkciója többek között a táncok zenei kísérete volt. Az éles hangú *Hummel* a burdon húrok bevonásával igen széles hangerőt és határozott, dinamikus táncütetet tud szolgáltatni. A hagyományos citerákon (*epinette des Vosges*, *Appalachian dulcimer*, magyar citera) a játéktechnika még ma is folyamatosan fejlődik. A játéktechnika fejlődésével a hangszernek a hagyományos monotonnak számító burdon kísérete ma már ügyesen ellensúlyozható. Különösen a magyar citerán a mai citerajátékosok meglepő, új zenei effektusokat tudnak előidézni.

ÖSSZEGZÉS

Az érintősoros citerák a tágabban vett germán kultúrkörben 500-600 éve jelen vannak és széles körben terjedtek el, hogy kielégítsék a vidéken élő lakosság zenei igényeit. A hangszer táncmulatságok, ünnepi események, vagy egyházi énekek kísérésére szolgált. Praetorius e primitívnek tartott hangszernek a *Scheitholt* nevet adta. E hangszernek mindegyike megegyezett abban, hogy az 1-2 dallamhúr minden esetben mixolid beosztású érintősorok fölött feszült, és játék közben a változó számú kísérőhúr folyamatosan zengett, amely a darázs zümmögésére emlékeztetett. Ezért a hangszert a nép körében, több országban *Hummel*nek nevezik, ami dongót, darázst, poszméhet jelent.

A több évszázadon keresztül népszerű érintősoros citerák használatában a 19. és 20. század folyamán jelentős változás állt be. Az észak-német, fríziai, szászországi, cseh, dán, holland területeken a hagyományos citera a vidéki lakosság népzenejéből fokozatosan kiszorult. A szórakozni, táncolni vágyó falusi ifjúságnak változott a zenei igénye. Nagyobb hangerejű, harmonikusabb kíséretet biztosító hangszerekre, hangszer együttesekre vágytak. Ennek a célnak a hagyományos *Scheitholt/Hummel* mérsékelt hangereje és monoton burdon kísérete miatt már nem felelt meg. A burdon kíséret miatt e hagyományos citera a hangszer együttesekben sem volt alkalmazható. A végveszélyt a citerára a harmonika jelentette, amelyet a 19. század második felében kezdtek el iparszerűen gyártani és elterjeszteni a népzeneben. Ezek miatt az észak-német vidékeken a hagyományos érintősoros citerák többsége az idők során elkallódott, elpusztult, vagy szerencsés esetben néhány példányuk a néprajzi múzeumokba került.

A dél-német, bajor, osztrák régiókban használt alpesi citerák sorsa másképpen alakult. Ezeken a vidékeken az érintősoros citerák nem tűntek el, hanem olyan módosításokon estek át, ami lehetővé tette, hogy máig fennmaradhassanak, és szolgálhassák a vidék népzenei igényeit. A keskeny *Scheitholt/Hummel* testének első lépésben megnövelték a térfogatát. Az érintősorral ellentétes oldala szélesebb hajlított formát vett fel. Ezt az alakot salzburgi formának nevezték el. Ezzel a hangszernek megnőtt a hangereje és a hangszíne is kellemesebb lett. Ezt a játékmódjában, húrozásában, hangolásában a hagyományos *Scheitholt/Hummel*lel azonos citerát *Kratzzither*nek (kaparós citerának) nevezték. A *Kratzzither*t két irányban fejlesztették tovább. Egyik változtatási irány célja az volt, hogy alkalmas legyen közös muzsikálásra más hangszerekkel. Ez úgy volt elérhető, hogy a monoton kísérő húrok számát minimálisra csökkentették. A

végül a dallamhúrra egyező hangmagasságú egyetlen kísérőhúrt tartalmazó hangszer jött létre, melynek a neve *Scherrzither*. A hangszert ebben az irányban tovább módosítva jött létre a *Raffelzither*, vagy *Raffele*. Utóbbinak már csak három dallamhúrja van és nincs kísérőhúrja. Mind a *Scherrzither*, mind a *Raffele* kiválóan alkalmas más hangszerekkel (gitárral, cimbalommal, vonósokkal) történő együttzenélésre, a német népzene jellegzetes, dinamikus és hatásos előadására.

A *Kratzither* továbbfejlesztésének másik iránya az a törekvés volt, hogy a dallamot játék közben harmonikus, változatos akkordokkal lehessen kísérni. Erre a célra alakították ki a *Schlagzithert*, amellyel a hagyományos citera húrozása, hangolása és a játékmódja is gyökeresen átalakult. A *Schlagzither* szisztematikus továbbfejlesztésének eredménye a már klasszikus zenei igényeket is kielégítő osztrák, német *koncertcitera* (*Konzertzither*) lett.

A tanulmány II. része az összevont irodalomjegyzékkel a következő, 2023. 4. számban jelenik majd meg.

Posta Máté

Egyetemi tanársegéd, PhD hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola.
E-mail: postamate79@gmail.com

Szüreti multságok Egerben a 19. századtól napjainkig

Eger gazdaságának alapja a középkor óta a szőlőtermesztés.¹ Mártonffy Károly a 19. század közepén így jellemezte a várost: „Eger főgazdaságát a szőlőművelés teszi. Lakosainak nagy része, az úgynevezett kapások, tisztán szőlőművelés által keresett napszámjaikból élnek; alig találhatik Egerben tisztesebb rendű polgár, ki hivatala vagy mestersége mellett szőlőt ne műveltetne.”²

Az egriek számára a szüret egy olyan közösségi alkalom, amely az egész éves munka lezárását, a jó termés megünneplését jelentette, és jelenti ma is. A szőlő betakarítása félig munka, félig ünnep, az ismerkedés, bálozás, jókedv ideje volt. A 19. században az egri szüretekre a környék fiatalsága örömmel elszegődött munkára, a korabeli leírások szerint nem is annyira a pénzkereset céljából, hanem elsősorban a szőlőbeli multságok kedvéért.³

A szüreti munkák kezdő időpontját a városi tanács állapította meg, a kisbíró dobszóval hirdette ki. Egerben ez a kezdőnap Szent Mihály napjához kötődik (szeptember 29), ennél hamarabb nem kezdték meg a szedést. A szőlőhegyek megteltek a vidám szüretelőkkel, zenészekkel, a város lakosságának jelentős része a szürettel foglalatoskodott. A diákok számára szünidőt adtak ki ezekre a napokra, még a törvénykezés is szünetelt.⁴ „Az az óriási jóvedelem, mit Eger lakói a bikavér után kapnak, ki közvetlenül, ki közvetve, lázba hozta az egész lakosságot: földművelőt, iparost, kalmárt, nemest, „nemtelent” egyaránt; a póstakocsik, delizsáncok pedig alig győzték hordani a vendégeket, a sok idegent a víg egri szüretre. Ezek között nagyon sokszor előkelő is akadt...”⁵

Egerben a 19. század elején a multságok elsősorban a szőlőhegyeken zajlottak. Az asszonyok ebédet főztek a szőlőmunkásoknak, hagyományosan juhhúsos kását. A jó hangulathoz hozzájárult a cigánybanda muzsikája.⁶

Az Eger hetilap újságírója szerint a költők, zenészek, így „Vachot Imre, Lisznyai Kálmán ihletért járt Eger szüretjeire.... étel, ital, vendégáradat, nóta, cigány, puska-durranás, rakétázás volt a régi szüretetek recipéje.”⁷ Az egész napos munkát vidámság, tréfálkozások sora kísérte. Az ebéd utáni szünetet a fiatalok játékokkal töltötték el, zálogosdít, „Künn a bárány, benn a farkas” -t, „Haragszom rád”-ot, „Hogy tetszik”-et játszottak.⁸

¹ Petercsák 2007: 61.

² Mártonffy 1854: 61.

³ Mártonffy 1854: 71.

⁴ Szüreti szünetek. Eger 1911. október 7. (80.sz) 3. 1911-ben a szüret alkalmából iskolai szünetet rendeltek el.

⁵ Szüreti emlékek a régi Egerből. (Vén palóc) Eger 1911. október 21. 1.

⁶ Mártonffy 1854: 71.

⁷ Szüreti emlékek a régi Egerből. (Vén palóc) Eger 1911. október 21. 1-2.

⁸ Fajcsák 1990: 69.

1. kép. Szüret. Eger vidéke. Néprajzi Múzeum F 30796

A szüretelők este tüzeket gyújtottak, tűzijátékokkal, rakétákkal, mozsárágyúkkal durrogattak, hajnalig táncoltak, énekeltek. A szüreti tűzgyújtás emlékét őrzi az egri bazilika melletti parkban található kőurna, melyet egykor eredeti helyén, a Rác-hegyi szőlőkben olajjal töltöttek meg és kócot égettek benne.⁹

A város körüli szőlőhegyeken a tehetősebb birtokosok nem csak a szüretelő munkásokat vendégelték meg. Az előkelő rokoni, baráti körbe tartozó városi polgárok számára „kedélyes szüreti mulatságokat” tartottak és igyekeztek gondoskodni az összehívott vendégsereg szórakoztatásáról. 1881. október 16-án „*este pedig Ringelhann Imre cziglédi szőlőjében volt igen kedélyes szüreti mulatság. A nagyszámú vendégek közül Palócz Kálmán hegedűje tánczra hívó darabjainál a fiatalság tánczra kelt s folyt is az elpusztíthatatlan jó kedvvel, egészen éjjel utánig...*”¹⁰ Egerben az egyház volt a legnagyobb földbirtokos, így az egyházi birtokokon, például a „*ciszterciek rácshgyi*” szőlőjében zajló idilli szüretekről is tudósítanak a kor lapírói, ahol még a híres hegedűművész, Reményi Ede is vendégeskedett. „*Alkalmilag a cist. -rendház elüljárója- s tagjainak szíves meghívása folytán részt vett egy egri szüreti mulatságon is a ciszterciek*

⁹ Gazdátlan műalkotás. Népújság 1961. október. A kőurna, vagy kehely Marco Casagrande olasz szobrászművész munkája, a Végh család számára készült. Egykor a Rác-hegyi szőlőkben állt, ma az egri bazilika melletti parkban található.

¹⁰ Két igen kedélyes szüreti mulatságról. (ismeretlen szerző) Eger 1881. október 20. 456.

rácshelyi szőlőjében, aholott a nagyművész hazánkfia annyira jól érezte magát, hogy olykor-olykor kikapta a cigány primás kezéből a hegedűt, s oly gyönyörű magyar nótákat pendített, hogy szívünk-lelkünk csak úgy repesett belé.

Alkonyatkor aztán midőn a szedő nép- legények, takaros vászoncelédek feles számmal, - egybesereglett a magasra fellángoló venyigetűz körül, s rövid pihenés után, a Lojzi nótáira, egyszerre tánczra perdült, s rakta a ropogós frisset, mintha egész nap hevert volna... ”¹¹

A munkavégzés helyéhez közvetlenül kapcsolódó szőlőhelyi mulatságok mellett a városi szüreti bálozás már a 19. század első felében szokásban volt, ahogyan ezt Mednyánszky Sándor korabeli feljegyzéseiből is tudhatjuk.¹²

Fajcsák Attila kutatásai szerint a 19. század második felétől a szőlőbéli mulatságok fokozatosan megszűntek, a városba tevődött át az ünnep.¹³ Ez a változás összefüggésben lehetett a filoxéra-vész által okozott pusztítással, ami Eger környékén elsőként a közeli Felsőtárkányban jelent meg 1884-ben.¹⁴ A város több olyan intézkedést hozott, amivel védeni próbálta a szőlőültetvényeket. A környező települések bér munkásait a filoxéra terjedésével fokozatosan kitiltották az egri szőlőkből. Szőlőpásztorok járták a határt, 1885-ben a felsőtárkányi szőlőmunkások nem léphettek az egri szőlőbirtokokra, így igyekeztek kiküszöbölni a fertőzést.¹⁵ Az intézkedések ellenére a gyökértetű az egri határt is elérte, 1886 júniusában ellepte a Nagy-Egedet és a Síkhegyet is.¹⁶ A filoxéravész utáni újratelepítést követően az első világháború eseményei ismét negatív hatással voltak a szőlőbetakarításhoz kötődő ünnepekre. A szüret ebben az időszakban inkább munka volt, mint ünnep, a vidámságnak nem volt helye.

A városi szüreti felvonulások, bálók szervezői az 1890-es évektől a második világháborúig elsősorban a helyi ifjúságot tömörítő egyletek voltak: Katolikus Legényegylet, Tűzoltó Egylet, Egri Keresztény Szociális/Szocialista Egyesület.¹⁷ Számukra a bálók jelentős bevételi forrást jelentettek, amit nem csak működésükre használtak föl, hanem több alkalommal karitatív célokra fordítottak.

Ebben az időszakban jellemzően az iparosok és a földművesek külön-külön rendezvényen ünnepeltek. A helyi sajtóban számos tudósítást olvashatunk ezekről a vigasságokról.

1890. október 5-én az iparos legények az Ókaszinóban rendeztek szüreti bált. Ebben az évben a filoxéravész hatására nem volt jó a termés, ám a fiatalok mulatsága

¹¹ Reményi Ede (ismeretlen szerző) Eger 1891. január 13. 13.

¹² Fajcsák 1990: 71.

¹³ Fajcsák 1990: 75-77.

¹⁴ Mód – Simon 2015: 87.

¹⁵ Az egri szüret. Eger 1885. szeptember 29. 328.

¹⁶ Mód – Simon 2015: 87.

¹⁷ A Keresztény Szociális Szövetség 1904-1921 között működött, elsősorban karitatív és kulturális céllal jöttek létre a szövetséget alkotó egyesületek. 1925-1946 között a Keresztényszocialista Egyesületek Országos Szövetsége néven alakult újjá. <http://lexikon.katolikus.hu/K/Kereszt%C3%A9nyszocialista%20Egyes%C3%BCletek%20Orsz%C3%A1gos%20Sz%C3%B6vets%C3%A9ge.html> (Letöltés: 2023.01.24.)

nem maradhatott el. A belépőkből származó bevételt a tokaji tűz által sújtottak javára gyűjtötték össze. A termék díszítésére mintegy 30 puttony szőlőt használtak föl, szőlőlugasokat alakítottak ki belőle. A bál leírásában olyan szokáselemekkel találkozhatunk, amely a magyar nyelvterületen széles körben elterjedtek: báli tisztviselők, bíró, csőszök választása, szőlőlopás, a szőlőtolvajok megbüntetése.

„A bál a csőszök bevonulásával kezdődött: 8 parasztfelmezebe öltözött férfi és leány vonult be párosával, az első 2 pár nagy szőlőkoszorút czipelve vállain, élükön az öreg szőlőpásztorral, a Rákóczy induló hangjai mellett. Midőn a terembe beértek elfujtak egy pár nótát, aztán a bíró kiadta a rendeletet a csőszöknek, hogy akit szőlő tolvajláson rajtakapnak, egy piczula erejéig megbírságoznak. Akadt is számos szőlőtolvaj de az ügyes csőszlegények és leányok valamennyit elcsípték; mikor aztán a szőlő nagyrésze elfogyott elkezdtek a táncot, mely az éjjel utáni órákban ért véget.”¹⁸

SZÜRETI FELVONULÁSOK A 20. SZÁZAD KÖZEPÉIG

A szüreti felvonulás országosan elterjedt szokás volt, melynek elsődleges célja az esti bálba, mulatságba történő hívogatás.¹⁹ A két világháború közötti időszakban a nagy tömegeket vonzó utcai rendezvények népszerűsége a Trianon utáni társadalmi-politikai feszültségekre adott válaszként is értelmezhető.²⁰ Ahogyan a szervező egyesületek többi programjában, így a szüreti rendezvényeken is hangsúlyos a magyar identitás hangsúlyozása, a magyaros szimbólumok használata. A szüreti felvonulások koreográfiája, a résztvevők „jelmezei” a Kárpát-medence szerte több hasonlóságot mutatnak. Gáborján Alice Néprajzi Lexikonban megjelent szócikke,²¹ illetve Tátrai Zsuzsanna szerint ennek az egyezésnek az oka, hogy a 19-20. század fordulóján miniszteri rendelettel szabályozták az aratási és a szüreti felvonulásokat, mintául véve a 18-19. századi uradalmi szőlőmunkások szokásait.²² Kovács Ákos megcáfolta ezt az elképzelést, hiszen Darányi Ignác 1899-es rendelete kizárólag az aratóünnepre vonatkozott, azzal a céllal, hogy az aratómunkások és a földbirtokosok közötti viszonyt javítsa.²³

Egerben, a város utcáin végighaladó szüreti felvonulásról szóló első adat 1909-ből származik. Az Egri Keresztény Szociális Egyesület „a régi szép szüreti szokások felelevenítését célozta meg.”²⁴ A következő évben, 1910-ben a felvonulást a Katolikus Legényegylet 50 éves jubileuma alkalmából szintén a Keresztény Szociális Egyesület

¹⁸ Szüreti ünnepség. Eger hetilap 1890. szeptember 30. 312.

¹⁹ Ujváry 2007: 547.

²⁰ Illés 2005: 51.

²¹ Gáborján 1982: 129.

²² Tátrai 1990: 203.

²³ Kovács Ákos: Szőlőhegytől elszakadva - szüret és hagyomány. Magyar Narancs. 2008. https://magyarnarancs.hu/kepzuveszet/szolohegytol_elszakadva_-_szuret_es_hagyomany-69610 (Léptetés: 2023.01.23.)

²⁴ Jelentés az Egri Keresztény Szociális Egyesület II. évről. Eger 1909. Főegyházmegyei Könyvtár, Eger.

szervezte.²⁵ A résztvevő jelmezesek leírását egy 1921. októberében megjelent újságcikkből ismerjük. Az eseményt karneválhoz hasonlította az újságíró. Magyarruhás lányok, népviseletbe öltözött legények vonultak föl, elől két csikós haladt, őket követte a katonazenekar, majd az öreg szőlőpásztor kulacsos gyerekekkel. A menet elején egy bőséget jelképező óriási fehér szőlőfürtöt vittek rúdon, középtájon egy másik szőlőfürt, rózsaszín szőlőből. A csöszöket szedőlányok követték, kezükben levélkoszorús vödörökkel. A felvonulás végét egy nagy társzekér zárta mustos káddal, *sutuval*, melyet legények álltak körbe.²⁶ Az esti bálban a nyitótáncot 24 pár földműves legény és lány járta el, körmagyart és magyar szőlőtáncokat mutattak be. A bál programpontjai között ekkor is szerepelt a szőlőlopás az óriás szőlőfürtből.²⁷

1925. október 13-án szintén a Keresztény Szocialista Egyesület szervezett szüreti felvonulást, amely a Katolikus Legényegylet udvaráról indult, majd a Dobó utcán, Káptalan utcán, Széchenyi utcákon haladt végig. Szereplői: ostort pattogtató csöszlegények árvalányhajás bokrétaival lóháton, dőlöngöző, bundás szőlőpásztorok, magyar ruhás csöszlányok szőlőágakkal, szedőlányok. A menetben rúdon cipeltek egy „*méte-res rózsaszőlőt*”, majd egy társzekér következett, melyen kád, hordó és egy sutu kapott helyet, amiből a legények mustot préseltek. A szekéren egy szőlősgazdának öltözött szereplő emelgette borral telt kulacsát, végül a zenekar zárta a sort. Az utcák, és a házak ablakai megteltek a kíváncsi nézőkkel.²⁸

1928. október 7-én egy napon két szüreti multság is zajlott Egerben: a Tűzoltó és Mentő Egyesület a város intelligenciája és iparos társadalma részére, az Egri Keresztény Szocialista Egyesület a földműves ifjúság számára.²⁹ A tűzoltók délelőtt 11-kor, a földművesek délután 4 órakor kezdték a felvonulást: a Dobó-Káptalan-Széchenyi-Knézich utcákon. Az egylet helyiségében hajnalig tartott a tánc. A bálozóknak a muzsikát mindkét helyszínen fűvós- és cigányzenekar szolgáltatta, egymást felváltva. A mázsás szőlőfürtöt a mulatságon jótékonysági céllal elárverezték.³⁰

SZÜRETI MULTSÁG, MINT IDEGENFORGALMI LÁTVÁNYOSSÁG AZ EGRI BOR NÉPSZERŰSÍTÉSE

A szüreti felvonulás egyrészt a helyi közösségek örömnépe, másrészt idegenforgalmi vonzerővel bíró program. Egerben az 1930-as években osztrák turistacsoportok

²⁵ A Katolikus Legényegyletek. Eger 1910. október 12. 3.

²⁶ A magyar karnevál (Ferenc) Egri Népujság 1921. október 4. 1-2.

²⁷ A szüreti multság. Egri Népujság 1921. október. 2. 223. szám 4.

²⁸ Adjon az Isten vígabb szüretet. A Keresztény Szocialista Egyesület szüreti felvonulása. Egri Népujság 1925. október 13. 3.

²⁹ Az Egri Keresztény Szocialista Egyesület. Egri Népujság 1928. október 7. 1.

³⁰ Szüreti Multságok Egerben. Egri Népujság 1928. október 9. 2.

részére előre megrendelt szüreti mulatságot, szőlőhegyi élményszüreteket rendeztek „mozsárdurrogással, lövöldözéssel, tánccal színesítve”.³¹

Kiemelkedő jelentőségű volt 1933-ban az október 15-22-ig tartó Egri Borhét keretében megrendezett szüreti felvonulás. A programot a Hevesvármegyei Gazdasági Egyesület és a Gyümölcsstermelők Országos Egyesületének Heves megyei fiókja szervezte az egri bor népszerűsítése céljából. Az Eger környéki szőlő és gyümölcsstermesztők a Líceumban rendezett kiállításon mutathatták be termékeiket, a rendezvény vendége volt Kállay Miklós földművelésügyi, és Fabinyi Tihamér kereskedelemügyi miniszter. A nagyszabású rendezvényre filléres vonatokkal érkeztek az ország távolabbi vidékeiről is. (Nyíregyháza, Debrecen, Törökszentmiklós, Hódmezővásárhely, Szeged, Cegléd, Kecskemét.)³² Összesen mintegy tízezer vendégre számítottak.³³ Az ünnepi hetet megnyitó szüreti felvonulást a rádió is közvetítette Paulini Béla, a Gyöngyösbokrétá rendezőjének konferálásával. A Magyar Filmroda felvételt készített az ünnepségről, a korabeli filmhíradó műsorában a helyi moziban is levetítették a képes beszámolót.³⁴ A felvételen láthatjuk, hogy a felvonulók egy csoportja régi egri népviseletben jelent meg. A helyi lapokban felhívást tettek közzé a fiatalok számára, a népviseletes résztvevők számára díjazás járt. Az Eger napilapban javaslatot tettek arra, hogy milyen viseletdarabokat látnak szívesen. „Nők: kázmír kendő, hajfonatban szalagcsokor, keményített ingváll, színes harisnya; legények: selyem kalap darutollal, bőgatya, színes lajbi”.³⁵ Ezek olyan viseletdarabok voltak, melyek már csak a családi szekrények mélyéről kerülhettek elő, az első világháború előtti divat szerint készültek.³⁶ Az eredeti ruhadarabokat a város megvásárolta a múzeum számára, amely a Káptalan utcai régi polgári iskola épületében működött ebben az időben.³⁷

A szüreti hét szervezői nemzetközi közönségre is számítottak, az esemény plakátjai Zürich, Basel, München idegenforgalmi hivatalaiba is eljutottak.³⁸

A felvonulás nézői számára a Líceummal szemben tribünt építettek. A menet résztvevői a tűzoltó laktanyában gyülekeztek, onnan vonultak végig a Széchenyi utcán.³⁹ A látványos szüreti kavalkád szereplői voltak: lovas bandérium, melyet hortobágyi csikós vezetett, a szüret képei, címeres kocsik, puttynyos szamaras felvonulók, egri és Eger környéki népviseletes csoportok, zenekarok, cserkészapródok. A felvételeken megfigyelhető egy hordón ülő Bacchus figura is, melyet egy hordóban gyalogló férfi jelenített meg. A látványosságok egyike egy óriási borral töltött demizson volt,

³¹ Osztrák kirándulótársaság jön Egerbe szüreti mulatságot nézni. Eger Napilap 1930. augusztus 7. 2.

³² Szmracsányi Lajos dr érsek fővédnöksége alatt rendezik meg az egri borhetet október 15-22 között. Eger napilap 1933. október 1. 1.

³³ Az Egri Negyedmesteri testület. Eger napilap 1933. október 14. 2.

³⁴ <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=792> (Letöltés: 2022.11.03.)

³⁵ Minél nagyobb számban részt kell venniük az egri termelőknek a borkiállításán. Eger napilap. 1933. október 8. 1.

³⁶ A szüreti hét felvonulásán a régi viseleteket Gönyei Sándor örököltette meg, a fotók a Néprajzi Múzeum Fotótárában megtalálhatók. (F 69192-69201.)

³⁷ A borhét utolsó napján ismét két filléres vonat jön Egerbe. Eger napilap 1933. december 1. 1.

³⁸ Soha nem látott pompájú lesz a vasárnapi szüreti felvonulás. Eger napilap 1933. október 12. 2.

³⁹ Soha nem látott pompájú lesz a vasárnapi szüreti felvonulás. Eger napilap 1933. október 12. 2.

amit a népviseletes legények a vállukra helyezett állványon hordoztak.⁴⁰ Az Egri Negyedmesteri Testület⁴¹ teljes létszámban megjelent az eseményen, erre az alkalomra új fertálymesteri köpönyeget készítettek mind a 12 negyed számára.⁴² A város vezetősége felkérte a háztulajdonosokat, hogy lobogózzák föl az épületeket, különösen a Deák Ferenc, a Káptalan és a Széchenyi utcákat.⁴³

A felvonulást egy zenés multság zárta, amit az érsekkerti sporttelepen rendeztek,⁴⁴ valamint a Városi Színházban este fél hatkor szüreti hangversenyt hallhattak az érdeklődők.⁴⁵ A nagy érdeklődésre tekintettel a borhét zárónapján megismételték a rendezvényt, ismét filléres vonatok indultak Budapestről, Debrecenből, Miskolcra, Nyíregyházáról.⁴⁶

Az 1933-as nagyszabású szüreti ünnepet 1934-ben, és 1938-ban is megismételték, az utóbbi alkalmával több mint 20 000 érdeklődőt vonzott a rendezvény. Az egri Idegenforgalmi Hivatal jelentős szerepet játszott az ide utazó közönség ellátásának megszervezésében, az érkezők számára biztosítva volt az étkezés, szállás.⁴⁷ Az Egri Borhét beleilleszkedett abba az országos tendenciába, mely a hazai turizmus élénkítésére törekedett. A Trianoni határok meghúzása után igyekeztek a Csonka–Magyarország területén kialakítani színes programkínálatot, fejleszteni a turizmus számára elengedhetetlen infrastruktúrát, a külföldiek számára eladni azokat a termékeket, melyet a kereskedelem nem tudott külföldön értékesíteni.⁴⁸ Az IBUSZ és a MÁV által szervezett filléres vonatokkal a világválság hatására lecsökkenő utasforgalmat élénkítették. 1932–1940 között az Egri Bornapok mellett az ország különböző városaiba indítottak kedvezményes jeggyel igénybevehető vonatokat, sportrendezvényekre, vásárokra, kulturális eseményekre.⁴⁹

Egerben az 1930-as évek második felében elsősorban az Egri Katolikus Legényegylet volt a szüreti felvonulások és multságok szervezője. A legényegylet székházából induló vidám menet a Széchenyi utcán, a Káptalan és a Dobó utcákon keresztül haladt, majd este a kerthelyiségben tartotta meg a zártkörű táncmultságát. A zenét a legényegylet saját zenekara szolgáltatta.⁵⁰

⁴⁰ Eger. Aktuális furcsaságok. Tolnai Világlap 1943. 45. évfolyam 19. szám 22.

⁴¹ Egerben a népi közigazgatás egyik napjainkig élő hagyományos formája. Lásd: Petercsák 2014.

⁴² Eger napilap 1933. október 14. 4.

⁴³ Eger napilap 1933. október 12. 2.

⁴⁴ Eger napilap 1933. október 8. 1.

⁴⁵ Eger napilap 1933. október 14. 4.

⁴⁶ Eger napilap 1933. október 19. 1.

⁴⁷ Heves Vármegyei Levéltár HU-MNL-HML-V.78.

⁴⁸ Juszti 2006: 196–197.

⁴⁹ Juszti 2006: 203.

⁵⁰ Eger – Gyöngyösi Újság 1936. szeptember 13., Eger – Gyöngyösi Újság 1937. szeptember 26.

2. kép. Bacchus figura az Egri Borhét keretében megrendezett szüreti felvonuláson. 1933. október. DIV Történeti Fotódokumentációs Gyűjtemény 2022.2.1.

3. kép. Szüreti ünnep 1933. Gönyei Sándor felvétele. Néprajzi Múzeum F 30796.

SZÜRETI VISELET

A szüreti mulatságok felvonulásain, a szüreti bálokon – különösen a két világháború közötti időszakban – országosan elterjedt a magyaros ruha viselete. A nemzeti identitást hangsúlyozó öltözet egyetlen tájegység viseletével sem azonosítható, olyan elemeket ötvöz, amelyet magyarosnak tartottak: a lányok fehér ingvállban, piros zsinóros mellénnyel, gyöngyökkel kivarrt pártával jelentek meg, színes kázmér, vagy fehér színű szoknyában, köténnyel. A fiúk fehér inget, zsinóros mellényt, bő gatyát, árvalányhajás kalapot viseltek. Az egri szüreteken a magyaros jelleget kiemelő lobogós ujjú matyó ing is bekerült a legények öltözetébe.

Egyes kutatók szerint a magyaros ruha viselete az 1899-es Darányi-féle aratóünnepekre vonatkozó rendelet hatására terjedt el, Fejős Zoltán az amerikai magyarok szüreti mulatságáról szóló írásában az iskolai színjátszás szerepét hangsúlyozza a jelmezszerű öltözet eredetét illetően.⁵¹ Egerben minden egyesület rendezett a téli időszakban színi előadásokat, melyeken elsősorban népies színműveket adtak elő. Az itt használt „jelmezeket” a szüreti felvonulások alkalmával is viselték.

EGRI SZÜRET A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

4. kép. Szüreti kocsi az Ifjúsági Béketalálkozó alkalmából megrendezett szüreti felvonuláson 1954. szeptember 25. Bakó Ferenc felvétele, DIV Fotótár 4098.

A második világháborút követően az államosítás időszakában megszüntették a helyi egyesületeket, a szüret, mint idegenforgalmi, illetve mint mozgalmi program azonban alkalmanként továbbra is jelen volt a város életében. 1954. szeptember 25-én az egri vár hősie megvédésének emlékére Ifjúsági Béketalálkozót szerveztek, ennek alkalmából elevenítették fel a szüreti felvonulás hagyományát. A mintegy 3000 fiatalt a Népkerthben fogadták, egész napos sport- és kulturprogramot szerveztek, melynek része volt a boldogi lakodalmas és a szüret megjelenítése is.

A Népújság így tudósított az eseményről: „Sok év óta nem volt ilyen Egerben. A Kapuk, ablakok mögül kinéző emberek arcán boldog mosoly ül és ez a mosoly hangoz kacagásban tör ki mikor megjelennek a szüreti bohócok.” „Különösen a gyerekek kedvelték a szamarast.” A felvonulás leírásában a következő szereplőket emlí-

⁵¹ Fejős 1987: 275.

5. kép. Szüreti kocszi az Ifjúsági Béketalálkozó alkalmából megrendezett szüreti felvonuláson 1954. szeptember 25. Bakó Ferenc felvétele, DIV Fotótár 4099.

tik: szüreti cigánylány, a multság bírója, vidéki hagyományörző csoportok képviselőiben. Az utcákon haladó laposkocsikon a szüret egyes mozzanatait jelenítették meg, úgymint szőlőszedés, szőlődarálás. A menetet a honvéd zenekar zárta.⁵²

A Kossuth téren (ma Dobó tér) borkóstoló bódékat állítottak föl, szőlőlugas dekorációkat helyeztek el. A 20. század elejének jellegzetes szüreti bálti szokását, a szőlőlopást is felelevenítették: az örök keresték a szőlőfürtöket dézsmáló tolvajt, akit, ha elkaptak, meg kellett innia 3 dl bort. Ha nem fizették ki az árát, zálogot kértek, amit ki kellett váltani. Este utcabálban mulattak a résztvevők.

Az 1960-as években a nagy városi szüreti felvonulások és bállok megszűntek, csak alkalmilag szerveztek egy-két rendezvényt a lelkes fiatalok.⁵³ Az egri KISZÖV 1961 szeptemberében a saját dolgozói számára felidézte a régi szüret hangulatát: a bál kezdetét hirdelve kisbíró dobolta végig a folyosókat, a falak szőlőlugasokkal, szőlőkkel voltak díszítve. A hagyományokhoz híven, a szőlőlopáson ért tolvajt a „szívörtönbe” kísérték, ahonnan választottja válthatta ki.⁵⁴

⁵² Az ifjúsági béketalálkozó napján. Népújság 1954. szeptember 30. 3.

⁵³ Fajcsák 1990: 73.

⁵⁴ Szüreti bált rendez az egri KISZÖV. Népújság 1961. szeptember 26. 1.

MEGÚJULÓ HAGYOMÁNY

Egerben a nagy szüreti felvonulásokat az 1980-as években élesztették ismét újjá az őszi programsorozatok keretében. A fesztiválok sorába illeszkedő szüreti napokat először 1987-ben rendezték meg. Ezek az alkalmak a hagyományörző népdalkörök és néptáncgyüttesek találkozója volt, évekig a nemzetközi folklórfesztivállal egy időben zajlottak.⁵⁵ A programot kiállítások, kirakodóvásárok, 1996-ban dudástalálkozó színesítették.

A szüreti mulatságok szervezése a rendszerváltást követően a Megyei Művelődési Központ, majd az Egri Kulturális és Művészeti Központ (EKMK) feladata volt. A szervezők kezdetben az Egri Csillagok Népdalkör tagjainak segítségével igyekeztek a régi szüreti felvonulásokat rekonstruálni, így a hagyományos szőlőkoszorú készítését is felelevenítették. A szőlőkoszorú fehér és kék szőlőfürtökből került kialakításra, a díszítésre virágfejeket is használtak, tetejére nemzeti színű szalagsokrot kötöttek. A szőlőharangot a tetejéhez rögzített nemzetiszínű szalagokat fogva kísérték a hagyományörző közösségek tagjai. 1990-ben kb. 40 kg gyümölcsből készült, amit hajdúk őriztek, nehogy a bábműködők lecsipegessék a szőlőszemeket. A 2000-es években a Dobó téri szüreti ünnepségek a szőlőkoszorú megáldásával kezdődtek, amit a felvonulók a szüret jelképeként hordoztak körbe a városon, majd átnyújtották a hegybírónak.

A rendszerváltást követően az országos tendenciához hasonlóan számos civil egyesület alakult Egerben is, többek között az egri borászati hagyományokat őrző borrendek, a Vinum Agriense, az Egri Bikavér Borlovagrend, illetve a 2002-ben megalakult a Borbarát Hölgyek Egyesülete. Ők testületileg, díszöltözetben jelennek meg a borkultúrához köthető programokon, így a szüreti felvonulásokon is. Az egyes városrészeket képviselő Fertálymesteri Testület tagjai a százcáncú köpenyben, szalagokkal díszített fertálymesteri botjaikkal emelik az ünnep fényét. A résztvevők köre, illetve a kialakított program is visszatükrözi azt, ahogyan az egriek definiálják önmagukat, településüket. A felvonuláson a civil csoportoknak egyfajta lehetőség kínálkozik arra, hogy megmutatkozzanak a város és a vendégek színe előtt.

A felvonulók összetétele változatos. Az 1980-as évektől a kisbíró szószólóként irányítja az eseményeket, szerepe a vőfélyéhez hasonló, mondanivalóját rigmusokba szedve adja elő.

A helyi identitás kifejezését erősítette, amikor 2005-ben a történelmi hagyományörző „várbeli vitézek” is a felvonulók között szerepeltek. A szüreti hangulatot emelték a fúvósok, dobosok, dudások, a zászlós vitézek lovon, őket követte egy lovas hintó, a borlovagrendek tagjai, fertálymesterek, tűzoltók, kéményseprők, a kisbíró szekere, az Eger környéki hegyközségek hagyományörzői, jelmezes felvonulók, egy szekér zenészekkel, végül a borkínálók. A 2000-es évek felvonulásain új elemként megjelentek a traktorok, mint a szőlőbeli munkák elengedhetetlen járművei, az alkalomhoz illő dekorációval ellátva. Újabban a városnéző kisvonat is bekapcsolódott, szőlőlevelekkel, szőlőfürtökkel feldíszítve.

⁵⁵ Bródy Sándor Könyvtár Heves megyei aprónyomtatványok 20/J

6. kép. Szüreti koszorút vivő asszonyok a Megyei Művelődési Központ bejáratánál 1993. Bródy Sándor Megyei Könyvtár, Eger.

7. kép. Szőlőkoszorú az egri Dobó téren, a szüreti felvonulás kezdő ceremóniáján. A háttérben: Borbarát Hölgyek és az egri fertálmesterek. Szinok Gábor felvétele 2016. szeptember 24.

8. kép. Szüreti traktor, az utánfutókon csőszkunyhóval, szőlőlugassal. Szinok Gábor felvétele 2016. szeptember 24.

2012-ben az egri vár viadalának 460. évfordulóján a díszes menetben az Egre csillagok szereplőit is megjelenítették. Az elől haladó két lovas mögötti hintón a polgármester és a kisbíró társaságában foglalt helyet Dobó István, a mögöttük haladó hintón Bornemissza Gergely és Vicuska, zenészekkel és nótás asszonyokkal. A hintók után az egri legények vállukon vitték a szüreti koszorút, utánuk következtek a városi testületek, hagyományörző csoportok. A Szépasszonyvölgybe érkező menet a pincesoron megállva kóstolgatta végig az út menti pincék borait.⁵⁶

Jellemzően több napos rendezvénysorozat keretében kerül megrendezésre a „szüret”, a szüreti felvonulás: Eger Ünnepe (2005), Egre Civil Ünnepe (2021), Szépasszony weekend (2016-tól kezdődően). A programsorozat évek óta kifejezetten a szüret kezdetekor, szeptember második hétvégéjén kezdődik. Jellemző a professzionális szereplők bevonása, a bíró szerepét színész játssza, bár az amatőr hagyományörzők jelen vannak a felvonulásokon, de a színpadi programok fellépői között népszerű zenekarokkal, énekesekkel igyekeznek minél több vendéget vonzani.

A 2000-es években a Szépasszonyvölgy rehabilitációját követően már az egri borászat szimbolikus helyszínére érkezik a felvonulás, ahol néptáncos programokat tekinthetnek meg a nézők, a hívogató borkóstolóra, a színpadi műsorok megtekintésére szól.

⁵⁶ <https://trademagazin.hu/hu/egri-szureti-fesztival-a-szazeves-egri-bikaver-szabalyzatot-is-unneplik/> (Letöltés: 2022.11.10.)

2021-ben a szüreti program az Egri Civil ünneppel egy időben zajlott. Szüreti traktor szépségverseny, szüreti bemutatók, látványprézelés, szüreti kavalkád, nyitott pin-cék, koncertek, mustkóstolás és kiváló egri borok fogadták az érdeklődőket.

ÖSSZEGZÉS

A szüreti mulatságok eredetileg a szüreti munkálatokat lezáró, a betakarítás sikerességét ünneplő közösségi alkalmak voltak. A 20. század 1920-as éveitől a városi felvonulások és bálók már nem voltak összefüggésben a szedés lezárásával, sőt, az utóbbi évtizedekben megrendezett egri szüreti programok elsősorban a szüret megkezdéséhez köthetők. A mulatságok szervezése a 19. század végén szőlőbirtokosoktól a városi ifjúságot tömörítő egyesületekhez került, a 20. század végén pedig a város művelődési háza vette át az irányító szerepet.

A felvázolt időszakban jelentősen megváltozott a szüreti felvonulások útvonala: a hangsúly a belvárosról a Szépasszonyvölgybe, az egri bor szimbolikus központjába tevődött át. Míg a 20. század elején a szüreti felvonulás a rendezvényt szervező egyesület székházából indult, a belváros utcáin haladt, és az esti multság színhelyére érkezett, a Katolikus Legényegylet a 19. század végén, 20. század elején az Ókaszinóban, illetve a Szekfű utcai székházában rendezte meg szüreti báljait.

A második világháború után 1954-ben a Népkertből indulva a Kossuth tér (a mai Dobó tér) jelentette a szüreti felvonulás végállomását, ami megfelelő helyszín volt a nagyobb tömeg befogadására, színpadi néptáncelőadások megtekintésére, bálozásra. Az 1980-as évektől a 2000-es évek közepéig a Megyei Művelődési Házból a Széchenyi utcán keresztül a Dobó térre érkeztek, 2012-től pedig a Dobó téri megnyitó után a Szépasszonyvölgybe indulnak a felvonulók, ahol a látogatók számára lehetőség adódik az egri borok kóstolására is.

Egerben a szőlőművelés ma is egy meghatározó művelési ág, az egri bor nemzetközi hírű gasztronómiai értékünk. A szüreti multság mára teljesen elszakadt az eredeti közegtől a szőlőhegytől, elsősorban turisztikai program és látványosság, de a résztvevő közösségek számára fontos identitást erősítő szereppel bír, szimbólumaiban a régi hagyományokat őrzi. A rendszerváltozás után a szüreti program a régi szüreti felvonulások hagyományait megőrizve, de a mai társadalmi közeghez igazodva, folyamatosan megújul.

Irodalom

BARABÁS László

1970 Szüreti bál a Sóvidéken. *Korunk* 29. 9. 1396-1402.

FAJCSÁK Attila

1987 Adatok a szüreti koszorúhoz. *Agria Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve*. XXIII. 353-366.

- 1990 *Az egri szőlőművelés szokásai és hiedelmei*. Studia Agriensia 10. Eger: Dobó István Vármúzeum.
- 1991-1992 A szüret kezdetéhez és befejezéséhez kapcsolódó szokások. In Petercsák Tivadar és Löffler Erzsébet (szerk.): *Agria Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve XXVII-XXVIII*. 431–449.
- FEJŐS Zoltán
- 1987 Szüreti bál, magyar ruha és az amerikai-magyar etnikus kultúra néhány kérdése. In Juhász Gyula (szerk.): *Magyarságkutatás*. A Magyarságkutató Csoport évkönyve 267–282. Budapest: Magyarságkutató csoport. <https://adoc.pub/magyar-ruha-szreti-bal-es-az-amerikai-magyar-etnikus-kultura.html>
- GÁBORJÁN Alice
- 1982 Szüret. *Magyar Néprajzi Lexikon* 4. 129–134. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ILLÉS Péter
- 2005 A szüreti felvonulások és az egyesületi élet kapcsolatai a 2. világháborúig Vas megyében. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* 33. 3. 51–65.
- JUSZTIN Márta
- 2006 „Utazgassunk hazánk földjén!” A belföldi turizmus problémái a két világháború között Magyarországon. *Korall* 26. 185–208.
- KOVÁCS Ákos
- 2008 Szőlőhegytől elszakadva- szüret és hagyomány. *Magyar Narancs*. https://magyarnarancs.hu/kepzsomuveszet/szolohegytol_elszakadva_-_szuret_es_hagyomany-69610 (Letöltés: 2023. 01. 23.)
- MADARASSY László
- 1929 Magyar szüreti szokások. *Ethnographia* XL. 4. 161–167.
- MÓD László- SIMON András (szerk.)
- 2014 *Hajdanvolt szüretetek, zsendülő gerezek. Szőlészeti, borsászati hagyományok a Kárpát-medencében (1875-1920)* Gencsapáti: Szülőföld Könyvkiadó.
- MÓD László
- 2015 Szüreti bálók és felvonulások Csongrádon a 19. század végén és a 20. század első felében. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*. Szeged. 247–259.
- MÁRTONFFY Károly
- 1854 Eger szőlő-gazdászata. In Kubinyi Ferenc és Vachot Imre (szerk.): *Magyarország és Erdély képekben III-IV*. Pest: Emlich Gusztáv Könyvnyomdája.
- PETERCSÁK Tivadar
- 2007 Szőlőművelés, borkultúra, kertgazdálkodás. In Guszmánné Nagy Ágnes – Miskolczi László – Petercsák Tivadar (szerk.): *Az egri hóstyák*. 61–71. Eger: Eger Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatala, Művészetek Háza. 2014 *A fertálymesterség*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- PUSZTAI Bertalan
- 2019 Falusi és kisvárosi fesztiválok: közösségi szokások vagy a helybelieket kiábrándító szervezett események. Kulturális Szemle. <https://kulturalisszemle.hu/11-szam/hazai-tudomanyos-muhely/pusztai-bertalan-falusi-es-kisvarosi-fesztivalok-kozossegi-szokasok-vagy-a-helybelieket-kiabrandito-szervezett-esemenyek> (Letöltés: 2023.02.15.)

SIMON András

- 2015 Megalkotott hagyományok, ünnepek, turizmus a Délnyugat- Dunántúl szőlőhegyein. In Barna Gábor – Keszeg Vilmos (szerk.): *Patrimónium és társadalom a 20. században*. A VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. 2011. augusztus 22–27. Kolozsvár. 229–245. Budapest: Kriza János Néprajzi Társaság; Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság.

TÁTRA Zsuzsanna

- 1990 Szüret. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz VII. Folklor 3. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. 203–205. Budapest: Akadémiai Kiadó.

UJVÁRY Zoltán

- 2007 Kultusz, színjáték, hiedelem. In: *Játék és maszk. Dramatikus népszokások III*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum.

Zábrátzky Éva

Etnográfus, főmuzeológus, Dobó István Vármúzeum

E-mail: zabratzky.eva@cgrivar.hu

Éva Zábrátzky

Grape-harvest festivities in Eger from the 19th century to the present

In the city of Eger (north-central Hungary), viticulture has been the dominant agricultural sector since the Middle Ages, and the wine of Eger has gained international fame. For people living in the wine-growing countryside, the grape-harvest was a celebration that everyone from landowners to workers and students took part in. In Eger, the date of the harvest was linked to St Michael's Day (29 September), but also depended on the ripeness of the grapes, the appropriate date being set by the municipal council, and the news was thrown around the town. During the harvest, the vineyards were full of merriment, the harvest workers, the landowners and their guests alike, entertained themselves at the workplace, lighting fires at night, singing and dancing.

From the 19th century to the present day, the author traces the gradual incorporation of vineyard festivities into the city, with the emphasis shifting to the tourist programmes. Even in the early 19th century, the local citizens held harvest balls, which were organised by local associations (Catholic League, Christian Social Aid Association, Firemen's Association) at the end of the century and the beginning of the 20th century. The harvest parade through the streets of the city invited the public to the evening ball. The peasant and industrial youth organised separate harvest balls for their members. The change in custom was influenced by the quality of the grape harvest and the phylloxera epidemic in 1884, which promoted to relocating the grape harvest away from the vineyards.

In the decades after the First World War, the emphasis on national identity and the use of Hungarian symbols were typical of the great harvest parades. In the period of economic crisis, the Eger Wine Week of 1933 was organised by the Economic Association of Heves County and the National Association of Fruit Producers, with the aim of boosting tourism and promoting the trade of wine from Eger. The highly successful event was repeated several times in the 1930s. The parade included local groups dressed in folk costumes, the Quartermaster's Corps, the scouts, carts

demonstrating the harvest work, horsemen. After the Second World War, the associations that had played an important role in the organisation of the harvest ceased to exist, and only occasionally were the traditions of the harvest practised. In 1954, the atmosphere of the old harvest parades was revived at the Youth Peace Meeting.

After the change of regime, the reorganised civil associations, the Quartermaster's Corps, the wine guilds preserving wine-growing traditions of the wine-growing communities, the Wine-loving Ladies Association play an important role in the harvest parades. In the 2000s, tractors were introduced as a new element, as essential vehicles for vineyard work, with decorations to match the occasion. After the rehabilitation of Szépasszonyvölgy ('Fair Ladies' Valley'), the parade arrives at the symbolic site of the Eger winery, where it features folk dance performances, wine tasting and stage shows. After the change of regime, the harvest programme has been constantly renewed, preserving the traditions of the old harvest parades but adapting them to today's social environment.

A böjtök és a savanyú ízlésirány a Bodroghözben*

Írásom a már 2014-ben megjelent *Fejezetek Cigánd néprajzából* című kötetben megjelent táplálkozási tanulmányom újraértelmezett részletét elemzi. A témarészlet a tájra jellemző böjti szokások elemzése és szembesítése a jóval szélesebb körben elterjedt és a középkorból fennmaradt savanyú ízlésirány által befolyásolt menüsorok fenntartásával és ételféleségek rendszerével.¹

Cigánd táji környezetét, néprajzi helyét a néprajz- és földrajztudósok az Alsó-Bodroghöz „három folyó közi” ártéri, síkvidéki községcsoportjában körvonalazták.² Megállapították, hogy közelebbi kapcsolatokat Karcsa, Pácin, Kis- és Nagyrozvagy népével tartottak a cigándiak. Kulturális jegyeik távolabbi falvakkal is összekötötték őket.³ A táplálkozási kultúra jegyei nagyobb táji, történeti, gazdasági összefüggések révén alakultak ki. Ilyen jellegzetesség a középkor óta a nagyobb táji körzetekben fennmaradt savanyú ízlésirány, melynek hatása a 20. század utolsó harmadáig nyomon követhető Közép- és Kelet-Európa határán több országot is érintő széles összefüggő sávban.⁴ Kisebb táji termelési, fogyasztási összefüggések is kiderültek már Keleti Károly 1887. évi, a táplálkozási fejadagokat feltáró statisztikájából Zemplén megye és a környező vidékek adataiból. Dél-Bodroghöz adatai összevontan szerepeltek a Zemplén megyei összesítésben. E megyéről külön szöveges összefoglalót nem adott. De a határos megyék kiegészítő szövegei tartalmaznak olyan jellegzetességeket is, amelyek Zemplénben is előfordulhattak. Beregről írta, hogy ott nem zsírral főznek levest, hanem tej, vagy olaj felhasználásával. Kenyerük elsősorban rozs- és kukoricaliszt.⁵ Szatmárban a kenyér búzával, rozssal vagy kétszeressel kevert kukoricalisztból való. A tejet a gyermekekkel itatják meg. A szegények olajjal főznek, húst főként csak ünnepen találunk.⁶ Zemplén megye, így Bodroghöz átmeneti jellege kiderül az ételalapanyagok mennyiségének térképre vetítéséből. Nem tartozott a búzakenyeres vidékek közé (Szabolcs, Szepes), inkább részben a rozskenyeres tájakhoz csatlakozott (Bereg, Sáros, Szatmár, Abaúj, Gömör, Szepes megyék), részben az alföldi nagy kukoricakenyeres,

* Szerkesztőségünk a közlemény közreadásával emlékezik a közelmúltban elhunyt jeles néprajzkutató muzeológusra. (Knézy Judit, Baja 1940. november 3. – Budapest 2023. április 25.)

¹ Knézy 2014: 27–80. A cigándi önkormányzat felkérésére a Herman Ottó Múzeum szervezésében Viga Gyula vezetésével alakult ki a kutatógárda, melyhez 2011-ben csatlakoztam. Ez a szöveg elhangzott 2013. novemberében Kiskunfélegyházán *A böjt egykor és ma* című konferencián. Vö. Knézy 2017: 519–527.

² Viga 1996., 2001: 375., 2006: 463–468.; Borsos 1994: 304–344., 2000.; Bodó 1992.; Paládi Kovács 2010: 615.; Frisnyák 2005: 235–247.

³ Borsos 1994: 304–341.; Viga 2014: 11–133.

⁴ Kisbán 1997: 417–583.

⁵ Keleti 1887: 53.

⁶ Keleti 1887: 56. Tökmag és napraforgó olajat is említ.

-pépes, -kásás, -lepényes területekhez.⁷ Zemplén a nagy mennyiségű burgonyatermelő és fogyasztó felvidéki és felső-tiszántúli megyék közé is sorolódott ekkor. Sajnos az olajfogyasztás fejadagjait nem kutatták Keleti és munkatársai. Ez részben kiderítette volna az elsősorban olajjal főző, ízesítő vidékek sorát, ahol nemcsak bőjtben volt ennek jelentősége. Kiderült, hogy mely vidékeken fogyasztottak a legtöbb tejterméket (nők, férfiak, gyermekek egyaránt), Zemplén a hat legtöbb tejet fogyasztó megye közé tartozott. Arról nincs feljegyzés, hogy hol alkalmaztak inkább tejes, tejfeles vagy savós habarást a levesekbe, mint zsíros rántást.⁸ Zemplénben a legtöbb tejet a gyermekek fogyasztottak, a felnőttek feleannyit. Keleti adatai szerint sajtot a felnőttek ettek kétszer annyit, mint a gyermekek. Cigándon és környékén jelentéktelen volt a juhtej, juhsajt fogyasztása mindig is, tehéntejből nem készítettek sajtot.⁹

BŐJTÖS NAPOK KÉRDÉSE A CIGÁNDI KATOLIKUS ÉS REFORMÁTUS VALLÁSÚ CSALÁDOKNÁL

A cigándi lakosok többsége református, katolikusok a beköltözöttek: pásztorok, cselédek, paraszti bérlők között akadtak jelentősebb számban. Ők tartották be leginkább a bőjtöket. Egy részük a környező tanyákon lakott és dolgozott. A vegyes házasságok révén enyhült náluk a bőjtök betartásának szigora. Megtévesztő tény, hogy a helybéli református, folyamatosan itt élő lakosság zsíros, rántásos levesek helyett több olajjal, vajjal főzött, vagy tejes, tejfeles, savós, sőt írós habarásos leveseket készített a 20. század elején nem bőjtös napokon is. Nem közismert még, hogy e község és környéke a lápok között, áradások idején nagyon szegényesen élt, nem voltak nagy társadalmi különbségek, egymásra voltak utalva. Liszt sem volt elég, ezért főként tojással habartak, vagy tejtermékkel. A vizek lecsapolása után valamennyi szántóföldhöz jutottak, de az első világháború, az azt követő válság nagyon nehezítette számukra a kibontakozást. Az 1920-as években még nagy szegénység volt, sok gyerek, de nem éheztek, kásával, tejtermékekkel, krumplival vésztették át az éveket. Még az 1930-as évek elején is csak egyetlen nap, vasárnap jutott hús a szegényebbek asztalára. Mind a szegénység, mind a régi ízekhez való ragaszkodás konzerválta a régies étrendet. Szerencsére a nyugati fajta szarvasmarhákra való áttérés bőségesebb tejhasznót hozott, amelyet fel is dolgoztak. Ennek tárgyi emlékei szép számmal kerültek be a helyi tájház és az óvoda gyűjteményébe. A vajat az aludttej föléből köpülték és frissen kiolvasztották, hogy tartósítsák. A tejszarnokok megjelenése sem szüntette meg a vaj házi köpülését. A tehéntartó gazdáknál nem hiányozhattak a fából való, kádár készítette *zurbolók*, melynek tetejét *siskának* nevezték. Minden háztartásban voltak *vajas* és *olajos findzsák*, bennük a kenésre alkalmas *tollukkal*, de *tejfeles szilkék* is. A tej alvasztását köcsögökben intézték.

⁷ Keleti 1887: 90–92., 175. A zempléni kása adat aránylag kevés, mert itt szinte kizárólag házilag állították elő az étkezési darát még később is.

⁸ Keleti 1887: 53–56.; Knézy 2014: 55–68.

⁹ A megyei sajt fogyasztási adatok a városiasabb helyek és nagyobb birkanyájukat tartó vidékek fogyasztásából tevődtek össze.

Köcsög- illetve csuportartó fák, aggató fák minden módosabb ház közelében voltak, legállyazott élőfából, vagy T-alakú felső lécében V-formában elágazó fogakkal. A cibe-re készítésére, oltott tej tartósítására, savóecet tárolására szilkek vagy kisebb-nagyobb vászonfazekak álltak rendelkezésre minden családban. A tejes rocskákban hozták be az istállóból a tejet. A két világháború között már minden családtagnak járt tejes vagy tejeskávés bögre vagy gömbölyű hasas findzsa, akár cserépből, akár keménycserépből. Külön volt a tejeskávéhoz zamatkávé főző fazék, általában két literes. Többféle méretű olajos korsót használtak minden háztartásban. Az olajütőből 7 literes kannában szállítottak haza a szükséges mennyiségű olajat.

Karcsán valamivel több katolikus élt, náluk az ún. fogadott böjtösök a két világháború között betartották a szerdai és pénteki böjtöt, nemcsak a meleg, de a hideg ételek tekintetében is. A reformátusok csak a pénteket tartották böjtösnek tudatosan, de ők nem böjtös napokon is „általában a habart ételeket kedvelték jobban, de ha nem volt tej, akkor rántással készült az étel.”¹⁰ Az 1910-20-as években született generáció ragaszkodott Cigándon még a pénteki böjt betartásához. A fiatalabbak egyre kevésbé vették figyelembe, illetve nem tudatosan tartották be a húsnélküli étrendet. Egy református családban 1949-ben született asszony emlegette nagymamája, véleményét, hogy minden pénteknek böjtösnek, hús nélkülinek kell lennie. Pénteken kenyeret sem sütöttek, inkább szombaton. Ha péntekig kifogyott a kenyér, akkor gyúrószódás lán-gost sütöttek egyesek vagy más lepényfélét.

Cigándon és Karcsán is ritkábban sűrítették a levest zsíron, vagy kiolvasztott szalonna zsírjában pirított lisztes-hagymás rántással (krumplilevesek, pergeltlevesek, tartalmasabb bab és káposztalevesek, köztük hússal gazdagítottak is). De zsír hiányában olajjal is készült rántás. Maga a rántott és rántás szó zsírban, zsiradékban való sütetést jelentett Cigándon eredetileg. A köznyelvben ismert rántás is ismertté vált (zsiradékban süített hagymával és abban pirított liszttel sűrített, tört paprikával gazdagított ízesítő). A beköltözött katolikusok inkább főztek zsírral,¹¹ náluk ezért jobban elvált a böjtös és nem böjtös ételek rendje. Kevesebb levesfélét habartak. Az újabban elterjedt – hú-sok mellé tálalt – mártásokat, nyáron készített leveseket is rántással sűrítették a katolikusok. (Pl. paradicsom szósz, sóskaszósz, tökroska azaz tökfőzelék, zsenge paszuly, kapormártás.) Szívesebben rántottak zsír felhasználásával.

JELES NAPOK BÖJTI ÉTRENDJE

A katolikusok Cigándon, Karcsán karácsony vigíliáján mákos bobájkát ettek vacsorára. Az éjféli mise után megterítették a karácsonyi asztalt. Kalácsot, szőlőt, bort tettek rá, később a kalács helyett sütemény jutott. A Médium tanyán a karácsonyi kalács

¹⁰ EA 22064. Nagy Géza és szakköre karcsai táplálkozási pályázata.

¹¹ K. G.-né, dombrádi születésű katolikus lakos 1954-ben jött férjhez Cigándra, anyósa református. Elmondta: „az anyósomnál én zsírosabban főztem, sosem főztem olajjal, mint ő, csak a krumplilángost kentem meg olajjal, a csörögét és fánkot sütöttem olajban.” F. M.-né nagykalászi születésű, a Médium tanyán gyerekeskedett. Anyja szabolcsi ételeket készített, zsírral főzött, többnyire rántotta a leveseket. Ő maga a fánkot, húst, paprikás krumplit, gombát is zsírban süti ma is.

töltelékének szentjánoskenyeret daráltak, azt fogyasztották másnap is.¹² Bodroghalomban hús nélküli káposztaleves és *mákos bobájka* jutott szentestére.¹³ Karcsán a katolikusok nagyböjtben hamvazó szerdától nagyszombattal bezáróan az egész idő alatt tartózkodtak a hús és a zsír fogyasztásától.¹⁴ A cigándiak ebben az időszakban, szerdán és pénteken húsos helyett tejes, azaz *habarásos* ételeket készítettek: tejes vagy tejtermékkel habart leveseket, cibereleveseket, tejtermékkel ízesített kásákat, pépeket, kifőtt és sült tésztákat (túró, tejfellel felfőzött, *beoltott* tej, olvasztott vaj), ezen kívül mákkal, dióval, vizes cukros darával, olajon sült hagymával vagy olajon sült káposztával dúsítottakat. Dobrossy István leírása a hegyvidéki területek böjti aszalt gyümölcs használatáról szól, ahol a szokásosnál több aszalványt tároltak télire. Itt az aszalt szilvát és körtét bélesbe aprították. Hercegkúton a svábok főtt tésztára tették, a hegyközi Füzérkomlóson tört krumplival ettek aszalványt, de tették pálinkába és hurkába is.¹⁵ Böjtben olajjal vagy vajjal főztek, sütöttek a katolikusok. Reggel és este is nélkülözték a húsos ételeket. Sűrűn készült pattogatott kukorica és főtt tojás is.¹⁶ Ezzel szemben *húshagyó kedden* nem volt szabad habarásos levest főzni csak rántásost. Ezzel jelezték, hogy az semmiképpen sem számított böjtös napnak.

Nagypénteken a katolikusok nem főztek levest, csak hideget tálaltak: főtt tojást és pattogatott kukoricát (*patti*), csak a nagyszombati feltámadási körmenet után vettek magukhoz húslevest vagy más húsos ételt. K. G.-né 1954-től él Cigándon, ők nagypénteken csak pattogatott kukoricát ettek Dombrádon és teát ittak utána. A reformátusok számára a nagypéntek legalább annyira számított böjtös, mint ünnepi napnak. Ezt jelzi, hogy tartalmas levest készítettek tarkababból *tejfeles-ecetes paszulylevest* vagy fehér babból *cukros-ecetes, paprikás-olajos hagymás rántásos paszulylevest* és *lángost*. A Bodroghköz egyes községeiben a reformátusok nagypéntekre is sütöttek kerek kalácsot. Szegényebbeknél az 1930-as években, vagy ínséges időkben Cigándon és környékén (az 1940-es háborús években) másoknál is habart cukorrépalevest, korábbi nevén *cukorrépa ciberét* főztek nagypénteken.

Az év más időszakában az 1940-es években egyre inkább tudatosan csak minden első péntek maradt a katolikusoknál böjtös nap. Túl buzgónak tartották, aki szerdán fogadott böjtöt tartott, hús, zsír nélkül élt. Adatközlőim közül senki sem emlékezett arra, hogy koplaltak volna, vagy jelképesen ettek volna pl. néhány szem gabonát. Búcsújáró helyre Máriapócsra mentek a cigándiak, olykor a páciniakkal együtt utaztak a görögkatolikus pap vezetésével, máskor családostól kocsival, de ilyenkor sem koplaltak. A reformátusok nem mentek el búcsúra. Ha valaki beteg volt, meglátogatták a presbiterek és imádkoztak érte, és énekelgettek is mellette.

¹² F. M.-né kétszer ment férjhez, mindkét férjének református volt a családja, ezért most már nem tartja a böjtöket.

¹³ Babják Erzsébet kézírata, Bodroghalom népi táplálkozása. EA 16 910.

¹⁴ Siska József írja a Bodroghközről. Siska 1988-89: 189. Karcsáról: Nagy Géza EA 22064.

¹⁵ Dobrossy 1969: 530–531.

¹⁶ Balassa 1975: 181.

A KORÁBBAN BÖJTÖS NAPOK NEM TUDATOS GYAKORLÁSA A HETI ÉTRENDEN

A község táplálkozási rendszerében a heti étrend részben megőrizte a nem húsos napok emlékét mind a reformátusok mind a katolikusok esetében. A 20. század elején egyetlen húsos napnak a vasárnap számított. A reggeli aznap általában előző napi maradék volt vagy pirítós kenyér, parázson vagy *renben*, sütőben sült krumpli, hajában főtt krumpli sóval, fonnyasztott (olajon párolt) káposzta vagy hagyma, mézes, vajás kenyér tejjel. Később az asszonyoknak, gyerekeknek tejeskávé. Az 1930-as évektől még egy húsos nap iktatódott az étrendbe, a csütörtök. Az 1960-as években már kifogásolták az öregek, hogy szinte minden nap vasárnap lett, mert a hét legtöbb napján főztek, sütöttek húst. A legprecízebben a karcsaiak tartották be a régi étrendet, náluk a hétfő a habarásos levesek napjának számított és a szerda is. Főztek *habart paszuly*, *gyenge* vagy *zsenge paszuly* (zöldbab), *habart kolompér*, *savanyú káposztalevest*, *cibere levesfélé*.¹⁷ Második fogásként tézta készült: *lángelőtti*, *krumpli lángos*, *málé*, *puffancs*, *csöröge*, *vastaglángos*, *hajtovánka*, *részelt lángos*. A szombat kásás, pépes nap volt, amikor hús szintén nemigen került az ételbe. Cigándon a kedd volt inkább habarásos levesek napja, szombat pedig általában kásás, pépes, esetenként a szerda is. Pénteken mindkét felekezet tagjai ragaszkodtak a húsnélküli ételekhez, habarásos levesekhez (*paszuly*, *krumpli* számos formában, *habart savanyú káposzta*, *habart tök-káposzta* /tökfőzelék/, *tejbe gombóda*, *tejes metélt*, *gyümölcsből habart cibere* stb).¹⁸ A cukorrépa termelésének elterjedésével a felkockázott répát is habarással főzték meg, mint az édes vagy aszalt gyümölcsöket, a neve is *répacibere* lett. Készítése leginkább péntekre esett, de készült, mint *hamari leves* máskor is. A második világháború körüli ínségben még népszerűbbé vált. Gyerekek, öregek is nagyon kedvelték édeskés, könnyen emészthető volta miatt. De nem számított rangos ételnek. Egyik kérőjéről azzal beszélt le az apja a lányát, *nem adlak oda, mert ott csak habart répát ennél*. Cigándon a hétfő többnyire a meleg gyorsételek ételek napja volt, de már rántásos, olykor zsíros, rántásos leveseké. Ekkor a szükség szabta meg az étrendet, azaz a vasárnapi maradék. Ha levestészta maradt, abból rendszerint pergelt levest főztek leginkább zsíros rántással, ebbe kerülhetett kiolvasztott szalonna is. Nagyon gyakori volt a gyorsan kész tojásleves, melybe csak tojást habartak esetleg kevés liszttel összekeverve, bors és babérlevél ízesítéssel. Módosabbak fejenként egy-egy egész tojást is belefőztek

Húspótló anyagok a böjti étrendben alig fordultak elő. A gomba gyakori ételalapanyag volt, többféle feldolgozása ismert. Bodroghöz északi felében, ahol jelentékenyebb mennyiségű erdei gomba is termett, nagyobb mennyiség fogyott. A hegyközi Baskón szárított gombát tettek el a böjti időszakra,¹⁹ készült levesnek, fasírtnak is. Cigándon nem tették pl. bablevesbe hús helyet, mint pl. a palócoknál.²⁰ Szórványosan, de

¹⁷ Nagy Géza gyűjtése EA 22 064. Siska 1988-89: 192. Általában gyümölcsmártásról ír a Bodroghözben.

¹⁸ Kántor 1927: 39.

¹⁹ Dobrossy 1969: 530.

²⁰ Schwalm 1984: 211–214.

előfordult, hogy aszalt gyümölcsöt vegyítettek habart levesekbe, mely jól harmonizált a tejfeles habarás ízével. Inkább levestészák, pl. *gombódák* pótolták a húst vagy olajban sült hagyma. Bodroghalmon a böjtös káposzta olyan savanyított káposztalevélbe csavart kása, mely közé aszalt szilvát vegyítettek.²¹

A hal nem számított böjtös ételnek a Bodrogzugban a 20. századi visszaemlékezések szerint. Inkább ünnepi ételszámba ment Az 1920-as évek után ráadásul jóval kevesebb jutott asztalukra, mint korábban. Egyedül újévkor tartották fontosnak mindkét felekezetnél, hogy fogyasszák, mert pikkelyei miatt sok pénzt véltek előidézni vele a következő évben. Fontos volt reformátusoknál még karácsony napjaiban is a töltött káposzta mellett.

A SAVANYÚ ÍZLÉSIRÁNY MEGLÉTÉNEK ÁLLOMÁSAI A 20. SZÁZAD ELSŐ KÉT HARMADÁBAN

A kutatott terület étrendjében a savanyú ízlésirány fennmaradása egyidejű a böjtös, habart, hús, zsír nélküli ételek gyakoriságának, közkedveltségének, a hagyományos és az újabb ízlésirányt képező ételek arányváltozásának lassan végbemenő folyamatával. A böjtől eltekintve a húsos ételféleségek egyik markáns köre, mint a belsőségekből valók, (tüdő-, nyelv-, májas-, gömböcleves), füstölt húsos szalonnás és bőrkés ízesítésűek (pl. *kaszáslé*), a savanyú káposztából készültek jelentős köre is képviselte a savanyú ízlésirányt. Kisbán Eszter áttekintést adott a savanyú ízlésirányt követő lengyelországi, galíciai, magyarországi lengyel, felvidéki, palóc, kárpátaljai, moldvai és dél-erdélyi területek anyagáról, tipologizálva a savanyítási módokat. Bőségesen idézett az egyes elnevezésekre vonatkozó történeti adatokat első előfordulásuktól kezdve. Közép-európai adatokat tárt fel Kuti Klára egy 16. századi szakácskönyvben lévő savanyú ételekről.²² Kisbán Eszter megállapította, hogy a 20. században a Kárpátoknál húzódott a még fennmaradt, savanyú ízlésirányú terület.²³ Említett bodroglózi példákat is. Jelen fejezetrészemben összefoglalom, milyen adatokat sikerült kiderítenem e témára vonatkozóan. A savanyított céklalé, mint nyersanyag – úgy tűnik lengyel specialitás is – itt sem ismert, mint más magyarországi területeken sem, de savanyúságként cukorrépával együtt ledarálva, tormával ízesítve fontos téli salátaféle. Szintén nincs adat a féléretten aszalt gyümölcsökből készített savanyító anyagra, amely a moldvai magyarokra jellemző.²⁴

A Bodroglóban ősztől tavaszig a hordós savanyú káposzta levét használták fel levesek főzésére, részben a káposztával együtt. Volt, aki csak egy vödörnyit savanyított egyszerre sóval, amely egy hétig tartott. Egész éven át rendelkezésre álltak a tejtermékek ízesítésre, savanyításra, habarásra. Nyáron korábban néhol divatban volt a savanyított savó is.

²¹ Dobrossy 1969: 530.

²² Kuti 1997: 21–36.

²³ Kisbán 2002: 42. Moldvában Nyisztor 1995: 435–448., 2013: 13., 176.

²⁴ Nyisztor 1995: 435–448. Szakdolgozat 1996., 2013: 13., 176.

Az erjesztett gabonálé, a *korpacibere* Cigándon, mint ital és mint leves alapanyag volt ismert. A cibere ivására már nem emlékeznek. Korpacibere levesről hallottak, de a többség meg sem kóstolta életében. Korpacibere leves készítéséhez a kovászt savóba oltották be, melegre tették, majd felfőzték, aztán behabarták tejfellel is. Igen szegényesnek tartották, böjtösnek. Kántor Mihály 1927-ben megjelent cikkében leírta, hogy a lápon, víz mellett dolgozóknak is vitték ki délben *cserépszilkében, kantárba* akasztva a levest. Ha volt liszt, azzal is behabarták, kis kása is került bele (köles, de inkább *kukoricás aprókása*). Tojással sűrítették, ha nem volt liszt, de ez inkább a szegényes lápi világban fordult elő.²⁵ A cibere szó nagy karriert futott be. Ciberének nevezték a szintén tejtermékes, habarásos, édes (alma, cseresznye, meggy, szilva) vagy aszalt (*susinka*) gyümölcsökből való leveseket,²⁶ de leforrázott kásából (köles, kukoricadara, rizs), sőt cukorrépából főzött ételt is. Leggyakrabban aszalt szilvából készült cibere. De a belsőségekből készített savanyú, habart levesek neve is esetenként cibere (pl. *nyelvcibere*). Ezt ecet ízesítéssel és egyben rántással is készítették az utóbbi időkben. A *krompéciberét* már csak rántással főzték és nem habarták.

Savanyúra főzték a régies hallesveseket. Pl. a *harcsalevest* lisztes tejfel sűrítette, ecet, bors kapor ízesítette. A csukát rántásos savanyú lében főzték és lenyúzott bőrét megtöltötték a halhús, hagyma, szalonna és tojás keverékével.²⁷ Egyes húsos ételeket szintén savanyú módon főztek, mint a belsőségekből valót (*nyelvleves, tüdőleves, gömböcleves*), füstölt húsból, szalonnából, hájból vagy bőrkéből főzött ételeket, köztük pl. a kaszáslét, a húsos káposztát is.

Ritkábban savanyítottak kovással káposztát. Karcsán *pudludkának* nevezték. Részletes leírása: „*Leveleit apróra vágják, leforrázták és a levéből kivéve kinyomkodták belőle a vizet, mikor elfogyott a téli káposzta. A kovászból kivettek egy tojás nagyságú darabot és annyi vízben elmosták, hogy a leforrázott káposztát elnyelje, amikor ráöntik. Ezután cserépszilkébe téve ráöntötték a kovászos vizet. Harmadnapra a káposzta megsárgult és megsavanyodott. Ebből főztek savanyú káposztát.*”²⁸ Cigándon már nem emlékeztek erre. Ők ecettel pótolták, ha a káposztalé nem volt elég savanyú, a két világháború között már volt helyben több szatócsbolt is.

Magyarországi általános gyakorlat az volt, hogy egészben is savanyítottak káposztafejet a felszelt káposztarétegek közé téve. Levelébe kását, vagy kásás húst csavarva tartalmazó ételt főztek apróra szelt, fonnyasztott káposztára téve, vízzel felöntve, Bodroghalomban *mandró* a neve.²⁹ Ismert böjtös *káposzta* néven is. A töltött káposzta készítéséhez nemcsak a szokásos módon hordóban tartósított káposzta leveleit használták fel, hanem tároltak nyáron felfűzött, szárított káposzta-, fiatal torma- illetve szőlőleveleket. Forró savóba áztatták, hogy megpuhuljon és ebbe töltötték a kását. „*Megfőztük, mint a töltött káposztát*” – mondták. Ismert volt egy régiesebb mód és egy

²⁵ Kántor 1927: 33.

²⁶ Siska 1988-89: 192. Emlegeti ezt a nevet általában, mint bodroghözit. De így nevezték az aszalt szilvát Cigándon is.

²⁷ Gönyey (Ébner) 1926: 11–20. Gönyey (Ébner): EA 5360. Vegyes néprajzi gyűjtés, Cigánd, Tiszakarád 1926. Balassa 1975: 42.

²⁸ EA 22064. 8.

²⁹ Viga 2004: 136.

újabb, igényesebb készítés technika is. Levelensültekről 1795-ben Gvadányi József egy képzelt keresztelői lakoma ismertetése során emlékezett meg egy szintén költött gazdag falusi bíró portájáról. 1804-ben kiadott könyvében Szirmai Antal zempléni földbirtokos idézte ugyanezt a nem valós lakomát, melynek ételsorai inkább köznemesi háztartás ünnepi ételválasztékának felelt meg.³⁰ Cigándon a menyhalat is káposztalevélen sütötték. *Tőtike* a neve a húsos kásával töltött káposztának is. Töltötték torma és szőlő levelébe is. Cigándon csak kis olajjal puhítják a kását, legfeljebb kis füstölt szalonna darabkát *pöcöt* dugtak bele. Az 1960-as évek elején cigándi kifőzésben is készült még ilyen étel. Egyes helyeken aszalt szilva vagy gomba helyettesítette a füstölt szalonna darabot, de Cigándon nem.³¹ Tokaj környékén a szőlőlevelet részesítették előnyben levelensültek esetében.³²

A kásák, pépek ízesítéséhez készítettek *oltott tejet*, amelyhez nagyobb adag tejet (pl. 2 liter) lassan forraltak sűrűre, majd kevesebb (fél liter) tejfellel, illetve kis liszttel kevert tejfellel felöntötték és azzal is lassan főzték. Joghurtnál kissé sűrűbb állagú, kellemesen savanykás ízű folyadék készült, amelyet kerek tálon elterítettek, vagy galuskára, vagy vízben, vagy részben tejjel főtt kukoricakására öntöttek. Az étel neve *karimás* vagy *oltott kása*. Érdemes a leírásra a tájház gondnokának részletesebb receptje a versenyt nyert oltott kásáról: „3 liter tejet, 6 tejfölt (140 grammos) veszek, vénre kell főzni a tejet lassan, meghűtjük langyosra, mély edényben kikeverjük, apródonként adjuk hozzá a tejfelt. Langyos helyen megszik a vas szélén. Másnapra a legjobb. Le is szokták a fazék tetejét takarni kendővel, hogy melegen maradjon. Egy kilogramm kukoricakását főzünk meg hozzá a későbbi fogyasztás előtt 3-4 órával, hogy addigra kihűljön. Valamikor csak só került bele. De később már kis cukrot is, diónyi vajat is kevertünk bele. Felforraljuk és apródonként adunk hozzá forralatlan tejet.”³³

Cigándon és környékén a tejes, tejes-tejfeles, tejfeles és savós habarás rendkívül elterjedt volt, kevés vízzel hígították, kevés liszttel sűrítették. A szegényebbek, akiknek egyik sem jutott, íróval is habartak, bár az kissé édeskes. Egyébként gyerekek is itták kenyérrel, paprikás krumplihoz módosabb családokban is. De szegény asszonyok is szolgáltak érte. Volt, azonban, ahol a tej feldolgozásának melléktermékét a sertések kapták.

Irodalom

BALASSA Iván

1975 *Lápok, falvak, emberek. Bodrogház*. Budapest: Gondolat.

BARATHY Zsuzsa

1966 A sütés-főzés Zemplénagárdon. In Bodgál Ferenc (szerk.): *Borsod megye népi hagyományai. Néprajzi gyűjtők és szakkörök válogatott anyaga*. 272–275. Miskolc: Herman Ottó Múzeum.

³⁰ Gvadányi 1975: 213–216.; Szirmai 1805: 53.

³¹ Baskó, Bodroghalom. Dobrossy 1969.

³² Viga 2004: 124.

³³ Csáki Balázsné, ny. tanár, tájház gondnok.

BODÓ Sándor

1992 *A Bodroghöz állattartása*. Borsodi kismonográfiák, 36. Miskolc: Herman Ottó Múzeum.

BORSOS Balázs

1994 A bodroghözi települések földrajzi és területhasznosítási típusai a XIX. század közepén. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII.* 307–344. Miskolc

DOBROSSY István

1969 Az aszalás, mint konzerválási mód a Zempléni-hegység falvaiban. *Ethnographia LXXX.* 514–536.

FRISNYÁK Sándor

2005 A Felső-Tisza-vidék ártéri gazdálkodása. In Dövényi Zoltán-Schweitzer Ferenc (szerk.): *A földrajz dimenziói. Tanulmányok a 60 éves Tóth Józsefnek.* 235–247. Budapest: Timp.

GÖNYEY (ÉBNER) Sándor

1926 Adatok a Bodroghöz halászatához. *Néprajzi Értesítő XXI.* 11–20.

GVADÁNYI József

1975 *Egy falusi notárius budai utazásai. Rontó Pál.* Sajtó alá rendezte Julow Viktor, Budapest: Szépirodalmi Kiadó.

KÁNTOR Mihály

1927 Az ezeréves cigándi malom. *Sárospataki Hírlap* 33–43.

2004 Kántor Mihály megjelent munkái, gyűjtései. In Nagy István (szerk.): *Cigánd öröksége.* 21–146. Cigánd: Nagyközségi Önkormányzat.

KELETI Károly

1887 *Magyarország népességének élelmezési statisztikája, physiológiai alapon.* Budapest: Athenaeum.

KISBÁN Eszter

1997 Táplálkozáskultúra. In Balassa Iván (szerk.): *Magyar Néprajz IV. Életmód.* 417–583. Budapest: Akadémiai Kiadó.

2002 Savanyú ízlésirány Közép- és Kelet-Európa határán a XX. században. In Pócs Éva (szerk.): *Folyamatok és fordulópontok. Studia Ethnologia Hungarica IV.* Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére 23–55. Budapest: Pécsi Tudományegyetem Néprajz Tanszék – L'Harmattan Kiadó.

KNÉZY Judit

2014 Hagyományok és változások a mezőgazdasági népesség táplálkozásában (A 20. század első két harmadában). Viga Gyula (szerk.): *Fejezetek Cigánd néprajzából.* 27–79. Cigánd: Cigánd város Önkormányzata.

2017 A böjtök és a savanyú ízlésirány a bodroghözi Cigándon és környékén. *Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve* 27. 519–527. Sátoraljaújhely.

KUTI Klára

1997 Savanyú ételek egy 16. századi közép-európai szakácskönyvben. In Kuti Klára (szerk.): *Morzsák. Tanulmányok Kisbán Eszter tiszteletére.* 21–36. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

MOHAY Tamás

2010 Bodroghöz. In Paládi Kovács Attila (szerk.): *Táj, nép, történelem. Magyar Néprajz I.1.* 615–617. Budapest: Akadémiai Kiadó.

NYISZTOR Tinka

1995 A leves étel szerepe és jellege egy moldvai falu táplálkozáskultúrájában (Pusztina 1920–1994). *Ethnographia* CVI. 435–448.

2013 *Hétköznapok és ünnepnapok. A moldvai magyarok táplálkozásának etnográfája.* Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

SCHWALM Edit, Cs.

1984 Népi táplálkozási adatok a szlovák-magyar interetnikus hatásokhoz. In Kunt Ernő – Szabadfalvi József – Viga Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon.* 211–214. A Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XXV. Miskolc: Herman Ottó Múzeum.

SISKA József

1988–89 Bodrogek köz népi táplálkozása. A *Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei.* 25. 184–195. Miskolc.

SZIRMAY Antonius

1804 *Hungaria in Parabolis.* Buda: Typis Regiae Universitatis Hungaricae.

VIGA Gyula

2004 *Tájak, ízek, ételek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében.* Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság.

2006 A táj hasznosításának évszázadai a Bodrogek közben. A *Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIV.* 463–480. Miskolc

2014 A cigándiak gazdasági kapcsolatai a 18–20. században. In Viga Gyula (szerk.): *Fejezetek Cigánd néprajzából.* 111–132. Cigánd: Cigánd Város Önkormányzata.

Knézy Judit

Néprajzkutató

Judit Knézy

Fasting and sour tastes in the Bodrog area

The population of Cigánd, a small town in north-east Hungary, is predominantly Calvinist. Roman Catholic people are a minority, whose fasting habits are similar to those of the Catholic inhabitants of the surrounding area and region (Lent, every Friday, later only the first Friday of the month, possibly Wednesday, Christmas Vigil, Good Friday and Holy Saturday). The Protestant people consciously observed a strict fast on Good Friday, but for a long time they also generally stuck to a diet without meat and fat on Fridays. But the common diet also retains memories of the earlier, stricter fasts, partly because of poverty and an attachment to familiar tastes. Meaty, fatty foods were reserved for feasts, and on weekdays oil was used instead. The weekly diet included days with foods made with liaison (Tuesday or Wednesday), with every Friday remaining consciously fasting for the longest time. Saturday was also a day of porridge and mush, and in practice was considered fasting. The persistence of sour taste can be observed until the mid-20th century in many dairy, dairy-based, acidified foods, the survival of acidification methods. Fermented bran-water, whey, milk quenched with whey, and also cabbage linked the Bodrog area with Hungarian groups in north-eastern Hungary, Romania,

Moldavia, as well as with the neighbouring Polish, Ukrainian, Ruthenian and Slovakian populations. Fried porridge cooked in pickled or softened leaves (cabbage, grapes, horseradish), or baked on a hot stone or in an oven, was also widespread in the north-eastern part of the Carpathian Basin.

Szempontok a csíksomlyói búcsú átalakulásának vizsgálatához*

A csíksomlyói pünkösdi búcsúról szóló régebbi írásaimban – más kutatókhoz hasonlóan – ezt a több napon át tartó vallásos eseményt egy előre megírt forgatókönyv szerint zajló nagy közösségi rituális drámának fogtam fel, amelynek megélése a résztvevők számára katartikus élményt jelent.¹ E megközelítés háttérében egy hagyományosnak mondható rítusfelfogás áll. A búcsújárások vonatkozásában ehhez sorolom Victor Turner és Edith Turner szerzőpáros szemléletét, akik a keresztény zárandoklatokról szóló monográfiájukban fektették le a búcsújárást kollektív rituális dramaként kezelő paradigmának alapjait.² A búcsús eseményeknek ez a megközelítése ugyanakkor jól illeszthető a magyar vallási néprajzi kutatások hagyományaihoz is. A kutatók e felfogás jegyében egy-egy kegyhelyhez kapcsolódóan a rendszerint a búcsújárások hagyományos cselekvéssorát igyekeztek megfigyelni, valamint leírások, képek, filmek révén dokumentálni. Magyar vonatkozásban itt elsősorban Bálint Sándor és Barna Gábor a részletek sokaságát megvilágító monografikus összefoglalásaira tanulmányaira,³ valamint – a fentiek mellett – Bárh János, Bartha Elek, Gaál Károly, Mohay Tamás és mások egy-egy kegyhely búcsújárási gyakorlatát, illetve ennek valamely részvonalát behatóan vizsgáló közleményeire gondolok.

A csíksomlyói búcsúról szóló néprajzi szakirodalom is sokáig ebben az elméleti keretben közeledett a nagy szokáseseményhez, de a legújabb kori terepkutatások és a búcsúról szóló 1990 utáni néprajzi szakmunkák már egyértelműen jelzik, hogy a búcsújárás nagy rituális drámája az ezredfordulóra megváltozott, és ennek folyamánaként a fenti, hagyományosnak nevezett tudományos paradigma is revízióra szorul. Vass Erika disszertációja és könyve a gyimesi búcsújárás mai változását mutatja be,⁴ Peti Lehel a pünkösdi hajnali napnézés közösségi rítusának átalakulására,⁵ Balatonyi Judit pedig a kegyhely és a búcsú új paraliturgikus funkcióira figyelt fel,⁶ a kegyhely és a búcsú nemzeti identifikációban betöltött szerepét többben is vizsgálták,⁷ Mohay Tamás pedig több munkájában, legutóbb akadémiai doktori értekezésében, széles tematikával irányította rá a figyelmet a kegyhelyen megfigyelt új jelenségekre.⁸

* A Magyar Néprajzi Társaság 2022. évi közgyűlésén elhangzott előadás szerkesztett változata.

¹ Ezek nagyobbik része megjelent a *Csíksomlyó a népi vallásosságban* című könyvben. Tánczos 2016.

² Turner–Turner 1978.

³ Bálint–Barna 1994.; Barna 2001.

⁴ Vass 2007, illetve 2009.

⁵ Peti 2012.

⁶ Balatonyi 2011.

⁷ Balatonyi 2019.; Hoppál 2019.; Papp 1996.; Tánczos 2018.; Vörös 2005.

⁸ Mohay 2009., 2020.

Nyilvánvaló, hogy az új évezred mediális viszonyai, a tömegközlekedés megváltozott formái és egyéb tényezők hatására a búcsújárás gyakorlatban napjainkban olyan változások történnek, amelyek nem egyszerűen a régi formák változatai, illetve gazdagodásai vagy szegényedései. Ezek a változások, ha nem is kérdőjelezzik meg a búcsú nagy rituális drámájának jelenkori meglétét, mégis arra figyelmeztetnek, hogy az esemény egészét már nem lehet ilyen drámaként felfogni. A búcsú hagyományos elemeinek egy része kétségtől eltűnik, más része pedig úgy épül be valami újba, hogy önnön régi lényegét elveszítve átalakul. Hogyan tudja megragadni a mélyreható változásnak ezeket a mai, a búcsú résztvevői által is jól érzékelhető jelenségeit a néprajztudomány? Mit tud mondani ezekről az érzékelhető mai folyamatokról?

A globalizáció kétségtől létező és a néprajztudomány módszereivel is tetten érhető jelensége a mai búcsúnak. Csakhogy ez a fogalom túl tág és bizonytalan tartalmú ahhoz, hogy valamiféle módszeres elemzést tegyen lehetővé. Jelen tanulmányban a kegyhely új kulturális ökonómiájának lehetséges vizsgálati szempontjait kísérem meg felvázolni, mégpedig úgy, hogy a legutóbbi évek tereptapasztalatai alapján előbb külön-külön szemügyre veszem a nagy közösségi esemény kulturális gazdálkodásának legfontosabb összetevő tényezőit, majd kiemelem azokat a kulturális folyamatokat, tendenciákat, amelyek mindegyik összetevő tényező vonatkozásában tetten érhetők. Az általam alkalmazott szemlélet és módszer csak látszólag analitikus, valójában megpróbálok holisztikusan és integratív módon tekinteni a búcsú egészére. Tisztában vagyok ugyanis azzal, hogy a kegyhely teljes kulturális ökonómiáját jelentő, az elemzésben alább külön-külön kiemelt összetevő tényezők, illetve az ezekben megfigyelhető, ugyancsak külön-külön tárgyalt kulturális jelenségek, folyamatok együtt, egyszerre, egymással összefonódva működnek, olyannyira, hogy talán épp ezt az összefonódottságot, sőt hibridizációt tekinthetjük a mai búcsú egyik legfőbb jellemzőjének. Módszertani szempontból az elemzés szempontjainak analitikus elkülönítése mégis kívánatos, és végső soron az egymással összefüggő jelenségek megértését szolgálja.

Az 1989-es romániai rendszerváltás óta, de már azelőtt is viszonylag sok búcsúnak voltam megfigyelője, de tudatában vagyok annak, hogy a nagy eseménynek mindig csupán néhány részjelenségét láthattam. Ez természetes, hiszen nem létezik olyan – akár csoportosan végzett – megfigyelés, amely a búcsú egészére rálátást valósíthatna meg. De a rész bizonyos fokig az egészre nézve is mindig reprezentatív. Alább megpróbálok tehát a felvázolt általános tendenciákat az általam megfigyelt konkrét jelenségekkel példázni.

A KULTURÁLIS ÖKONÓMIA ÖSSZETEVŐI

Térhasználat

Amikor Henri Lefebvre nagy hatású elmélete a teret társadalmi terméknek, humanizált produktumnak tekinti,⁹ egyúttal azt is állítja, hogy ez az emberileg megalkotott tér történetileg változik, koronként új és új formákat és alakzatokat ölt. A táj új és új formáiban, a táj megalkotott elemeinek elrendezésében a társadalom mentális viszonyai, gazdasági tevékenységei, az emberek kulturális értékekről kialakított elképzelései, sőt ideológiai meggyőződéseik materializálódnak. A humanizált tér tehát lényegileg beszél arról a társadalomról, amely őt egy adott korban megalkotta.

Hagyományos értelemben a búcsú teréhez tartozónak kell tekintenünk nemcsak magát a kegyhely egészét (a ferences kegytemplom és környéke, a plébániatemplom, a Kis-Somlyó hegye az ott lévő kápolnákkal stb.), hanem mindazokat a tereket is, amelyeket a Székelyföld katolikus részeiről, Gyimesből és Moldvából érkező keresztalják a több napos búcsús zarándokutak során meglátogatnak. Ez a tér mindig hatalmas volt ugyan, de benne a búcsúhoz kapcsolható vallásos rituális vagy profán tevékenységek az ún. „hagyományos világban” átláthatók voltak, ugyanis évről évre azonos formában ismétlődtek. Mindig viszonylag pontosan lehetett tudni, hogy melyik térrészben milyen tevékenységekre kerül sor.¹⁰

A modernitás körülményei között a búcsú terei és e terek használata fokozatosan megváltozott. Néhány fontos tendenciát emelek ki alább.

Szembeötlő jelenség, hogy a búcsújárás hagyományosan is hatalmas terei mind magán a csíksomlyói kegyhelyen, mind a búcsú vonzáskörzetében még inkább *kiterjednek*. Ez azért következik be, mert a vallásos jellegű eseményeken túl a búcsú egyre erősebben olvaszt magába más gazdasági-kereskedelmi és profán kulturális rendezvényeket. Ezeknek a „kapcsolt” eseményeknek se szeri, se száma, még tematikus besorolásuk sem könnyű feladat: színielőadások, koncertek a legkülönbözőbb műfajisággal, táncmulatságok, egyesületi rendezvények,¹¹ szakmai találkozók, érettségi találkozók, kortárstalálkozók, testvértelépülésekkel való találkozások, kiállítások, termékbemutatók stb. (1–3. kép) A búcsú tereinek kiterjesztése nem újkeletű és nemcsak a modern életvilág külső körülményei által létrehozott, illetve befolyásolt jelenség. A tér átalakításában a búcsút szervező egyházi és világi értelmiség is szerepet játszik. A jelenség egyik korai példája: 1930 pünkösdjén nagyszabású, 18 termet megtöltő néprajzi és egyházművészeti kiállítás fogadta a búcsúra érkezőket, amelynek rendezői Domokos Pál Péter, Vámszer Géza néprajzosok és Nagy Imre festőművész voltak.

A térhez való viszony modern kori megváltozása nemcsak a tér kiterjesztésében érhető tetten. Még fontosabb jelenség, hogy a szent és a profán együttes jelenléte foly-

⁹ Lefebvre 1991. A tér „termeléséről” szóló lefebvre-i térelmélet alapos magyar nyelvű ismertetése: Berki 2015.

¹⁰ Például hol van a gyülekezés, mi az egyes keresztalják útvonala, hol szokás pihenőket tartani, a búcsú idején az egyes csoportok hogyan használják a kegyhely térszegmenseit, hogyan osztoznak meg ezeken a tereken stb.

¹¹ Például huszárok, lovagrendek, tudományos egyesületek, motorosok stb.

1. kép. A búcsúhoz csatolt könnyűzenei rendezvény plakátja a Kis-Somlyó hegy alatti borvízforrás mellett a körmenet útvonalán, 2022. (A tanulmányban szereplő képek a szerző felvételei)

2. kép. A pünkösdszombati nagymise periferiája: motorosok, autók, lófogatok, kirándulók a Nagy-Somlyó hegy aljában, 2022.

tán a hagyományosan jobban artikulált tér határai napjainkban elbizonytalanodnak. A szent terek nemcsak gazdasági-kereskedelmi tevékenységek színtereivé, hanem egyéb identitások kifejezőivé lesznek, és mindezek a tartalmak egy adott térben sokszor együtt és egyszerre jelennek meg.

A tér használatának általános jellemzője a periféria előretörése. Az új identitások általában az egyház és a világi szervezők által kevésbé ellenőrzött és a közösségi média

3. kép. Huszárok a szabadtéri oltár körül, 2018.

által kevésbé mediatizált periférián jelennek meg.¹² A jelenkori búcsúknak nagy számban vannak olyan résztvevői, akik rövidebb vagy hosszabb időt, olykor napokat töltenek a kegyhelyen, de a búcsú központi tereit (kegytemplom, Mária-szobor, kápolnák, szabadtéri oltár) fel sem keresik, számukra más térrészek lesznek a búcsú fontos tereivé.

Időhasználat

A tér mellett az embernek vannak egyéb produktumai is, amelyek ugyancsak keretet adnak az emberi létnek és egyszersmind a térhez hasonlóan ugyancsak lényegileg kifejezik az adott korban élő ember világképét, értékrendjét. A. J. Gurevics *A középkori ember világképe* című könyvében azt írja, hogy alig van a kultúrának paramétere, amely jobban jellemezné annak lényegét, mint az időfelfogás. Az idő felfogásában és tagolásában testesül meg egy-egy kor világérzékelése, voltaképpen az egész emberi magatartás, mentalitás és természetesen az életritmus is.¹³

A mai csíksomlyói búcsú talán legszembeötlőbb jelensége a kegyhelyen töltött idő lerövidülése. Ma is vannak olyan messzebről jött csoportok, amelyeknek tagjai hosszabb időt, akár két-három napot is eltöltenek pünkösdkor a kegyhelyen – ilyenek a távolabbi vidékekről gyalogosan érkező keresztalják tagjai, de leginkább a távolabbról, főleg Magyarországról jött csoportos résztvevők –, de a mai búcsú általános jellemzője ma mégis az, hogy a résztvevők többsége csak a pünkösdszombati nagymisén vesz részt, személygépkocsikkal vagy tömegközlekedési eszközökkel érkezve

¹² A kegyhely „mellékes”, „hátsó”, „fölsleges”, „örökségesítésre érdemtelen” stb. térrészeinek jelenkori felértékelődéséről kissé részletesebben már írtam: Tánczos 2018., illetve 2020.

¹³ Gurevics 1974: 80.

a közeli Csíkszeredába, és onnan gyalog közelítve meg a 2-3 kilométernyi távolságra lévő kegyhelyet.

A búcsúhoz kapcsolódó fentebb már említett egyéb események révén ugyanakkor számolnunk kell a búcsú idejének kitágulásával is: pünkösöd előtt és után a kegyhelyen és a kegyhely vonzáskörzetéhez tartozó településeken sok olyan vallásos vagy világi eseményre kerül sor, amelyek mind-mind a búcsúhoz köthetők.

Az idő lerövidülésének és kitágulásának jelensége ugyancsak a határok képlékenysége, átjárhatóságának megnyilvánulása. A térhatárokhoz hasonlóan az időszegmensek határai is elbizonytalanodnak.

Az új médiumok használata

A médiumok elemzői egyöntetűen egyetértenek abban, hogy egy-egy új médium – akár van saját tartalma, akár nincs – gyökeresen megváltoztatja egy-egy társadalom tér- és időhasználatát. A búcsújárások az ún. „hagyományos világban” az oralitás körülményei között történtek, az írást csupán az irányító személyiségek, kántorok, búcsúvezetők, stb. használták. A mai kor búcsújárási gyakorlatát ezzel szemben sokkal összetettebb médiahasználat jellemzi. A tér és idő előbb említett profanizálódása és hibridizációja sem független ezektől az új médiumoktól, sőt a búcsújárás hagyományosnak mondott rituális drámáinak felbomlásában ezek az új médiumok sokszor döntő szerepet játszanak. (4. és 5. kép)

A búcsú vallásos eseményeinek hatalmas képernyőkre való helyszíni kivetítése például bonyolult következményekkel jár. A pünkösdszombati nagymisén a szabadtéri Hármashalom oltártól távolabb lévők – azaz a tömeg nagyobbik része – nem látnak rá az oltáron zajló szent eseményre, amit a kivetítőkön követnek. De ezek a kivetítők időnként a búcsú más helyszíneit, résztvevőit is megmutatják, tehát mintegy felhívást jelentenek a szent eseményből való kilépésre. A képernyőn jelen van a szent és a profán. Utóbbi, azaz, hogy maguk a búcsúsok hogyan jelennek meg a kivetítőn, érdekesebbek lehetnek, mint maga a liturgikus cselekmény. Ugyanis a liturgia szertartásrendje mindenki előtt ismert, a közvetített élő valóság azonban – az, hogy mi és hogyan jelenik meg a képernyőn – mindig újdonság számba megy. Előfordul, hogy a szent liturgia közben a résztvevők önmagukat megpillantva felujjonganak, a képernyőn való felbukkanásukat másoknak is jelzik, és a látottakat ott helyben a szertartás alatt egymással megbeszélik, olykor ennek az élménynek még percekkel később is hatása alatt vannak.

Amikor a búcsúsok a kivetítő képernyő jelenlétét tudomásul veszik, a szentmise résztvevőiben azonnal tudatosul az, hogy ők ettől kezdve több minőségben vannak itt jelen: egyszerre a mise vallásos résztvevői (1), önmagukat képernyőn érdeklődve néző médiafogyasztók (2), a rájuk irányuló kamerák előtt viselkedő, önmaguk elképzelt arcát mutató színészek, azaz médiaszereplők (3), akiknek most rögzített képe az elektronikus média, a televíziós közvetítés, illetve sohasem felejtő, az archiválást is megvalósító internet által a napi hírek, illetve az „örökkévalóság” részévé is válik (4). Az új médium tehát óhatatlanul különböző szerepkörök keveredését, hibridizáció-

4. kép. Szelfizés a szombat déli nagymisén, 2018.

5. kép. Fényképezés, szelfizés a szombat déli nagymisén, 2022.

ját hozza létre. A modern mediális világban otthonosan mozgó, a következményekkel számoló mai emberek maguk is tudnak ezeknek a szerepköröknek az egymásra tevődéséről. A rájuk irányuló kamerák előtt önmaguk „szebbik” arcát mutatják: pózolnak, mosolyognak, felmutatják az identitásukat kifejező szimbólumaikat stb., vagyis a médiatudatosság átformálja egész viselkedésüket. Mivel az emberek sohasem tudhatják, hogy melyik pillanatban válnak a közvetítés és ezzel együtt a megörökítés, az örök megőrzés tárgyaivá, nem túlzás azt állítani, hogy ez az új médium a búcsúsok egész lényét áthatja. Az új mediatizált világban sohasem a saját valós terünkben vagyunk,

6. kép. A szent idő: Rózsafüzérrel imádkozó kilencven éves gyimesi asszony a kegytemplomban, 2022.

hanem a világ nagy színpadán láttatjuk önmagunkat. Ma már ritkán találni Csíksomlyón olyan embert, aki egyáltalán ne lenne tekintettel az új mediális környezetre, ne ismerné a médiumok természetét, és csak kizárólag vallását gyakorló hívóként a saját múltékony idejében volna jelen a kegyhelyen. A kivételek ritkák, de azért ma is léteznek. A búcsú vigíliáján a kegytemplom első padjaiban beszélgettem egy kilencven éves gyimesi asszonnyal, aki soha rá se nézett az előtte függő templomi kivetítőre, és kedves mosollyal, segítőkészen engedte meg számomra azt is, hogy imádkozás közben lefényképezzem, nem tulajdonítva jelentőséget ennek az eseménynek sem, azaz nem reflektált ezekre az új médiumokra. (6. kép)

Az ember ugyanis akkor él a maga autentikus idejében, ha felvállalja a múlt pillanat egyszerűségét. A pillanatot rögzíteni akaró, ennek a megismétlését lehetővé tevő új médiumok lényegében megszüntetik ezt az egyszerűséget. Az új technikai eszközök beékelődnek az ember és a világ közé, és amikor az ember ezt tudomásul veszi, akkor ennek megfelelően kezd viselkedni, ezáltal elveszítve a világban való jelenlét feltétlenségét, egyszerűségét. Nem lehetünk teljesen jelen úgy a szentmisén, ha közben önmagunkat figyeljük a kivetítő képernyőjén, nem találkozhatunk a felkelő napban megjelenő Szentlélekkel úgy, hogy közben szelfit készítünk a napvárás jelenetéről. Az elektronikus médiumok révén relativizálódik a világhoz való viszonyunk: jelen is vagyunk a világban és nem is, itt is vagyunk és máshol is vagyunk.

Az új médiumok a kegyhelyhez és a Szenthez való viszonyunkat gyökeresen megváltoztatták. A vallásos emberek a hagyományos világban is törekedtek a kegyhely által közvetített Szent megörökítésére, hazavitelére, másokkal való megosztására, végső soron egy transzcendens eredetű biztonság állandóvá tetelére. Mindez természetes, mert a lét megismételhetetlensége, az egyszerűség és a változásnak való kiszolgáltatottság a hagyományos világban is metafizikai rémületet okozott. A kegyhelyről származó és a

búcsú kegyelmeit hordozó, vallásos-mágikus szentelményi erővel rendelkező tárgyakat hazavitték, otthon másoknak is átadták és kiemelt tisztelettel őrizgették. Például a búcsúágot a tisztaszobában kegyképek mögé szúrták és annak minden levelére külön imádkoztak, a megszentelt képeket megcsókolták és imakönyvbe tették, a Mária-szoborhoz érintett zsebkendőket szenteltvízbe mártva megérintették a betegeket és így tovább. Nyilvánvaló, hogy a kegyhely ilyenén szimbolikus-metonimikus hazavitelének és másokkal való megosztásának közvetlen technológiája és legfőképpen a megosztás szellemi megalapozottsága teljesen más jelenség volt, mint amit ma az emberek az új médiumok által megvalósítanak. A szent hely reprezentációi ma már nem vallásos üzeneteket, hanem egyéb üzeneteket közvetítenek: például önreprezentációt: „itt voltam!”, identitáskifejezést: „ilyen voltam!”, „ezekkel voltam!”, „ilyen sokan voltunk!”, a természeti táj és a kultúrtáj szépségének „művészkedő” kommunikálását stb. Az új elektronikus médiumokban a kegyhely képéhez való döntően vallásos jellegű viszonyulás mára jobbra eltűnt. Az internet segítségével megosztott képek tömkelegét a címzettek lehet, hogy meg sem nézik, sőt lehet, hogy még maguk a készítők és megosztók sem. A búcsút közvetítő régi, tárgyi jellegű médiummal közvetlenebb,¹⁴ emberibb volt a kapcsolatunk. Ezek a tárgyak konkrétak, érzékelhetők voltak, a virtuális képek pedig egyrészt elvontak és nem konkrétak, tárgyszerűek, hanem szellemkép-szerűek,¹⁵ másrészt bekeverednek az internet vagy számítógép, digitális adathordozó egyéb képei közé, ahol mindig az új képek lesznek érdekesek és figyelemfelkeltőek a régebben esetleg „lementett”, „könyvjelzővel” ellátott, állandóan bővülő és hasonlóképp megfoghatatlan képeket tároló „archívumon” belül.

A fényképező és filmező személy a búcsú szent környezetét fotózandó és filmezendő, majd ezt követően interneten közvetítendő és az online térben vagy személyes digitális archívumban örökre megörökítendő tárgyként kezeli. A tér ezzel elveszíti szakralitását, hiszen a térhez való viszony megváltozik, a tárgy valaminek a tárgyává és egy másfajta cél eszközévé válik. Amikor az ember magát fotóztatja vagy önmagát fotózza (szelfi), ezzel mindegyre felajánlja önnön idealizált szellemképét a digitális médiumok általi kisajátításra. Hogy ez kedvező legyen, a cél érdekében a helyszínen viselkedik, sőt már az otthoni előkészületek is ezt a kedvező megjelenítést célozzák. (7. és 8. kép) A lefényképezett ember így megteremtett látszatképét Roland Barthes a képtárgy *eidolón*jának nevezi, azaz olyan kísértetképnek, amely vissza tud hozni egy a múlt időben már eltűnt személyt.¹⁶ A magunk igaz valósága ebben az új mediális világban tehát valahol elsüllyed, nem jelenik meg a világ színpadán, helyette idealizált szellemképeket forgalmazunk. Amikor napjaink prosumer kultúrájában önmagunkat filmezzük, fotózzuk és közvetítjük, önmagunk technikai eszközei előtt ugyanúgy *eidolón*okat teremtünk, mint amikor a kegyhelyen jelen lévő filmesek kamerájának igyekeznünk megfelelni, tetszetősen feltűnni.

¹⁴ Például szentkép, imakönyv, szentkép, búcsúág, kegyhelyről hozott gyógynövény, egyéb ajándék stb.

¹⁵ Erről a jelenségről egyik tanulmányában ezt írja Könczei Csilla: „A képernyőre kivetülő képek, bármennyire is fel tudják kelteni az érzékletesség illúzióját, elvont távolságra vannak tőlünk, eszünkbe se jut megérinteni azokat, testi kapcsolatot teremteni velük.” (2019: 508.)

¹⁶ A fogalom eredeti értelmezésben valóban egy halott megörökítésére, visszahozatalára vonatkozott. Barthes 1985: 14.

7. kép. Vallásos szinkretizmus és hibridizáció: újpogányság és kereszténység, „ősmagyar” és székely népviselet. Napvárás közben pünkösöd hajnalán a Kis-Somlyó hegy mögött, 2018.

8. kép. Napvárás a két Somlyó-hegy közötti nyeregben, 2022.

Az új médiumokhoz tehát a hibridizáció, a választhatóság, az időlegesség, a látványyszerűség fogalmai társíthatók, következésképpen korunk új mediális viszonyai veszélyeztetik a teljes önátadást feltételező igazi vallásos elmélyülést. De az új médiumok elől kitérni, a kihívásokat figyelmen kívül hagyni lehetetlen. A búcsút szervező erdélyi ferencesek maguk is saját weboldalt működtetnek, a soron következő búcsúhoz időben applikációkat készítenek, a kegyhelyen zajló szentmiséket élőben közvetítik stb.

Ritualizált és nem ritualizált cselekvések

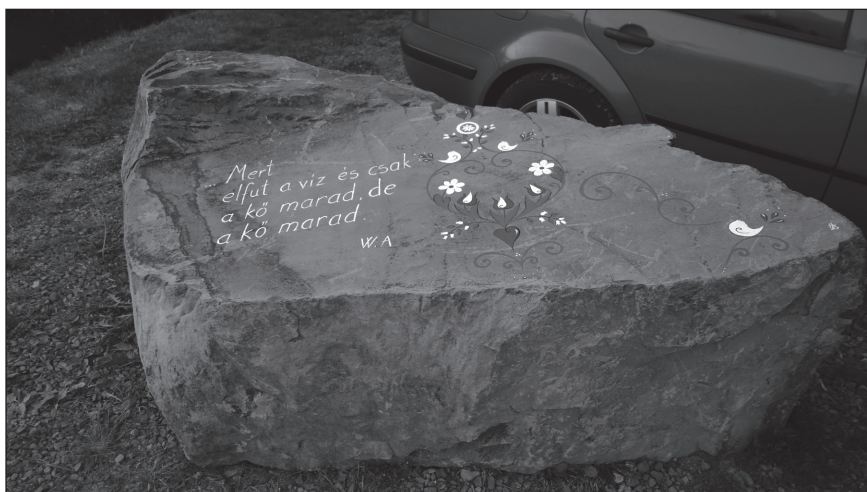

9. kép. Őrség a Székely Hadosztály csíksomlyói emlékművénél, 2022.

A búcsú idején elvégzett ritualizált vagy nem ritualizált szent és profán cselekvések ugyancsak a kegyhely kulturális ökonómiájához tartozó emberi produktumok. Ide tartoznak továbbá az önmegjelenítés különféle szimbólumai: tárgyak, öltözet, rítusok, szövegek stb., sőt a fogyasztás és a szórakozási formák megszervezési módja is.

Az új médiumok uralta búcsúban jól tetten érhető, hogy a jelen lévők a kamerák és a többi résztvevők számára valamiféle kimerevített maszkokban jelenítik meg önmagukat. Ezen a ponton ugyancsak hibridizációval állunk szembe: a búcsúsok egyfelől valóban a jelennek élnek, tényleges szent és profán cselekvésekben vesznek részt, de ugyanakkor – amint erről előbb szó volt – a kamerák és a többi résztvevő előtt viselkednek is, igyekeznek magukról egy-egy elképzelt idealizált arcot mutatni. A megjelenítés szándékának hangsúlyos jelenléte miatt a búcsújárás egésze olybá tűnik, mintha benne tudatosan teremtett kimerevített maszkok sokasága volna jelen és mozogná egy napokig tartó állandó kavalkádban.

Az önmegjelenítésnek azon túl, hogy ez a kamerák és a többi résztvevők számára történik, van még egy további fontos eleme: a búcsús cselekményekben minduntalan

10. kép. Kőre festett Wass Albert-idézet és nemzeti színű népies díszítés az autóparkoló szélén, 2022.

11. kép. A kegyhely jelképeit árusító középiskolás diákok, 2018.

érzékelhető, hogy a résztvevők tudatában vannak annak, hogy egy vizuális spektakulum részesei, amelyen örömmel vesznek részt. Érzékelhető, hogy a spektakulum nagy kavalkádjában egyszerre, egymással összekeveredve van jelen az önmegjelenítés szándéka, igénye és egy karneváli örömrzés jelenidejűsége. Az esemény így bizonyos tekintetben hasonlóná lesz a karneváli maszkos alakoskodók színjátékaihoz, amelyben a valódi maszkok helyét az egy-egy elképzelt ideált megjelenítő szimbólumok, kultusztárgyak stb. veszik át. (9. és 10. kép) Ilyen, a búcsúban megjelenített ideálok

12. kép. Hűtőmágnesek lokális világi és vallásos jelképekkel, 2022.

például: a katolikus vallásos hagyomány különböző vetületei, a székely vagy nemzeti magyar identitás, az ősi pogány vallás, a hagyományos népi kultúra területei: népzene, népi viselet, étkezés, a népi vallásosság műfajai stb. Mindezek megjelenítéseiből összeáll a búcsús kavalkád összképe. Ezt és a benne megfigyelhető emberi magatartásokat alapvetően határozza meg a résztvevők eszményi, eidolón-szerű önképe, amelyet az új vizuális médiumok számára olykor tudatosan, máskor pedig csak automatizmus-szerűen hoznak létre és forgalmaznak. A vásárosok sátraiban eladásra kínált legkülönbözőbb tárgyakon nemcsak a kegyhely vallásos jelképei vannak jelen,¹⁷ hanem a mitizált székely jelképek is: medve, szarvas, fenyők stb., a magyar és székely identitás különféle szimbólumai is: zászlók, térképek, történelmi személyiségek, népviselet, kiadványok stb. Amikor a búcsúsok búcsúfiát választanak, azonosulnak is a jelképek által kifejezett identitásokkal, rendszerint egyszerre több identitásformával is, vagyis a hibridizáció ezen a ponton is tetten érhető. (11. és 12. kép)

KULTURÁLIS FOLYAMATOK TENDENCIÁK

Egyik korábbi tanulmányomban Theano S. Terkenli a levebvre-i térelméletet szellemében fogant,¹⁸ több kutató által is alkalmazott fogalmi kategóriáira alapozva bemutattam már néhány olyan folyamatot, amelyek a csíksomlyói búcsú mai új kulturális ökonómiáját meghatározzák.¹⁹ A továbbiakban a kulturális ökonómia fent tárgyalt ösz-

¹⁷ Templom, kegyszobor, szabadtéri szentmise, kápolnák, a 2019-es pápalátogatás felvételei stb.

¹⁸ Terkenli 2002.; illetve Terkenli–D’Hauteserre (eds.) 2006.

¹⁹ Tánczos 2020. Ugyanez korábban megjelent még egy a csíksomlyói búcsúról szóló nagyobb angol nyelvű tanulmány részeként is: Tánczos 2018.

szetevői – nevezetesen a tér- és időhasználat, a ritualizált cselekvések, a médiumokkal való élés – vonatkozásában veszem szemügyre ugyanazokat a folyamatokat, amelyekről korábban egyszer már írtam.

A határok leomlása, összemosása (enworldment folyamatok)

13–14. kép. A fogyasztás öröme a Szék útján a kegyhelyről való távozáskor, 2022.

A búcsú átalakulásának bizonyos folyamatai a korábban viszonylag jól artikulált, egymástól élesen elkülöníthető jelenségek határait mossák össze. Az összemosás egyúttal összekeveredés, hibridizáció is. Néhány példa:

- Előbb már szó esett arról, hogy a nagymise szertartásán részt vevő és a szertartást kivétítőn néző személy egyszerre élő szentmisén résztvevő vallásos ember, de ugyanakkor a képernyő külső nézője is, ugyanúgy, mint a szentmisén részt nem vevők.

- A jelenség a természeti táj és a kultúrtáj összemosódásában is tetten érhető: a búcsú egyszerre szent cselekvés és kirándulás.

- A búcsú mai résztvevői alternatív módon változtatnak különböző magatartásformákat: vallásos, reprezentációt megvalósító, fogyasztói, hedonisztikus stb. (13. és 14. kép), és ezeket váltásokat olykor az átöltözésekkel is kifejezik. A moldvai csángó falvak búcsúvezetői egyöntetűen úgy nyilatkoztak, hogy régen ezek a búcsúsok alig hoztak pénzt magukkal kegyhelyre, és egyáltalán nem foglalkoztatta őket sem a vásárlás, sem a profán szórakozás gondolata.

- A személyiséghatárok elbizonytalanodását jelzi az is, hogy a búcsú résztvevőknek egyre kevesebb hányada tartozik egy-egy szervezett közösséghez, mindenekelőtt egy-egy hagyományosan szerveződő búcsús keresztaljához. A búcsú ideje alatt még a hagyományos szervezettséget mutató keresztalják is sokszor felbomlanak vagy épp ellenkezőleg: a búcsú központi eseményeire – a kegyhelyre való megérkezés, körmenet, szentmise, kegyszobor meglátogatása stb. – olyan résztvevőkkel egészülnek ki, akik amúgy nem vettek részt a hagyományos gyalogos zarándoklaton. Ilyenek lehetnek a járművekkel érkezők, a magyarországi testvértelepülések zarándokai. Az, hogy egy adott csoporthoz való tartozás változtatható vagy akár teljesen meg is szüntethető, a határok összemosásának megnyilvánulása. A csoporthatárok elbizonytalanodása a helyi régebbi vallásos értékrend és az erre alapozott vallásos rituális gyakorlat relativizálását is eredményezi.²⁰

A régi világ teljes eltűnése, leomlott régi világok (unworldment folyamatok)

A kulturális szegényedésnek vannak olyan drasztikus megnyilvánulásai, amikor a változások következtében a hely, mint táj lassan megfosztódik saját régi identitásától és végül inautentikussá válik.

A búcsú idejének előbb már említett lerövidülése voltaképpen nagy mérvű kulturális szegényedést jelent: azzal, hogy a búcsú ideje a résztvevők többsége számára csak a szombat déli nagymise idejére korlátozódik, azt jelenti, hogy a többi hagyományos időszegmensek számukra teljesen eltűnnek, nem vesznek részt a búcsú más eseményein, gyakran nem is tudnak ezek létezéséről. Sőt amint előbb már láttuk, még a fizikai jelenlét sem mindig jelent valódi jelenlétet: kulturális szegényedésről, szétbomlásról beszélhetünk akkor is, ha valaki úgy van jelen egy ritualizált eseményen, hogy nem végzi el a hagyományos rítusokat, azaz ha számára megszűnik a rituális idő tagolása

²⁰ Vass Erika a gyimesi keresztalják és a Magyarországról jött vendégek közös csíksomlyói búcsús útjait elemezve, meggyőzően mutatja be azt a jelenséget, hogy a helyi hagyományokat nem ismerő, olykor szekularizáltan viselkedő „csatlakozók” jelenléte a több napos búcsús út során gyengíti a csoport belső kohézióját és voltaképpen bomlasztó hatással van a hagyományos rituális gyakorlatra. Vass 2009: 95–136.

vagy akkor is, ha esetleg mást él meg ezekben a rítusokban (funkcióváltás). Például a pünkösdi hajnali napvárásról szóló, az 1970-es és 1980-as évekből származó első néprajzi híradások egyöntetűen azt emelték ki, hogy a ritualizált közösségi látomás gyimesi és moldvai csángó résztvevői a Szentlélek eljövetelét ünneplik a felkelő napban,²¹ de a legutóbbi, 2022-es búcsún magam alig találkoztam ennek a vallásos hitnek egyértelmű kinyilvánításával, az esemény inkább különböző képzetek hibrid egyvelegének hatott. Évtizedekkel, sőt talán évszázadokkal korábban a pünkösdi hajnali napkultusznak a legarchaikusabb vallásos képzetekkel rendelkező moldvai és gyimesi csángók voltak a főszereplői, de ők most egyáltalán nem voltak jelen az eseményen, legalábbis testületileg, csoportosan nem. A legutóbb megfigyelt napvárás résztvevői jobbra értelmiségiek vagy az ún. „középosztályhoz” tartozó személyek voltak, akiknek nagyobbik része Magyarországról érkezett. A rítus előbb említett keresztény tartalma – a Szentlélek pünkösdi eljövetelének megélése – mellett most egyéb tartalmak is megjelentek: jelen volt a természet tavaszi megújulása felett érzett öröm, az ősi gyökerek keresése és természetesen hangsúlyosan megnyilvánult egyfajta neopogány magatartás is. Mindezek a tartalmak együtt és egyszerre voltak jelen, amit megint csak a határok elmosódásának és hibridizációnak tekinthetünk. Végül soron kimondhatjuk, hogy a csíksomlyói pünkösdi hajnali napvárás hagyományos formája teljesen megszűnt: az esemény mai résztvevői nem azok, mint akik korábban voltak, más célok jegyében érkeznek ide és másként is viselkednek.

A búcsújárásnak sok más hagyományos cselekvéssora is eltűnt, vagy pedig a rítusok elvégzése fakultatívvá vált. Például a búcsúsok közül sokan ma már nem mennek fel a kegytemplom oltárán álló Mária-szoborhoz,²² elmarad a kegyhelyen való keresztút-végzés, a gyónás és az áldozás, a szentelményi erejű gyógynövények gyűjtésével is alig találkozunk stb. Maga a mai búcsú központi eseménye, a pünkösdszombati nagymise is gyökeresen átalakult, még a helyszíne is megváltozott. 1993-ig a kegytemplomban, illetve a templom előtti téren zajlott, azóta a két Somlyó-hegy közötti nyeregben celebrálják.

Az ún. *unworldment* folyamatok közé sorolhatjuk azokat a jelenségeket is, amikor egyes rítuselemek megmaradnak ugyan, de merőben új funkciókkal, jelentésekkel élnek tovább, vagyis a résztvevők már nem az eredeti vallásos szándékkal gyakorolják ezeket. Például a búcsú egyik központi eseménye, a körmenet grandiózus spektakulummá, látvánnyá és interaktív tömegeseménnyé változott, a pünkösdi hajnali napvárás csak valamiféle kulturális kuriózzummá lett és így tovább.

²¹ A napnézés rítusának részletes antropológiai elemzését Peti Lehel végezte el: Peti 2012. Lásd még Tánczos 2016: 146–152.

²² Régen a szobor köszöntése, megérintése és a zárándoklat végén a tőle való elköszönés a búcsújárás kötelező eleme volt.

Bárhol megteremthető világok (deworldment folyamatok)

Miközben a búcsújárás helyi hagyományainak jelentős része eltűnik vagy funkciót vált, ezek helyett új „hagyományok” is keletkeznek, olyanok, amelyek maguk is az autenticitás igényével lépnek fel, azaz magukat a lokális hagyományok részének tekintik, de ezek az új jelenségek már nem lokálisak. A búcsú idején minduntalan találkozunk például a magyar népi kultúra – pontosabban egy elképzelt népi kultúra – különböző formában való megjelenítéseivel,²³ a lovas- és huszárhagyományok felelevenítésével, a különböző lovagrendekkel, az ősmagyar viseletekkel és tárgyi eszközökkel stb. Ilyen teremtett hagyomány Csíksomlyón az Ezer Székely Leány Napja fesztivál, amelyet a búcsú után július elején szerveznek meg.²⁴

A búcsújárási gyakorlatot egyfelől a leépülés, a hagyományok elvesztése, másfelől az új elemek beépülése jellemzi. Napjaink új hagyományai hangsúlyosan az eladhatóság, fogyaszthatóság jegyében jönnek létre és közösségi nosztalgikus képzetekre – a népi kultúra tisztasága, a nemzeti múlt tisztelete – alapozódnak. Ily módon az *unworldment* folyamatokban felszámolódott világok helyett újak alakulnak, amelyek nem Csíksomlyó-specifikusak, de a kegyhely és a búcsú alkalmas arra, hogy ezek az idealisztikus művi varázsvilágok itt és ekkor megteremtődjenek.

A disneyfikáció jelenségei (transworldment folyamatok)

Az világteremtéseknek (ún. *worldmaking* jelenségek) van egy olyan típusa is, amikor a világteremtők egyáltalán nem használnak fel helyi hagyományokat, mert az illúzióteremtéshez egyáltalán nincsen szükségük ezekre. (15. kép) Sőt ezekben az esetekben a lokális, az autenticitás éppen a kommunikálhatóság és az eladhatóság akadályozója.²⁵ Az ilyen folyamatok végül is beteljesítik a hagyományos világ – és az ennek részét képező vallásos világgép – lebomlását.

A búcsú mint hatalmas tömegesemény óhatatlanul teret enged annak, hogy az ilyen „világteremtések” a szórakoztatóipar és a kereskedelem területén megjelenjenek. A búcsú szervezői felismerve a jelenségben rejlő veszélyt, a 2022-es búcsún a kegyhely környékén nem engedélyezték az ilyen termékek árusítását és az ilyen szórakoztatási formák gyakoroltatását.

²³ Népzeneések az utcán és a csatolt rendezvényeken, népviseletben való felvonulás, a tárgyi népművészet termékei, mint ajándéktárgyak, tárogató zene különféle helyzetekben például a napvárás idején stb.

²⁴ Az első találkozókra 1931–1935 között került sor. Kezdeményezői és szervezői Domokos Pál Péter, Vámszer Géza néprajzkutatók voltak, akiket az erdélyi katolikus értelmiség, a katolikus nőszövetség és a ferences rend is támogatott.

²⁵ A semmiből történő világteremtés extrém végletét jól példázzák a Disneyland-típusú tematikus parkok, a Las Vegas-i kaszinók és más hasonló jelenségek. Az igazi, globális disneyfikáció közege ma az online kultúra virtuális világa.

15. kép. Disneyfikáció, szórakoztatóipar a Szék útján, 2019.

ÖSSZEGZÉS

A jelen közlemény első felében kiemelttem a csíksomlyói búcsú új kulturális ökonómiájának néhány, általam központi jelentőségűnek vélt összetevő tényezőjét (tér- és időhasználat, rituális cselekvések és szimbólumhasználat, médiahasználat stb.), és terpmegfigyeléseim alapján néhány észrevételt fogalmaztam meg ezekre vonatkozóan. A tanulmány második felében azokat a napjainkban zajló kulturális folyamatokat próbáltam meg körülírni, amelyek a kulturális ökonómia előbb ismertetett területein tetten érhetők. Ezek a tárgyalt folyamatok egymástól elkülöníthetők, fogalmilag viszonylag jól körülírhatók, de alapvető jellemzőjük, hogy egymással szorosan összefonódnak, egymásból is következnek. A búcsú mai átalakulását olyan kulcsfogalmakkal lehet megragadni, amelyek végső soron mindegyik tárgyalt folyamatban tetten érhetők. Ilyenek fogalmak például: köztesség, átmenetiség, virtuális jelleg, hibridizáció, látványyszerűség, tömeges fogyasztás, profanizálódás stb.

Irodalom

BALATONYI Judit

- 2011 Gyűrűváltás a csíksomlyói Szűz-Mária-kegyszobor lába előtt. *Erdélyi Múzeum* LXXIII. 1. 63–84.
- 2019 Pünkösöd a gyimesbükki Ezeréves Határon. Etnikus és vallási versengések és ünnepi együttműködések. In Tánczos Vilmos – Peti Lehel (szerk.): *Mágia, ima, misztika. Tanulmányok a népi vallásosságról*. 479–511. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület – Kriza János Néprajzi Társaság.

BÁLINT Sándor–BARNA Gábor

1994 *Búcsújáró magyarok*. Budapest: Szent István Társulat.

BARNA Gábor

2001 *Búcsújárók*. Budapest: Lucidus Kiadó.

BARTHES, Roland

1985 *A világoskamra*. Jegyzetek a fotográfiáról. Budapest: Európa Könyvkiadó.

BERKI Márton

2015 A térbeliség trialektikája. *Tér és Társadalom* XXIX. 2. 3–18.

GUREVICS, A. J.

1974 *A középkori ember vilásképe*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

HOPPÁL Bulcsú

2019 Egy keletkező vallási peremjelenség: nemzeti zarándoklat Gyimesbükkön pünkösdi vasárnapján. In Tánczos Vilmos – Peti Lehel (szerk.): *Mágia, ima, misztika*. Tanulmányok a népi vallásosságról. 512–524. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület – Kriza János Néprajzi Társaság.

KÖNCZEI Csilla

2019 A vizuális médiumok testetlenné válása. In Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel (szerk.): *Aranymadár. Tanulmányok Tánczos Vilmos tiszteletére*. 503–513. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Erdélyi Múzeum-Egyesület.

LEFEBVRE, Henri

1991 *The Production of Space*. Oxford: Basil Blackwell.

MOHAY Tamás

2009 *A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás. Történet, eredet, hagyomány*. Budapest: Nyitott Könyv–L'Harmattan.

2020 *A csíksomlyói kegyhely és búcsújárás a 20. század második felében*. MTA doktori értekezés. Budapest.

PAPP Richárd

1996 „Ahol egy nép találkozik” – a csíksomlyói búcsú 1995-ben. In Boglár Lajos–Papp Richárd–Tarr Dániel–Tóth Bernadett (szerk.): *Etnikum és vallás*. 9–17. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont.

PETI Lehel

2012 A napbanezés rítusa. In Uő: *A moldvai csángók népi vallásosságának imagisztikus rítusai*. 135–154. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

TÁNCZOS Vilmos

2016 *Csíksomlyó a népi vallásosságban*. Budapest: Nap Kiadó.

2018a The New Cultural Economy and the Ideologies of the Csíksomlyó (Șumuleu Ciuc) Pilgrimage Feast. In: Szabó, Árpád Tőhötöm – Szikszai, Mária (eds.): *Cultural Heritage and Cultural Politics in Minority Conditions*. 145–178. Cluj–Napoca – Aarhus: Kriza János Ethnographic Society – Intervention Press.

2018b Ké a csíksomlyói búcsú? (Örökség-fogalmak és -ideológiák). In Jakab Albert Zsolt–Vajda András (szerk.): *A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció, használat, értelmezés*. Kriza Könyvek 43., 139–159. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

- 2020 A csíksomlyói pünkösdi búcsú új kulturális ökonómiája. *Erdélyi Múzeum* LXXXII. 2. 14–24.
- TERKENLI, Theano S.
2002 Landscapes of Tourism: Towards a Global Cultural Economy of Space? *Tourism Geographies*. Volume 4. 3. 227–254.
- TERKENLI, Theano S. – D’HAUTESERRE, Anne-Marie (eds.)
2006 *Landscapes of a New Cultural Economy of Space*. Dordrecht: Springer.
- TURNER, Victor – TURNER, Edith
1978 *Image and Pilgrimage in Christian Culture*. New York: Columbia University Press.
- VASS Erika
2007 *A búcsú és a búcsújárás mint rituális dráma*. Doktori disszertáció. Budapest, ELTE BTK.
– Ugyanezzel a címmel megjelent 2009.: Budapest: Lexika Kiadó – MTA Könyvtára.
- VÖRÖS Gabriella
2005 A szakrális, a nemzeti közösség és az egzotikum élménye. A magyarországiak részvételének motivációiról a csíksomlyói búcsúban. In Feischmidt Margit (szerk.): *Erdély- (de)konstrukciók*. 69–83. Budapest – Pécs: Néprajzi Múzeum.

Tánczos Vilmos

Egyetemi tanár, BBTE BTK Magyar Néprajz és Antropológia Intézet. Kolozsvár.

E-mail: tanczosvilmos@yahoo.com

Vilmos Tánczos

Points of View for an Analysis of the Transformation of the Csíksomlyó Pilgrimage

The paper examines the organisation of the new cultural economy of the pilgrimage to Csíksomlyó (Șumuleu) and provides viewpoints for its further ethnographic analysis. The author first summarises the general characteristics of the use of space and time, ritual and non-ritual behaviour during the pilgrimage, and the implications of the use of new media, and then identifies and illustrates the cultural processes that today collectively shape the new cultural economy of the shrine.

Regényes – szövevényes – szélsőséges. Hegyi Antal csongrádi plébános megítélésének változásai a 20-21. században*

A 2014 őszén megjelent „Plébánia és társadalom” című kötet tekintélyes része Hegyi Antal konfliktusokkal terhelt csongrádi plébánosi időszakának elemzéséről szól, melynek 1902-ben kényszerű amerikai emigrációja vetett véget.¹ Bár Hegyi soha többé nem ült a csongrádi plébánosi székbe, élete a későbbiekben számos olyan fordulatot tartogatott, mely jótékonyan árnyalta jellemrajzát, és alapjaiban befolyásolta munkásságának későbbi értékelését.² Írásomban a „regényestől a szélsőségesig” vázolom fel Hegyi Antal megítélésének változásait, mindezek utórezgéseit egészen napjainkig, ki-
térve a lehetséges okokra és körülményekre.

Hegyi Antal egy szegénysorsú hódmezővásárhelyi parasztcsalád sokadik gyermekeként látta meg a napvilágot 1848-ban. A vásárhelyi plébános hamar felfedezte a társaitól erősen különböző, kimagaslóan értelmes és tanulékony fiút, aki az ő támogatásával felvételt nyert a váci papnevelő intézetbe. Hegyi nem okozott csalódást: teológiai tanulmányait kiváló eredményekkel végezte. Felszentelését viszonylag rövid kápláni évek követték, majd a püspöki udvarba visszatérve egyre magasabb rangú hivatalokat töltött be.³ 1886-ban arra kérte egyházi előljáróit, hogy plébánosként is tegyék próbára képességeit. Ekkor kapta kinevezését a váci egyházmegye legdélebbi katolikus bányájára: Csongrádra. A 97%-ban római katolikus vallású, főként kis- és középbirtokos parasztság által lakott település Hegyi Antal életének legmeghatározóbb helyszíne lett.

A püspöki székhely levegőjével telített, fiatal pap olyan új szemlélettel érkezett Csongrádra, mely legalább fél évszázaddal meghaladta a korabeli szellemi és kulturális igényeket. Saját hatáskörén belül, elsőként kezdte rendezni az elhanyagolt, falusias településképet – mintaadóként a templomkertet és a temetőt –, hetilapot alapított, igen hamar a helyi kulturális és közhasznú egyesületek vezéralakja lett. Néhány év elteltével a helyi kisbirtokosok megsegítésére Hitelszövetkezetet és Takarékpénztárt alapított, majd a 48-as Függetlenségi Párt színeiben politizálni kezdett.

* A kutatást az MTA-ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport támogatta. Előadás-ként elhangzott a Magyar Néprajzi Társaság 2022. évi közgyűlésén.

¹ Gyöngyössy 2014. Hegyi Antal plébános példáján tetten érhető többek között Edoardo Grendi „kivételesen normális” koncepciója. Az elmélet szerint az atipikus – vagy statisztikai reprezentativitással ellentétes – jelenségek nyomán a társadalmi valóság olyan mélyrétegei tárulhatnak fel, melyek a konfliktus hiányában rejtve maradnának. A 19. század utolsó csongrádi plébánosa után ránk maradt terjedelmes forrásanyag értékes dokumentumgyűjteménye a papi normaszegés mintázatainak.

² A Hegyi Antalhoz kapcsolódó kutatások szépen illeszkednek az MTA-ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport által vizsgált témák sorába. Bárány 2013. Izgalmas korabeli párhuzamként említhető Lehoczki Zsuzsanna írása Kereskényi Gyula érdi esperes-plébánosról Ld. Bárány 2021.

³ Chobot 1917: 766.

Az „aranszajú papként”, a „szegények plébánosaként” is emlegetett Hegyi Antal látványosan fellendítette a helyi vallásos közéletet. A Jézus Szíve Társulat szárnyai alá 8000 hívet szervezett be, napját a város fogadalmi ünnepévé tette. A Jézus Szent Szívének tiszteletére készítettett, monumentális harang súlyától megrepedt a templomtorony.

Az, hogy Hegyi Antal privatájának terjedelme közel azonos a teljes csongrádi plébániai anyaggal, már sejteti, hogy terveinek megvalósítása nem volt zökkenőmentes. Törekvéseire ugyanis komoly árnyékot vetett Hegyi összeférhetetlen, lobbanékony természete, a jómódúak iránt táplált ellenszenve, erőszakos politizálási stílusa,⁴ valamint a más vallásúakkal szemben megnyilvánuló türelmetlensége. Emberi kapcsolatai a végletek között hullámoztak, ennek megfelelően Hegyi Antal megítélése is szélsőséges volt: míg a kis- és középparasztok a mindenre elszánt „lánglelkű papot” ünnepték benne, addig a nagygazdák, az értelmiségiek és a helyi zsidóság szemében nem volt több veszélyes szemfényvesztőnél. Csongrád társadalma a szikrázóan zseniális, ugyanakkor kemény természetű, kompromisszumokra képtelen plébános megítélése mentén fájdalmasan kettészakadt.⁵

A századfordulóra a helyzet elviselhetetlenné vált: miközben politikai ellenfelei sikeresen kiaknázták Hegyi ellentmondást nem tűrő természetét, kapcsolata a váci püspökkel elmérgesedett. *„Én belőlem már sem a börtön, sem a bitófa nem csinál más embert, mint a minőnek az Isten megteremtett. Azért megvetem ezt az üldözésekkel teljes, nyomorult földi életet, és ha kényszerítenek, elmegyek a végletekig barátaimmal együtt: de a mik történni fognak, a ki hallja, mind a két füle megcsendül belé.”*⁶ – írja elszántan egy, a váci püspöki szentszékeknek írt levelében.

1901-ben már harminc különböző ügyben folyt peres eljárás ellene, mígnem lázítás vádjával háromhavi fogházbüntetésre ítélték. Ekkor személyesen zárandokolt el Bad Ischl-be, hogy Ferenc Józsefnek átadja kegyelmi kérelmét.⁷ A királyi kegyelem megtagadásáról szóló értesítést 1902. november 3-án kapta kézhez.

Hegyi még aznap éjjel levelet írt a váci megyéspüspöknek, tudtára adva, hogy lemond a csongrádi plébánia vezetéséről. Egy másik levelet a Szilber nyomdának címzett, és a *Tiszavidék* című hetilap szerkesztésének felfüggesztéséről tájékoztatta a laptulajdonost. Eztán sietve összecsomagolt, és hajnalban teljes titokban útra kelt Amerika felé. Ez a pillanat a „plébánia és társadalom” című értekezés utolsó akkordja, Hegyi csongrádi plébánosi pályafutásának záró jelenete.

⁴ Dudás 1991: 13.; Erdélyi – Sebőkné Gombos 1988.

⁵ Füzesi é.n.

⁶ VPKL APriv. Hegyi Antal, 1895. december 9. Hegyi Antal levele a váci püspöki Szentszékeknek.

⁷ VPKL APriv. Hegyi Antal, 1902. június 17. Hegyi Antal levele a váci püspöknek.

AZ AMERIKÁS PAP

Hegyi Antal egyetlen hűséges barátja és feltétlen támogatója Sima Ferenc volt: ő várta a menekülő papot a youngstown-i kikötőben, 1902. november 23-án.⁸ Sima Ferenc szentesi 48-as újságíró, meghatározó közéleti személyiség volt, akit a politikai légkör ellehetetlenülése szorított ki Amerikába. Az „üldözött sorstársak” barátsága a következő hónapokban megerősödött: amelyik városba Hegyi költözött, vele tartott Sima és családja is. Alig egy év elteltével azonban Sima Ferenc súlyos tüdőgyulladást kapott, melynek szövődményeiből többé nem gyógyult fel. 1903-ban hunyt el.⁹

Hegyi néhány hónapig Clevelandban szerkesztette a *Magyarok Vasárnapja* című hetilapot, majd 1903-ban Fairport magyar lakosai hívták meg plébánosnak. Fairportot ebben az időben főként Zemplén és Ung megyéből kivándorolt magyarok lakták, de néhány finn, angol és szlovák család is élt a körülbelül háromezer fős településen. Hazaküldött levelei alapján úgy tűnik, hogy Hegyi Antal megnyugodott, és elégedett életet él Fairportban. Tettrekészsége ebben az idegen környezetben is nagy szolgálatot tett: hamar azt vesszük észre, hogy Hegyi az Ohio állambeli Árpádhon település megszületésénél bábáskodik, majd leteszi az első amerikai magyar árvaház és agg-gondozó ház alapjait. Egy alkalommal értesülünk arról, hogy lobbanékony vérmérséklete okán rendőrségi ügybe keveredett.¹⁰ Amerikába távozását, új életét végleges döntésnek szánta, ahogy azt több levelében is megerősítette: „én egyszer mindenkorra letettem arról a reménységről, hogy valaha még visszamenjek az országra... Azokra a borzasztó szenvedésekre, amiket Csongrádon keresztül éltem, rágondolni sem jó, nemhogy újra kezdjem.”¹¹

Hegyi váratlan távozése jelentős felzúdulást keltett Csongrádon. A plébánia átadás-átvételi eljárás nélkül lett fennhagyva; a szövevényes pénzügyek, félbemaradt intézkedések számos álmatlan éjszakát okoztak a sebtében kinevezett adminisztrátornak. Feljegyzéseit a Historia Domusból – mint arra „méltatlan bejegyzőt” –, kivágták. Hegyi Antal ellen szinte azonnal körözést adtak ki, majd távollétében összesen nyolc havi letöltendő fogházbüntetésre ítélték lázítás és magánlaksértés miatt.¹² Hátrahagyott ingóságait adórtartozás okán elárverezték. Az általa indított, legegyszerűbb kezdeményezéseknek sem akadt helyben követője: „A templom-teret Hegyi Antal plébános annak idején a templom részére sajátította ki, ma azonban úgy látszik nincs gazdája, mert a szépen díszlő fák a nagy szárazság folytán, egymás után száradnak ki.”¹³

⁸ Hegyi 1906: 1.

⁹ Alföldi Ellenzék, Szentes 1904. IV. évf. 121. szám. 2. oldal; Szentesi Lap, 1906. december 23. XXXVI. évf. 144. szám, 1-3.

¹⁰ 1903-ban egy „udvariatlan finnre” figyelmeztető lövéseket adott le. A finn úr elfogatóparancsot akart kiadatni Hegyi Antal ellenében, gyilkossági kísérletre hivatkozva. A bíróságra végül a finnt idézték be, mert ő volt a Hegyi által bérelt lakásban a következő lakó, és onnan a megegyezett idő előtt akarta kitenni a plébánost. Tánczos:2006: 72.

¹¹ TLM TTDGY 1903. július 7. Hegyi Antal levele Ludrovai Tóth Istvánnak. Ltsz. 88.2.14.

¹² Hegyi Antal ugyanis ellátogatott a csongrádi plébániára, miközben fel volt függesztve papi funkcióinak végzésétől.

¹³ Csongrádi Újság, 1904. augusztus 14. II. évf. 33. szám 2.

A csongrádi sajtóban még évekkel később is gyakran felbukkant az egykori plébános neve. Az a hír terjedt ugyanis, hogy Hegyi Antal élére állt egy olyan mozgalomnak, mely a magyar embereket kivándorlásra csábítgatja. Az egyik cikkíró nem mulasztotta el megemlíteni, hogy „felhívásának városunkban is sokan felültek”, és elhagyták Csongrádot az egykori plébános által ígért, jobb élet reményében. Holott „azok a kihalított földek, melyeket a kivándorlóknak Hegyi osztogat, nem elsőrendű földek, továbbá a víz és éghajlat miatt igen sokat szenvednek a már kitelepültek.”¹⁴ Ebben a légkörben telt el négy esztendő.

ISMÉT MAGYARORSZÁGON

1906. június 26-án Hegyi Antal váratlanul hazajött. A meggondolatlan kirándulást egy nemes cél érdekében kockáztatta meg: az általa alapítani kívánt első amerikai magyar árvaház működtetéséhez kívánt a Magyar Katolikus Püspöki Kartól és az illetékes minisztériumoktól támogatást kérni. Úgy tervezte, hogy a szükséges segítséget elnyerve apácákat visz magával, akik majd működtetik az intézményt.¹⁵ Elsőként Csáktornyan tárgyalt a székesfehérvári püspökkel, majd a belügyi-, kereskedelemügyi-, vallás- és közoktatásügyi- és az igazságügyi minisztereknél és a miniszterelnökségnél kilincselte kéréseivel.

Hegy nem tudott arról, hogy körözés alatt áll: gyanútlanul barangolt a minisztériumok folyosóin. Július 11-én éppen Ribényi Antal plébánosnál vendégeskedett, amikor este 10 órakor letartóztatták, másnap már a szegedi Csillag börtönben rabosították.¹⁶ Itt szembesült a nyolc hónapnyi fegyházbüntetéséről szóló ítélettel.

Hegy a letartóztatás izgalmai következtében megbetegedett, majd a hetek múlásával ereje és küzdésre termett alkata látványosan megtört. Távollétében az amerikai árvaház ügye csődöt mondott, és mikor paptársa tudomást szerzett letartóztatásáról, kisajátította Hegyi minden kintlévő tulajdonát. Hiába kért kegyelmet „az amerikai magyar farmerek atyjának” a fairport-i és a hammond-i gyülekezet, Hegyi – büntetett előéletű lévén – nem kaphatott Amerikában újból letelepedési engedélyt.¹⁷ Egykori egyházmegyéje is levette róla a kezét: a váci megyéspüspökhöz írt levelek bontatlanul érkeztek vissza hozzá. Hegyi Antal körül fogyni látszott a levegő: a börtönben éjjelnappal imádkozott, és hogy értelmet adjon az üres óráknak, csüggedten rendezgette az amerikai tapasztalatairól írt kéziratát.¹⁸

Hegy letartóztatása váratlanul érintette a csongrádi közvéleményt. A kárörvendő hangok mellett egyre hangsúlyosabbá váltak a Hegyi legyöngült állapotáról, jellemének szelídüléséről és az amerikai árvaház megghiúsulásáról szóló, szájalmat ébresztő

¹⁴ Csongrádi Újság, 1906. április 8. III. évf. 15. szám 2.

¹⁵ Hegyi é.n.; Erdélyi 1996: 26–30.

¹⁶ Csongrádi Újság, 1906. július 15. III. évf. 29. szám, 3.

¹⁷ Csongrádi Újság, 1906. szeptember 23. IV. évf. 39. szám, 3.

¹⁸ „A börtönőrök azt mondják, hogy a boldogtalan ember egész nap imádkozik. Könyvet nem akar olvasni, nem érdeklődik semmi földi dolog iránt, teljesen a vallásos áhítatnak él.” Csongrádi Újság, 1906. augusztus 12. IV. évf. 33. szám 3.

híradások: „Maga a fogház személyzet is a legnagyobb részvétellel van eltelve Hegyi iránt, s igyekszik neki minél tűrhetőbbé tenni a rabságot, amelybe ez az igazán szerencsétlen ember most embertársai – a szegény árvák – érdekében jutott.”¹⁹ Határozott fellépését, mely korábban a személyét érintő támadások állandó motívuma volt, elismerő hangon kezdték emlegetni, mondván: „senki más, csak egy oly erős akarátú ember képes arra, hogy annyi viszontagság és oly megerőltető megrázkódás után az idegenben is kiválva az átlagból, egyéniségének, temperamentumának megfelelő állást teremtsen a semmiből.”²⁰ Értékelések, latolgatások hangjaitól volt hangos a helyi sajtó. A közvélemény a megbocsátás felé hajlott, mondván: Hegyi a hontalanság terhéől sújtva megbűnhődött korábbi tetteiért.

Egykori csongrádi hívei is lassanként látogatni kezdték: pénzt gyűjtöttek számára, biztató leveleket és ételt küldtek neki. Ők vitték a híret Csongrádra, hogy „az egykor herculesi termetű pap nagyon megrokkant és megöregedett.”²¹ A tárgyalásról közzétett híradás érzékletesen vázolta az erősen lesóványodott, sápadt, kalapjával idegesen babráló Hegyi Antal reménytelen helyzetét, részvétellel szemlélve az egykori főnökének kezet csókoló, zokogó harangozót. Hegyi életének rejtett oldaláról, az amerikai élet nehézségeiről is itt olvastak a csongrádiak először: „Mikor Amerikába kiment, nem volt senkije, s az első lelkési hivatala nem jövedelmezett annyit, hogy abból cselédet tartathatott volna. Maga varrta, mosta ruháját, maga takarított, s mikor ezt beszéli, könnyes lesz a szeme, bizonyára eszébe jut egy elhibázott élet összes keserősége. [...] nem is lehet olyan szívtelen ember, aki ne sajnálná, s ne óhajtana a kegyelmet, hiszen 8 hónap alatt megölné a börtön levegője.”²² Mivel az országos sajtóban keringő vádakkal szemben nem volt lehetősége megvédenie álláspontját, az álhírek is kritikátlanul terjedtek.²³

A közvélemény ebben a változó légkörben új bűnbakokat keresett, melyet meg is talált Hegyi egykori politikai küzdőtársaiban. A régi bizalmasok lettek Hegyi Antal bukásának újonnan felfedezett okai: ők azok, akik kihasználták a plébános könnyen hevülő természetét, majd mikor lehetetlen helyzetbe került, hátat fordítottak neki. Hegyi Antal előtt ennek a mártír-narratívának a térnyerése nyitotta meg ismét Csongrád kapuit.²⁴

¹⁹ Csongrádi Újság, 1906. július 15. III. évf. 29. szám, 3.

²⁰ Csongrádi Újság, 1906. szeptember 23. IV. évf. 39. szám, 3.

²¹ Csongrádi Újság 1906. augusztus 12. IV. évf. 33. szám, 3.

²² Csongrádi Lap, 1906. augusztus 5. 16. évf. 32. szám, 2.

²³ Csongrádi Újság, 1906. augusztus 12. IV. évf. 33. szám, 3.

²⁴ A Csongrádi Lap cikkírója élesen, mégis Hegyi kiszabadítása mellett érvelve közvetíti véleményét a mártír-narratíva kapcsán: „Mi nem tartozunk azok közé, kik Hegyit politikai mártírnak tartják, mert akkor egyszerűen nem csak magunkat hanem a közvéleményt is ámtanók. Mi ismerjük Hegyi Antal hibáit, bűneit, de ismerjük erőit is. Tény az, hogy bűnei is nagyok, de nagyok erői is. Egyik szélsőségből a másik szélsőségbe ment, szóval minden tekintetben szélsőséges volt.” Csongrádi Lap, XVI. évf. 31. szám, 1906. július 29. 1–2.

A CSONGRÁDI KÖZBELÉPÉS

1906 őszén a csongrádi képviselőtestületi üléseken Hegyi Antal kiszabadításának terve volt napirenden. Prominens személyek (köztük egykori politikai ellenfelei) ragadtak tollat az érdekében²⁵: röpiratok, valamint egy 450 aláírást tartalmazó támogató ív is született. Az eljáróság az egykori nagy rivális, Sóhlya Antal főjegyző vezetésével hatvantagú bizottságot delegált a főispánhoz és Polónyi Géza igazságügyi miniszterhez, hogy átadják a támogatói ívet, és kieszközöljék egykori plébánosuk szabadulását. Hegyi Antal védője egy jeles csongrádi zsidó ügyvéd, Dr. Buk Herman volt, emellett Faragó Antal országgyűlési képviselő is határozottan agitált ügyében. A nyomatékos közbenjárásnak köszönhetően Hegyi Antal 1906 novemberében királyi kegyelemmel hagyhatta el a Csillag börtönt. Bár leveleiből világosan látszik, hogy szíve visszahúzta Amerikába, a „hazatérés” számára csak Csongrádon volt realitás.

Hegyi Antal visszatérése óriási érdeklődéssel kísért esemény volt, melynek pontos idejét falragaszok hirdettek az utcákon. A börtönt elhagyva, István bátyja fogatán először Szentesre kocsizott, ahol együtt ebédelt a Halász csárdában Ludrovai Tóth István mérnökkel. Sokan már ide elébe jöttek Csongrádól, így Szentes felől már tizenöt lovaskocsi kíséretében vonult be a Fő utcára. Jól előkészített fogadtatását részletgazdagon tárja elénk a korabeli sajtóhíradás: „Körülbelül fél öt órakor a Herkeféle malom felől behallatszott az első éljenriadal, amely nagy mozgolódásra bírta az eddig türelmesen váró tömeget. Az éljenzés mind közelebb hallatszott, végre feltűnt az első fogat, amelyen Máté Imre I-ső bíró és Dragon Károly II. bíró ült. A második fogaton jött Hegyi Antal és bátyja, majd L. Tóth István fogata következett, mely után Máté József és a többiek jöttek. Az éljenriadal ekkor már általánossá lett és mind erősebben hallatszott. A nagy tömegben óriási tolongás támadt, mert mindenki látni akarta Hegyi Antalt. Az Úri utca sarkán szinte életveszélyessé vált a tolongás. Máté János házánál, akihez mint vendég szállt Hegyi Antal, oly nagy néptömeg volt, amely minden talpalatnyi helyet elfoglalt, és addig meg nem mozdult, amíg Hegyi Antal egy pár szót nem szólt hozzájuk.”²⁶ Az aznap esti banketten, Szilávik János vendéglojében engesztelő pohárköszöntőkkel és megbékélt kézfogásokkal rendeződött Csongrád és egykori plébánosának kapcsolata. Hegyi ekkor nyilvánosan kijelentette, „hogy ezután leghőbb kívánsága az lenne, ha nyugodtan, kerülve minden mozgalmat, élhetne, csendben dolgozva a város javára és a nép boldogságára.”²⁷

Ettől a naptól kezdve Hegyi élete rendeződni látszott. Alig néhány hét elteltével munkába állt a Keresztény Gőzmalom Zrt. élén.²⁸ Mivel a malommal összekapcsolt

²⁵ „Én voltam a legagilisabb ellenfele, aki azzal a céllal vettem fel a harcot ellene: hogy megszüntetem az itt dühöngő politikai anarkiát, vagy békés úton, vagy a legfáradhatatlanabb küzdelemmel [...] És most, hogy megtörve, halálos betegen csongrádi híveire gondol [...] én felemelem szavamat és nyíltan hangoztatom, hogy bennünket csongrádiakat Isten és ember elítélne, ha elfordulnánk attól az embertől, ha nem sietnénk annak az embernek segélyére, aki vérünkbeli való vér – aki valamikor honfitársunk volt.” Dr. Hollósy 1906: 1.

²⁶ Csongrádi Újság, 1906. december 16. IV. évf. 51. szám, 1.

²⁷ Csongrádi Újság, 1906. december 16. IV. évf. 51. szám, 1.

²⁸ Csongrádi Lap, 1907. március 24. XVII. évf. 13. szám, 2.

téglagyár ötletét a vezetőségi tagok nem támogatták, néhány év elteltével távozott a tisztségből. Ekkor vette kézbe az általa alapított Keresztény Fogyasztási Szövetkezet vezetését. Kivételes püspöki engedéllyel még papi funkcióit is gyakorolhatta: vasárnapként misét celebrálhatott a csongrádi temetői kápolnában.²⁹

Hegyi egykori pozíciójának restaurációja három év elteltével majdhogynem teljesnek mondható: ott találjuk a település meghatározó egyesületeinek vezetőségében, rendszeresen ír véleményformáló cikkeket a *Csongrádi Újságba*. A sajtón keresztül promótálja a Duna-Tisza csatorna ügyét, közben vízvezeték-hálózatról, a település villanyosításáról, új színházépületről álmodik. A csongrádi 48-as párt tisztújító gyűlésén alelnöknek választják meg, majd Csongrádon egyedüli indulóként nyer a megyei képviselőválasztáson. Az 1910. december 21-én deklarált csongrádi nagyközségi főbírói cím polgári pályája csúcspontjának tekinthető.³⁰

A SOKAT LÁTOTT PAP-BÍRÓ

1910-re az akkor 62 esztendőes Hegyi Antal magatartása és világnézete jelentősen megváltozott. Az egyik leglátványosabb fordulat a vallási türelem gyakorlásával kapcsolatban észlelhető. Plébánosi időszakában Hegyi ugyanis nagy erővel bojkottálta a egyes házasságokat, folyamatosan támadta helyi református és zsidó tisztségviselőket, a rabbit, a teljes hitközséget. Ez a békétlenség számára is sok kellemetlenséget okozott: előfordult, hogy fél éven keresztül tüdőbaj gyötörte, mégsem fordult orvoshoz, mert kizárólag zsidó doktorok voltak a településen.³¹ Alig 20 esztendővel később már azt látjuk, hogy Hegyi Antal a vármegyei főügyészi állás betöltésére egy csongrádi evangélikus ügyvédet, dr. Moletz Lajost propagál, hisz már fontosabb számára, hogy pártfogoltja csongrádi lakos.³²

Az ő bírósága idején épült fel a Polgári Fiúiskola és Gimnázium,³³ elindult a Csongrád-Szentesi vasúti híd megvalósulásának terve, folyamatban volt az 1875-ben elvesztett rendezett tanácsú városi rang visszanyerése. Mindeközben a csongrádi hívek folyamatosan kérelték a váci püspököt, hogy Hegyi Antal legyen a plébános, de a kéréseket az egyházmegye rendre visszautasította.³⁴ Hegyi mindvégig jó viszont ápolt a helyi plébániával és a csongrádi plébánosokkal. Ahogy dr. Thury Károly írja:

²⁹ VPKL APriv. Hegyi Antal, 1907. július 16. Hegyi Antal levél a váci püspöknek.

³⁰ Csongrádi Lap, 1911. január 15. XXI. évf. 3. szám, 2.

³¹ „Orvosi bizonyítványt csak azért nem mellékelek ezen kérvényemben, mert az idevaló héber orvosok ellenséges indulattal vannak személyem iránt eltelve, és ez okból nem kívánom tudományukat igénybe venni.” VPKL APriv. Hegyi Antal, 1901. november 28. Hegyi Antal levele a váci püspöknek.

³² Csongrádi Lap, 1911. február 12. XXI. évf. 7. szám, 2.

³³ Csongrádi Lap, 1911. május 21. XXI. évf. 21. szám, 2.

³⁴ „Ma egy hete Hegyi Antal érdekében népgyűlés volt mely oda irányult, hogy Hegyi Antalt a csongrádi parochiájára visszahelyezzék. A népgyűlés elnökeül Forgó Antalt választotta, ki miután szóhoz jutott, elmondotta, hogy ők mennyire szeretik Hegyi Antalt és azért szükségesnek tartják, hogy férfiak és asszonyokból álló nagyszámú küldöttség menjen Gróf Csáky Károly megyés püspökhöz és Gróf Károly László kegyúrhoz az iránt, hogy Hegyi Antalt csongrádi plébánosnak kinevezzék.” Csongrádi Lap, 1911. szeptember 3. XXI. évf. 35. szám, 2.

„Plébánoskodásom alatt mindig atyai jóindulatot tanúsított irántam, és én gyermeki szeretettel csüggttem rajta.”³⁵

1918 novemberében a Károlyi-féle forradalom zavarai közepette Hegyi Antal lemondott tisztségéről, ettől kezdve csak a temetőkápolnában tartott hajnali miséken láthatta őt Csongrád népe. Lába egyre inkább felmondta a szolgálatot, súlyos anyagi zavarokkal küzdött, melyből időről időre az egyházmegye, a helyi plébános, valamint a Vallás- és Köznevelési Minisztérium adományai lendítették tovább.³⁶ Közben a háziúr is megpróbálta kilakoltatni, mert szüksége volt a kérdéses házrészre. Az ügy bíróság elé került, ám mivel Hegyinek nem volt hová mennie, albérletéből egy szobát megtarthatott.³⁷ A háziúr az ítéletnek eleget téve egy ablaktalan lyukat hajlandó volt lerekesztetni a számára. Ilyen körülmények között ülte meg aranymiséjét 75. születésnapján, 1922. szeptember 8-án.³⁸ Ekkor Hegyi Antal nyilvánosan bocsánatot kért mindazoktól, akiket életében valaha megbántott.

1923 elején a csongrádi gimnázium könyvtárának adományozta könyveit, amiért a Vallási és Köznevelési Minisztérium dicséretben részesítette.³⁹ Utolsó levele hódmezővásárhelyi családtagjainak 1923. április 2-án kelteződött. Ekkorra egészsége válságos állapotba került, vesebetegsége miatt lakását hónapok óta képtelen volt elhagyni. Teste felvizesedett, melynek következtében lábait alig tudta használni. Mindezek mellett súlyos köhögőrohamok gyötörték, így éjjel-nappal a díványán üldögélt, még aludni sem tudott.⁴⁰ Hegyi Antalt ebben a kilátástalan magányban érte a halál 1923. július 9-én. Temetése díszes külsőségek között, jelentős érdeklődéssel kísérve zajlott le. Sírja a Faragó – Lukácssevicsek család kriptájának kertjében található.⁴¹

PROVOKATŐR, SZOCIÁLIS HŐS, ANTISZEMITA

Az 1930-as évek elején Csongrádon is megalakultak az első földmunkás vállalkozói szövetkezetek, melyek kapcsán Hegyi Antal ismét az újságok címlapjára került. Ő ugyanis még az 1890-es években létrehozta a Tiszavidéki Takarékszövetkezetet, mely elérhető hitelkonstrukciókkal igyekezett a kis- és középbirtokos parasztság helyzetén segíteni. Név szerint Schandl Károly, a csongrádi hitelszövetkezeti mozgalom vezéralakja tette Hegyi Antalt aktuálissá: ez a mozgalom avatta őt modern szociális gondol-

³⁵ NBI Plébánia Csongrád, Historia Domus I. kötet 35.

³⁶ VPKL APriv. Hegyi Antal, 1923. május 1. a váci püspök levele Klebelsberg Kunó kultuszminiszterhez. 1923. június elején 42 ezer korona postai csekket kapott segélyként a Vallás- és Köznevelési Minisztériumtól és a váci püspöktől. VPKL APriv. Hegyi Antal, 1923. június 6. Hegyi Antal levele a váci püspöknek.

³⁷ Bátyja, Hegyi István még testvére plébánosi idejében költözött Csongrádra. 1913-ban hunyt el.

³⁸ Csongrádi Újság, 1922. szeptember 8. I. évf. 4. szám, 3.

³⁹ Csongrádi Újság, 1923. január 21. II. évf. 6. szám, 3.

⁴⁰ Hegyi Antal levele Hegyi Jánosnak, 1923. április 2. Tallér Anikó tulajdonában. VPKL APriv. Hegyi Antal, 1923. április 27. Hegyi Antal levele a váci püspöknek.

⁴¹ Csongrádi Újság, 1923. július 15. II. évf. 54. szám, 4.

kodóvá, a „keresztény közgazdasági mozgalmak úttörő harcosává”.⁴² Ekkoriban kapta Hegyi Antal nevét a város egyik új utcája, a jövőbeli Bökény városrész szélén.

A 20. század közepétől kezdve Hegyi Antal alakja lassan elhomályosult. A népes Hegyi család azonban számon tartotta emlékét, és kitartóan gyűjtötték a híres rokonnal kapcsolatos cikkeket, leveleket és anekdotákat. Életútjának első vázlatát is egy családtag állította össze 1985-ben: Simonffy György harmadéves gimnazista saját nagypapja gyűjtését és a családi történeteket felhasználva készítette el *a kubikosok papjáról, Hegyi Antal csongrádi plébánosról* című írását.⁴³ A dolgozatból tisztán körvonalazódik, hogy a rokonság büszke Hegyi Antal rendkívüli életútjára és eredményeire.

Dudás Lajos és Erdélyi Péter helytörténészek az 1990-es évek közepétől foglalkoztak Hegyi munkásságával.⁴⁴ Kutatásaik eredményeként született egy életrajzi cikk-sorozat, három tanulmány, majd 1997-ben egy Hegyi Antal emlékkonferencia valósult meg. Dudás és Erdélyi a helyben elérhető plébániai iratokra, a múzeum és a városi levéltár forrásaira, valamint a csongrádi újságok híradásaira támaszkodtak. Mindketten igyekeztek tárgyilagosan szemlélni Hegyi felkavaró kettősségét, és összegzésként megállapították, hogy Hegyi Antal volt a korabeli Csongrád polgárosodásának első számú ügyvivője.

A 2000-es évek közepén Tánczos Rolanddal, a szentesi levéltár-vezetőjével jóformán egyszerre, egymásról mit sem tudva figyeltünk fel a tekintélyes Hegyi Privátara a Váci Püspöki és Káptalani Levéltárban. Tánczos írásának címe (ti. a „harcos plébános”) Hegyi Antal gyászjelentésére utal, és egy teljes, átfogó életrajzt ad közre az Oppidum Csongrád évkönyv hasábjain – ezúttal a Privata adataira támaszkodva.⁴⁵ A korábbiakhoz hasonlóan Tánczos is kiemeli Hegyi rendkívüli természetét; ugyanakkor a normaszegő magatartás következményeit és hatását Csongrád társadalmára kizárólag a „Plébánia és társadalom” című értekezés latolgatja.

Az 1980-as években még így sóhajtoztak az akkor idősek, ha bármiféle hanyagság történt a csongrádi plébániatemplom környékén: „*ha ezt Hegyi Antal látná, biztosan nem hagyná!*” Amikor idős adatközlőim – a szüleiktől hallottakra támaszkodva – Hegyi

⁴² Csongrádi Újság, 1927. március 4. VI. évf. 29. szám. 1. „Csongrádon tört ki 1892-ben először az alföldi földmunkás forrongás. E kitörésnek Hódmezővásárhelyen támadt visszhangja. A kitörés okozta bajok orvoslásának módját a csongrádi talajnak kell megtalálni! Rendőri és fegyveres halállal a szociális forrongást egy időre el lehet nyomni, de megszüntetni nem lehet. Hogy e bajokat orvosolni kell, először Csongrád volt plébánosa: Hegyi Antal hirdette. Közjogi hitvallása tekintetében Hegyi Antal kritika alá eshetik, de mint szociálpolitikus bírálaton felül áll. Hogy szociálpolitikai alkotásainak egy része meg életében megszűnt, semmit sem von le kiváló érzékéből és a messze jövőbe való látásából. Hegyi Antal szociálpolitikai törekvéseit Csongrádon a Schandl-korszak karolta föl teljes egészében, mikor sarkkövé tette gróf Széchenyi István jelszavaival: a keresztény nemzeti öntudat kifejlesztését, a közértelmesség fokozását s az ezekből folyó szolidaritás, a társulás, egyesülés, tömörülés, szövetkezés gondolatát.” Csongrádi Újság, 1929. december 5. VIII. évf. 128. szám, 2.

⁴³ Simonffy é.n.

⁴⁴ Dudás 1991.; Erdélyi – Sebőkné Gombos 1988.; Erdélyi 1996.

⁴⁵ Tánczos 2006.

Antalról mesélnek, rendszerint ez az egy motívum kerül említésre: „*Hegyi Antal megkövetelte a rendet!*”⁴⁶

Hegyi Antal helye és szerepe Csongrád történelmében az elmúlt két esztendőben ismét témává vált néhány, a városhoz kötődő online közösségi térben. „*Botrányos, börtönviselt, sikkasztó, antiszemita*” és hasonló címszavakkal ellátott írások terjednek a közösségi médiában, erősen egyoldalú képet festve Hegyi Antal személyiségéről. Ezek a szövegek interneten elérhető, archív folyóiratcikkek alapján, forráskritikát nélkülözve kérdőjelezik meg a Hegyi Antal utca létjogosultságát.

Bár Hegyi Antal alakja feltűnő, munkássága hangos, plébánosi élete pedig mozgalmas és megosztó volt, tettei mégis modern, előremutató gondolkodóra vallottak. Megérezte a korabeli csongrádi társadalom vágyát egy olyan lelkipásztor iránt, aki a hívek lelki élete mellett azok földi szegénységén is enyhíteni igyekszik. Aki a közösség megóvásáért buzgón elvégzi az imádságot, de ha kell, személyesen segíti a helyi árvízvédelmi bizottság munkáját.

Hegyi Antal szociális érzékenységének eredője minden bizonnyal hódmezővásárhelyi családi gyökereiben keresendő. Ez könnyítette meg számára a visszatérést Csongrádra, ez emelte a főbírói székbe, és ez a motívum öröklődött át halála után, az 1930-as években. A fiatal korában oly jellemző zsidóellenes hangok az utolsó évtizedekben elhalkultak, sőt: a helyi zsidóság felé engesztelő gesztusokat tett. A csongrádiak úgy vélték, hogy jellemének árát megfizette hontalansággal, magánnyal, börtönkosztal. Talán ennek köszönhető, hogy a „bűnös, börtönviselt pap” narratíva teljes mértékben hiányzik életének utólagos recepciójából.

Összegzőként megállapítható, hogy Hegyi Antal munkásságának átfogó értékelése csak a teljes életút – változatos forrásokra épülő – ismeretében kísérelhető meg. Az amerikai évek, a börtönlélmények és az életkor haladása ugyanis észrevehető nyomokat hagyott Hegyi Antal gondolkodásmódján, döntéseiben, magatartásán.⁴⁷ Mindezek mellett számolni kell a történelmi korszakok változó tükrével, mely a mindenkori jelen szándékai szerint árnyalja, forgatja, láttatja a múltbéli, megosztó karaktereket.

⁴⁶ Nagyon hasonló szemléletű írás olvasható a korabeli helyi sajtóban is: „*Haza jön már Hegyi Antal. Meszlik a templom tornyát, készítik az állványokat körül, minek nem egy bámulója akad. Egy jóképű menyecske is a bámulók közé keveredik s amint áhítattal emeli fel semeit a toronyra, igaz meggyőződésből mondja: Haza jön már Hegyi Antal, azért meszlik a tornyot, nehogy piszkosan találja, félnek tőle, mert kispri megint az egész városházát.*” Csongrádi Újság, 1904. júl. 17. II. évf. 19. szám, 2.

⁴⁷ „*Hegyi Antal védelmére kel volt ellenfeleinek, s annak az ügynek, amelyet üdvösnek lát a városra nézve, bárha a bor és gyümölcs kiviteli részvénytársaságot azt a csongrádi pénzintézet akarja létrehozni amely ellenfélnek tekintette őt valamikor. Hát az események és maga Hegyi Antal is beigazolták, hogy ő nemes gondolkodású ember [...]*” Csongrádi Lap, 1907. július 21. XVII. évf. 30. szám, 4.

Irodalom

BÁRTH Dániel (szerk.)

2013 *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18-20. századi Magyarországon*. Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék.

2021 *Papok a 18–20. századi lokális közösségekben. Történetek találkozása*. Budapest: MTA-ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport.

CHOBOT Ferenc

1917 *A váci egyházmegye történeti névtára II. A papság életadatai*. Vác: Dercsényi Dezső vállalata, Pestvidéki Nyomda. II.

DUDÁS Lajos

1991 Hegyi Antal 2. rész. *Csongrád*, IV. 1991. július 5. 13.

ERDÉLYI Péter

1996 Amerika a századelőn, ahogy egy csongrádi plébános látta. *Honismeret* XXIV. 3. 26–30.

ERDÉLYI Péter – SEBŐKNÉ GOMBOS Zsuzsanna

1988 Országgyűlési képviselő-választás 1901-ben Csongrádon. In Juhász Antal (szerk.) *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1988*. 259–276. Szeged: Móra Ferenc Múzeum.

GYÖNGYÖSSY Orsolya

2014 *Plébánia és társadalom. A római katolikus alsópapság és a laikus templomszolgák társadalmi szerepe Csongrádon a 19. század második felében*. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 48; A Vallási Kultúrakutatás Könyvei 16. Szeged: SZE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.

HEGYI Antal

1906 Sima Ferenc Amerikában. *Szentesi Lap*, 1906. december 14. XXXVI. 140. 1.

TÁNCZOS Roland

2006 Hegyi Antal, Csongrád harcos plébánosa. In Georgiades Ildikó (szerk.): *Oppidum Csongrád 2006*. 59–74. Szentes: Oppidum Csongrád Alapítvány.

Források

FÜZESI Péter

é.n. *Csongrádi arcképek*. Csongrád, Tari László Múzeum Néprajzi Adattár 69-2008.

HEGYI Antal

é.n. *Amerikai életképek*. Tari László Múzeum Néprajzi Adattár 107-2001.

DR. HOLLÓSY István

1906 *Kegyelmet Hegyi Antalnak*. Tari László Múzeum Néprajzi Adattár 107-2008.

NBI Plébánia Csongrád

Nagyboldogasszony Plébánia Irattára, Csongrád

SIMONFFY György

é.n. *A kubikosok papjáról, Hegyi Antal csongrádi plébánosról*. Tari László Múzeum Néprajzi Adattár 114-2008.

TLM TTDGY

Tari László Múzeum, Történeti tárgyak és dokumentumok gyűjteménye (Csongrád)

VPKL APriv. Hegyi Antal

Váci Püspöki és Káptalani Levéltár, Acta Privatorum Hegyi Antal

Dr. Gyöngyössy Orsolya

CSIK CSKK Tari László Múzeum, Csongrád

E-mail: orsolyagyongyossy@gmail.com

Orsolya Gyöngyössy

**Novelistic – Complicated – Extreme: Changes in Public Opinion during the 20th
and 21st Centuries Regarding Antal Hegyi, a Parish Priest**

The public opinion regarding the actions of Antal Hegyi, Roman Catholic parish priest of Csongrád (1886–1902) in south-east Hungary, has been changing from time to time. Father Hegyi had a strong, controversial personality, combined with an extraordinary life. He was the first who tried to improve the village landscape by tidying up the grounds, pavements and vegetation in the churchyard and in the cemetery. He made great efforts to establish and strengthen new religious confraternities, develop the church infrastructure, and make religious events more ceremonial. Despite these well-intentioned endeavours, his antipathy towards the rich and the Jews, and his excessive political ambitions irritated numerous residents of Csongrád. After his relationship with the diocesan of Vác deteriorated, several charges were brought against him, and finally he was sentenced to prison. He then unexpectedly escaped to America. The return was both surprising and painful: he came back with the intention to ask support from ministries and the episcopacy to establish the first orphanage and care home for Hungarians living in America. However, his expectations were not fulfilled: he was imprisoned in Budapest, and had to stay in jail until the magistrate of Csongrád achieved his release. His new life after his return to the village was completely different, as his behaviour was affected by the years spent in America, the prison and the natural changes with age. The author in her article analyses the fluctuation of public opinion regarding the actions of Father Hegyi. The research reaches to the present, 99 years after the death of this extraordinary priest.

KÖNYVISMERTETÉSEK

Barbara Plankensteiner (szerk.): Benin. Geraubte Geschichte MARKK Museum am Rothenbaum Kulturen und Künste der Welt, Hamburg, 2022. 267 p.

Kemecsi Lajos

A világ néprajzi, antropológiai múzeumai, szabadtéri néprajzi kiállításai az utóbbi néhány évtizedben jelentős változásokon mentek keresztül. A nemzetközi szcénában a néprajzi múzeumok felelőssége és lehetőségei érdemben megnöttek az utóbbi évtizedekben lezajlott emlékezetpolitikai fordulattal összefüggésben. Széleskörű kritika ért számos intézményt történelmük – gyarmatosítással való kapcsolatok, a támadók szerint elavultnak tűnő céljai és küldetései miatt. A kritika hatására a néprajzi-etnológiai-antropológiai múzeumok politikai és identitásviták terepeivé váltak. Számos intézmény vizsgálta fölül saját múltját, korábbi gyűjteményi, kiállítási és közönségkapcsolati stratégiáját, alakította át küldetésnyilatkozatát, programstruktúráját. Az útkeresés okai sokrétűek, irányai nem választhatók el az egyes országok történelmétől, etnikai összetételétől, nemzet- és kultúrpolitikájától, de ugyanúgy hatással vannak rájuk a globális társadalmi változások és a múzeumi világ új módszertani megközelítései is. A posztkoloniális kritika, a posztstrukturalista reflexivitás az antropológia tárgyi fordulatához szorosan kötődött.

Az egyik közismert gyűjtemény, amely nem pusztán a szakemberek, hanem a szélesebb körben érdeklődők számára is szinte jelképévé vált a fentiekben jelzett posztkoloniális kritikának az ún. benini bronzok kollekciója. Egyébként tanulságos, hogy a kollekció megnevezése pontatlan, hiszen a mai Nigéria területéről származó tárgyak nagy többsége sárgarézből készült...

A benini bronzokat egy brit katonai különítmény rabolta el 1897. februárjában amikor a büntetőexpedíció részeként a támadók lerohanták a mai Dél-Nigériában található királyság fővárosát, Benin Cityt, majd onnan mintegy tízezer felbecsülhetetlen értékű relikviával távoztak. Ez az elképesztő méretű kincs a világ 165 múzeumába és magángyűjteményébe szóródott szét! A legtöbbször, 900 darabbal a *British Museum* rendelkezik és aktuálisan látogatható állandó kiállításában igen korlátozott módon reflektál a gyűjtemény eredetére. Egyébként a benini eredetű tárgyak közül anno Budapestre is fölkináltak megvásárlásra néhányat, azonban a Jankó János által vezetett Néprajzi Tár elállt a vételtől. Ezért nem kell aktuális főigazgatóként a recenzensnek ezzel az örökséggel kapcsolatosan közvetlenül intézkednie.

A német múzeumokban – így a 2022-ben már a teljes terjedelmében megnyílt *Humboldt Forum* állandó kiállításán Berlinben viszont alapos elemzés kíséretében szerepelnek a benini tárgyak. A hamburgi időszaki kiállítás, melyhez szorosan kapcsolódik az ismertető kötet, 2021. december 16-án nyílt meg a *MARKK Museum am Rothenbaum Kulturen und Künste der Welt* múzeumban és volt ott látogatható egészen 2022. december 31-ig. A tárlat rendezője Barbara Plankensteiner a német muzeológia egyik meghatározó szereplője. Aktív résztvevője a nemzetközi múzeumi diskurzusnak és számos nemzetközi konferencián tartott gondolatébresztőnek, esetenként akár provokálónak szánt előadásokat. A korszerű néprajzi – antropológiai múzeumi küldetés kérdéskörében elismert szaktekintélynek számít. Részt vett a Néprajzi Múzeum 2022. májusi megnyitását követő *What's Up?* című nemzetközi konferencián is. Az ott elhangzott előadása olvasható a 2022-es Néprajzi Értesítőben.

A nemzetközi szerzőgárdát tartalmazó kötetben a szerkesztő szerzőként is működik, hiszen a hamburgi múzeumi gyűjtemény formációs folyamatait is összefoglalja értelmező és elemző tanulmány segítségével. Ő jegyzi a kötet egyik leghosszabb fejezetét (18-32. old.), amely a benini királyság

ETHNOGRAPHIA 134/2023. 3. sz.

történetét és művészetének jellemzőit tárgyalja. Barbara Plankensteiner készítette a kötet gerincét adó részletes gyűjteményi katalógus fejezetet is (110-163. old.), amelynek a kiváló fényképes dokumentáció mellett hangsúlyos részét képezi a gyarapodás folyamatának hangsúlyos bemutatása. Mert ugyan a legkorábbi benini darabok rögtön 1897-ben felbukkannak a hamburgi múzeum gyűjteményében, de gyakorlatilag kisebb megszakításokkal egészen 1999-ig gyarapodik a 200 darabos látványos gyűjtemény! A kezdetekről, a kollekció első darabjainak megszerzőjéről külön kutatás- és intézménytörténeti szempontokat föl vállaló archívumi dokumentumokra épülő tanulmány szerepel a kötetben Silke Reuther proveniencia kutató művészettörténész tollából. Justus Brinckmann gyarapító működésének kritikai elemzése jól illeszkedik a kortárs német muzeológiai tudományos módszertan által gyakorolt projektek közé. A proveniencia kutatás a hamburgi Benin kollekció későbbi időszaka-ira is kiterjed. Az ezzel foglalkozó alapos tanulmányt a hamburgi múzeum fiatal kutatója, Jamie Dau írta. Alapos tanulmányában egy komplex kapcsolati hálózatot (180. old.) rekonstruált a korabeli kereskedők, utazók személyének beazonosítására is hangsúlyt fektetve.

Különös érzékenységgel elemzi önálló tanulmányban Osaisonor Godfrey Ekhatör–Obogie nigériai szerző a benini kultikus tárgyaknak a vallás és a politikai hatalomgyakorlás szimbólumaiban betöltött szerepét. Tanulmányának részét képezi a benini királyság hatalmi struktúráját komplex ábrán bemutató és az összefüggéseket és kapcsolódásokat kiválóan érzékeltető ábra (67. old.). Az elemzés aktuális terepmunkára épülő dokumentációval segíti az elrabolt műtárgyakon szereplő szimbólumok napjainkban is eleven jellemzőinek megismerését. A kiállítás és a kötet egyik, a közvetlen benini kollekción túl tágabb körből származó része, egy 1600-ban elsüllyedt szállító hajó rakományának az elemzése. A rézrudakat, nyersanyagokat, muskétákat és ágyúkat tartalmazó szállítmány az észak-németországi vízalatti régészeti leletek egyik legfontosabb lelőhelyeként ismeretes. Ralf Wiechmann a *Hamburgi Történeti Múzeum* igazgatója, numizmatikus kutató a 17. századi gyarmati kereskedelem jellemzőit és a leletek alapján rekonstruálható korabeli kereskedelmi viszonyokat vizsgálja tanulmányában. Henrietta Lidchi a hollandiai *Világkultúrák Nemzeti Múzeuma* (ide tartozik a *Museum Volkenkunde* (Leiden), a *Tropenmuseum* (Amsterdam) és az *Africa Museum* (Berg en Dal) kutatási és gyűjteményi területért felelős vezetője, a 19. századi gyarmati konfliktusok katonai jellemzőit elemzi tanulmányában. A katonák és tengerészek zsoldját, illetve fizetését az akcióik során megszerezhető hadizsákmány (trófeák) rendszeresen kiegészítették. A formális rablásból származó jövedelemszerzés adminisztratív ismérveit tárgyalja korabeli archívumi forrásokra építve. Megkísérli rekonstruálni a benini zsákmány szétosztásának jellemzőit, s ezzel összefüggésben az egykori szereplők közül néhányat, a helyszínen készített trófeákkal pózoló dokumentatív fényképét is bevonja a kutatásba.

Egyébként erőssége a kötetnek a gazdag archív fotóanyag gondosan adatolt közzététele mellett a modern múzeumi műtárgyfotózás elvárásainak teljesen megfelelő fényképek közlése is. A kötet záró tanulmányai között szerepel Felicity Bodensteinnek a benini királyi kincsek restitúciójának előtörténetét összefoglaló írása. Ő a tudományos vezetője a *Digital Benin* projektnek. Ez az online adatbázis és digitális katalógus húsz ország 131 intézményéből származó adatokat tartalmaz összesen 5.246 benini műtárgyról (<https://digitalbenin.org/> Letöltés: 2023. 07. 04.). A kötetben részletesen bemutatja a digitális projektet Anne Luther a Digitális Örökség Intézet alapítója. A szerző véleménye szerint a katalógus létrehozása felgyorsíthatja az ősi afrikai műtárgyak hazatelepítését a világ gyűjteményeiből. Tanulmányából kiderül, hogy az első visszaszolgáltatási igényt még 1935-ben fogalmazta meg II. Akenzua Oba Nigériában! A szociológus – antropológus professzorként a nigériai hagyományos kultúra elismert szakértője, Kokunre Agbontaen-Eghafona a restitúciós igény háttérének dokumentumait kutatta, hangsúlyosan az identitás szimbólumokra koncentrálva. A forrás-

közösség számára hordozott jelentéstartalmak részletes elemzése a kortárs antropológiai kutatások hangsúlyos eleme. Tanulmányában (210-222. old.) bemutatja a benini műtárgyak elrablására reflektáló kortárs művészeti projekteket is. A kötet záró fejezetében a szerkesztő és a kiállítás főkurátora Barbara Plankensteiner összefoglalja a jelenben játszó folyamatok jellemzőit a Németországban őrzött benini műtárgyak visszaszolgáltatásával kapcsolatban. Beszámol a 2021. áprilisában indult nigériai delegációs látogatásokról az érintett németországi (Köln, Hamburg, Berlin) múzeumokban, melynek során a műtárgyakat megmutatták az egykori tulajdonosok képviselőinek. Ismerteti azt a részletes tárgyalási folyamatot, amit a Benin – Dialog – Gruppe, melynek európai intézmények képviselői és nigériai kollégák közösen a tagjai, folytat és melynek várható végeredményeként a benini műtárgyak tulajdonjoga visszakérül a forrásközösséghez. Teljessé teszi a kötetet a gazdag hivatkozott nemzetközi bibliográfia és a részletes térkép közreadása.

A hosszúra nyúlt recenzió zárásaként fõlhívom a figyelmet, hogy a benini bronzokról való lemondás precedenst teremthet a legnagyobb nyilvánosságot kapott vita, az un. Elgin-márványok visszaszolgáltatása számára is. Ezek az athéni Akropolisz épületeinek azon márványból készült szobrai és domborművei, amelyeket 1801-1812 között Lord Elgin vásárolt meg a Görögországban akkor uralkodó törököktől és szállított Londonba. 1816-ban a brit kormány vásárolta meg ezeket és ajándékozta a British Múzeumnak, amelynek ma is büszkeségei. Napjainkban is vita kérdése a műkincsek felvásárlásának és elszállításának jogossága. Görögország hosszú évek óta a visszaszolgáltatásukért küzd...

Ben-Amos, Batsheva – Ben-Amos, Dan (ed.): The Diary. The Epic of Everyday Life. Indiana University Press, 2020. 492 p.

Horváth Kinga

Mi a napló? A napló, mint műfaj minden írástudó társadalomban fellelhető, az emberek különböző külső és/vagy belső hatás miatt jegyzik le életük teljes, vagy csak egy adott szakaszát. A Pennsylvániai Egyetem Összehasonlító Irodalom Tanszékének professzora *Batsheva Ben-Amos*, aki mellette gyakorló klinikai szakpszichológus és *Dan Ben-Amos* folklorista, Ázsia és Közép-Kelet kutató által szerkesztett tanulmánykötet összegző céllal jött létre: a folyamatosan fejlődő és változó napló-kutatás (*diary studies*) legkiválóbb kutatóinak átfogó elméleti, illetve esettanulmányait rendszereztek egy vaskos kötetbe.

Az első fejezetben három tanulmány járja körbe a naplóírással kapcsolatos elméleteket. A kötetet *Philippe Lejeune* és *Catherine Bogaert* nyitotta meg és francia példán keresztül mutatja be a modern naplóírás társadalmi alapjait. Rámutatnak, hogy a naplóírás diszkrét szokás, így nehéz pontosan meghatározni a naplóírók számát. 1988-ban a Francia Kulturális Minisztérium felmérése alapján a válasszadók 7% (15 év felettiek) vezetett az elmúlt 12 hónapban naplót, míg 1997-ben már 8%. A szerzőpáros feltételezi, hogy napjainkban többen vezethetnek naplót, mint a 19. században, illetve, hogy a naplóírás tinédzser lányok esetében közösségi kultúráként és átmeneti rítusként is definiálható. A felmérés azt is kimutatta, hogy míg a tizenéves fiúk a lányokhoz képest kevesen írnak naplót, addig ez a szám felnőttkorban már megközelíti a lányokét. Lejeune és Bogaert arra is rámutat, kétséges, hogy létezik egységes pszichológiai profilja a naplóvezetőknek, hiszen az írásnak több célja lehet.

Kathryn Carter két feminista naplóértelmezési irányzatot különböztet meg: a pszichoanalitikait és a történeti-materialistát. Az első irányzatban a korai feminista kritikusok a naplót női műfajként próbálták értelmezni, párhuzamot vontak a nők élete és a naplóírás között: érzelmek, töredezettség. Ezek a megállapítások inkább erősítették, mintsem megkérdőjelezték volna a nemi sztereotípiákat.

A naplót, mint kizárólag női műfajt értelmezni annyit jelent, hogy a kutató figyelmen kívül hagyja az írók (egyéni) céljait a naplóvezetéssel és hogy a naplók különböző történeti szakaszokban milyen célt szolgáltak. A történeti-materialista megközelítésben a napló szerzőjét elválasztják a szövegtől, csak a kéziratra koncentrálnak és a napló-kéziratok archiválását és megőrzését a társadalmi osztály anyagi jelképének tekintik.

A fejezet harmadik szerzője *Julie Rak* Alison Bechdel, amerikai karikaturista grafikus memoárján keresztül mutatja be a napló és az életírás (*life writing*) lehetséges kapcsolatait. Bechdel gyerekként próbálkozott meg először naplót vezetni, de az OCD (obszesszív-kompulzív zavar) miatt abbahagyta, később ez a kényszerbetegség az, ami a megszokott naplóformától eltávolította, mert kényszeresen törekedett az *igazság* lejegyzésére, de a féltelme, hogy félreértelmezi az eseményeket meggátolta ebben és elvesztette bizalmát a szavak hitelességében.

A második fejezetben négy tanulmány járja körbe a (modern) napló-kánon megalkotásának körülményeit. *Dan Doll* felvázolt egy brit irodalomtörténeti irányvonalat a 16. és a 20. századi naplók alapján. Bár egy vicc alapján Doll feltételezi, hogy vezettek már naplót a korai 16. században is, ellenben még a 17. századból is kevés írás maradt fent. Egyetértve Felicity Nussbaum angol irodalomtörténésszel, a szerző három korszakra osztja fel a brit naplóírást: a 17. században kezdődik spirituális fejlődésre koncentráló naplóírás, a 18. században még mindig domináns a spirituális fejlődés nyomon követése, de már foglalkozik a szekuláris világgal is, nagy hatással volt rá az újságírás és a regény megjelenése. A 19. században már jelentősebb a világias témák, és az ismeretlen olvasóközönség megjelenése, aki már nem családtag vagy azonos vallási gyülekezetből származik. A naplóírók a már nyomtatásban megjelent naplókat használták, mint útmutatókat.

Michel Braud a francia nyelvterületeken vette górcső alá, majd megállapította, hogy a 19. századi magánnaplókat (*private diaries*) követte példaként az utókor. Az első francia nyelvű (modern) napló a 18. század végén jelent meg, ami több változás együttese okozott: az otthonokban a privát helyek száma megnövekedett és elszeparálódott a közösségi terektől, a papír elérhetőbbé, illetve az időmérés is pontosabbá vált. Ezzel párhuzamosan, a szubjektum kezdett elszakadni az isteni és a társadalmi rendtől. Ezek a változások együttesen eredményezték, hogy az intim írásmód megjelent a naplókban, amikben már a testről, érzésekről, a létezésről, mint egyéni tapasztalatáról írnak, elszeparálva a vallási kontextustól.

Steven E. Kagle tanulmányában az észak-amerikai naplókánon kialakulásának állomásait vette végig a 17. századtól a 20. századig bezárólag. A puritán naplók (*spiritual journals*) mellett már korán megjelentek az útinaplók (*travel diaries*), az általa külön kategóriaként kezelt felderítő naplók (*exploration diaries*), majd a románc és udvarlaskor vezetett naplók (*romance and courtship diaries*), a transzcendentalisták naplói (*transcendentalists' diaries*), a háborús naplók, illetve a betegségnaplók. Mégis, a 20. századi naplóírást a korszak kiemelkedő naplóvezető írói határozták meg, például, Anaïs Nin, May Sarton, Glenway Wescott vagy Sylvia Plath

A kötet harmadik fejeztében *Desirée Henderson* a digitalizált napló archívumok problémaköreit járta körbe. Rámutat, hogy azon túl, hogy a digitalizált archívumok azt a félrevezető látszatot keltik, hogy a naplók között nincs semmilyen kapcsolat. Különböző módszerekkel történt a digitalizálás, néhány csak a vizuális változata a kéziratnak vagy a nyomtatott szövegnek. A naplókat az általánosan használt keresőfelületek nem adják ki találatként, hiába elérhető a legtöbb (amerikai) napló online.

A negyedik fejezet három esettanulmánya kifejezetten az útinaplók témakörét vizsgálja. *Tim Youngs* a 18. századtól napjainkig, a brit és amerikai útleírásokkal (*travel writing*), útinaplókkal foglalkozó írásában a kötet nyitó tanulmányát jegyző Philippe Lejeune azon állításával száll vitába,

hogy az útinaplók nem tekinthetők teljes értékű naplóknak, hiszen az út végével azok lezártnak tekinthetők, míg a naplóknak nincs előre látható vége. A naplók a naplóvezető napjainak a struktúrázásában segít, míg utazáskor ez a mindennapi struktúra nem betartható, az utazás alatt jobban érzékeljük a céltudatosságot és a haladást, mint az egyszerű hétköznapiak során.

Agnieszka Sobocinska tanulmányában egy általános összefoglalást nyújt az ausztrál útinaplókról. Leggyakoribb úti cél az autentikusság, az európai – főleg angol – gyökerek kereséséről szólnak. A Sydney – London táv a késő 19. században 3 hónap volt, ami a két világháború között már 6 hétre csökkent (Sydney - New York táv is hasonló utazási időt vett igénybe). A hajón vezetett napló szórakoztatást is nyújtott egy zárt, monoton közegben, illetve, például az emigrálók körében az egy szimbolikus törésként is értelmezhető a régi élettől. Az 1950-es évektől az ausztrál utazók elkezdtek Ázsia felé jobban nyitni, sőt, többen utaztak Indonéziába, mint Angliába. Előtte az ázsiai országok csak, mint időszakos megállók jelentek meg a végcél előtt, ahol maximum pár napot töltöttek el.

James M. Hargett a császári Kína időszakában (809–1911) írt útlejegyzések és útinaplókat elemzte. Bár már igen korán – a Ming dinasztia alatt – megjelenik a személyes, privát napló, de a kínai szerzők a császári időszakban egyáltalán nem szerették legbelsőbb gondolataikat és érzelmeiket kifejezni, erre inkább a költészetben találunk példákat. A Song dinasztia korszakában (960–1279) vezetett útinaplókat két kategóriába lehet osztani: követségi és az folyónaplókra (*river diary*), bár tartalmuk nagyon hasonló, az előbbi a külföldi bizonytalan kapcsolatokról és az utazásról, addig az utóbbi tekinthető inkább az útinaplók elődjének Kínában. Az európai és az Észak-amerikai kultúra hatása csak az első Ópiumháború után jelenik meg.

Az ötödik fejezet szerzői a magánnaplók publikálásának, illetve az elképzelt vagy valós olvasóközönségének kérdésköréit járták körül az esettanulmányaikban. *Marilyn Ferris Motz* a naplóban szereplő titkok titkosságát vagy éppen nem titkosságát vizsgálta, például a nők (barátok, családtagok) cserélgették és kommentálták is egymás naplóit, illetve a férfi rokonok gyakran ellenőrzésképpen elolvasták azokat. A naplóírók próbáltak kontrollt gyakorolni afelett, hogy kik olvashatják el a naplóikat, hiszen míg a napló önkéntes odaadása a bizalom jelképe, addig a titokban, engedély nélküli elolvasása a szerző autonómiáját kezdi ki. A tanulmány bemutatja egy 19. századi amerikai jegyespár napló-cserélésének történetét, ami elősegítette a kapcsolatuk érzelmi elmélyülését is.

A fejezet utolsó tanulmányában *Elizabeth Podnieks* megfordítva a helyzetet, és olyan naplóírókat vizsgált, akik nem a naplók által váltak hivatásos írókká, hanem éppen fordítva: olyan angol, kanadai és amerikai szerzőkre koncentrált, akik az irodalmi munkásságuk mellett vezettek naplót. Virginia Woolf, Alice Dunbar-Nelson, John Cheever, Anaïs Nin és George Fetherling irodalmárok naplóiból kiderül, hogy az írók mindig „szolgálatban” vannak, akkor is figyelembe veszik a közönséget, ha éppen nincs. Írásaikban látszik, hogy figyelembe veszik a naplóírás-hagyományokat és segítettek a hagyományok formálásában is.

A kötet hatodik fejezetében a politikai konfliktusok alatt született naplókat vették szemügyre. Első tanulmány az amerikai polgárháború alatt írt (konföderációs, déli) női naplók témáit mutatja be. *Kimberly Harrison* rámutat arra, hogy már a polgárháború előtt a déli elithez tartozó nők gyakran vezettek naplót, amiben legtöbbször a család történetét írták meg. A háború kitörése még jobban fellendítette az igényt az írásra, és bár megmaradt a családi események feljegyzése, mint fő cél, de mellette megjelenik a nemzeti kontextus és annak hatásai a naplóíróra. A háború lezárásával sok addig naplóvezető nő abbahagyta az írást, hiszen a rabszolgaság eltörlése után olyan új munkákat kellett elvégezniük, ami nem hagyott időt a szövegalkotásra.

Elizabeth Baer tanulmányában Hendrik Witbooi, namai forradalmár küzdelmeit mutatja be a német kolonizációs elnyomás, a rasszizmus és a dehumanizáció ellen. A nyugati napló definíció nem fedti le teljesen Witbooi írását, hiszen az bár tartalmaz naplóbejegyzéseket, de azon túl tartalmaz utazási számadásokat, emlékeztetőket és nyilatkozatokat, amiket az ellenségeinek szánt levelek formájában írt meg. A tanulmány szerzője épp ezért, az archívum és a napló kifejezéseket szinonimaként használja, hiszen egy hibrid, több műfajt egybefoglaló irategyüttest vizsgált.

Leonard V. Smith az I. világháború alatt harcoló két francia katona (Henri Barbusse író és Marc Bloch történész) naplóján keresztül vizsgálja a naplóíró igazsága és narratíva közötti eltérést. A napló – egyik definíciója szerint, a napi szintű, események *hű* feljegyzése – a *mindennapi élet* megörökítése és nem a *mindennapi halál* lejegyzésére szolgál. A szerző szerint a Nagy Háború során vezetett naplók íróinak az embertelen élményektől egy lépést hátrálni kellett, hogy mindazt, amit átéltek narratívává tudják alakítani.

Jochen Hellbeck az orosz forradalom előtti naplóhagyományokat állítja szembe a sztálinista naplóírással. A mostanáig élénken élő közhiedelemmel ellentétben a naplóírás nem szűnt meg a sztálinizmus alatt, csak új – már nem egyéni, hanem közösségi, politikai – célokat szolgált. A kutatók és írók, miután megnyíltak a szovjet archívumok a peresztrojka alatt, elkezdtek keresni a naplókat és főleg azokban a sztálinizmussal való (lelki) ellenállást. Bár a műfaj népszerű maradt az előzetes felvetéssel szemben a korszakban a teljes társadalomban, a keresett ellenállást nem találták meg a kutatók. A naplók introspektívek voltak, de az nem kapcsolódott az individualista célokhoz, hanem a naplóírók késztetést éreztek arra, hogy *beleírják* magukat a forradalom utáni társadalmi- és politikai rendjükbe.

Batsheva Ben-Amos tanulmányában a 1939 és 1945 között íródott Holokausztnaplókat vizsgálja. A legtöbb napló csak a háború alatt íródott (gettókban, ritkábban a koncentrációs táborokban), mert a szerzők legtöbbször nem érték meg annak a végét, ezzel kapcsolatban két ismeretelméleti problémát vázol fel Ben-Amos: hogyan értelmezhetik a Holokauszt utáni kutatók a túlélők tapasztalatait? A holokausztnaplók egyszerre magánnaplók, illetve tanúvallomások is, de a kutatók eddig inkább utóbbi értelmezési mezőre koncentráltak, mert úgy tartották, hogy a személyes élmények annyira traumatikusak, hogy nem lehet azokat értelmezni. A szerző által felvázolt második probléma azt próbálja értelmezni, hogyan birkóztak meg a naplóírók azzal az egzisztenciális helyzettel, hogy ők *nem léteznek*. A naplót a jelenben írják a jövőnek szánva, de a holokausztnaplók szerzőinek nem volt jövője. A haldoklóknak a napló értelmezhető, mint pajzs a halál ellen, amíg írnak, túlélnek.

A fejezet utolsó szerzője *Leena Kurvet-Käosaar* Erna Nagel egy fiatal észt egyetemista naplóját vizsgálja, akit 1941-ben deportáltak Szibériába a családjával együtt. Az előző tanulmányhoz hasonlóan, ez az elemzés is a napló tanúvallomás kontextusát veszi előtérbe és rámutat arra, hogy a naplóírók gyakran szükségből, és nem feltétlenül a saját akaratukból válnak írókká. Nagel azzal, hogy naplót vezetett a szovjet munkatáborban lázadást követett el a sztálinista rendszer ellen.

A kötet hetedik, egyben utolsó fejezetében az online naplók foglalkoznak a szerzők. Bár a jelenkorhoz ez a fejezet áll a legközelebb, a legtöbb tanulmány már csak egy mostanra letűnt internetes naplózási szokást elemez. *Jill Walker-Rettberg* végig vezeti olvasóit az online naplók és blogok történelmén és bemutatja, hogy a technológiai fejlődés hogyan alakította át a naplóírást, az életünk dokumentálását, illetve, ezek a technikai újítások hogyan rögzítik az életünket. Az első online naplók 1994 körül jelentek meg, a szerzők előtt még nem állt példa, útmutató, hogy kell weboldalt, blogot gyártani. Ezeknél a felületeknél még az anonimitás vagy az álnév használata lehetséges volt, de a közösségi média népszerűvé válásával ez az igény (és a lehetőség is) kevésbé domináns már. Rettberg

rámutatott arra, hogy a közösségi média felületek már helyettünk vezetik a „naplónkat”, de az érzelmi vagy a vallomások kontextus helyett a kvantitatívabb cselekvéseinkre koncentrálnak.

Lena Buford húsz év online napló írók közösségét vizsgálja, a műfaj felemelkedésétől a bukásáig. Három online napló közösség típust különböztet meg: amiket a *hely* (honlap, például Facebook, Live Journal) köt össze; második a *celeb-típusú*, ahol a napló/blognak saját URL címe van, ezek általában azzal érik el a népszerűséget, hogy az író is kommunikál az olvasókkal, illetve ők is egymással, a közösség megszűnik, ha az szerző kikapcsolja a komment szekciót vagy törli az oldalt. A harmadik változat, ahol a hasonló gondolkodású emberek megtalálják egymást egy vagy több, általában tematikus oldalon. Természetesen a három közösség-típus között gyakori az átfedések is. A szerző konklúziója, hogy a blogok eltűnését a belefáradás, a kommentszekciók túl nagygyá válása, ahol a negatív hozzászólások, a spamerek már moderálhatatlanná váltak és a *troll*ok mellett, az okostelefonok megjelenése okozta.

A szerkesztők és a szerzők közös célja a *naplókutatások* új eredményeinek az ismertetése volt, hat kontinensről hozott, széles skálájú példákkal. A néprajztudomány napló-kutatásai több ponton tudnak kapcsolódni a tanulmánykötet európai esettanulmányaihoz, például az I. világháborús naplók hasonló irányvonalat képviselnek. A kötet rámutat arra a hiányosságra is, hogy a folklorisztika csak elszórtan foglalkozik az online naplózással, vagy a közösségi média szerepével az önéletrírásban, bár a kötet is csak óvatosan közelítette meg a jelenkor naplózási szokásokat-nem szokásokat.

Keményfi Róbert: Néprajztudomány – Örökség és korszellem. Néprajz Egyetemi Hallgatóknak 38. Néprajzi Múzeum – Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke, Debrecen, 2022. 368 p.

Kész Réka

A *Néprajztudomány – Örökség és korszellem* c. kötet esetében olyan tankönyvről, oktatási segédanyagról van szó, amely – ahogyan a sorozat címe is utal rá – a néprajz iránt érdeklődő egyetemi hallgatók számára íródott. Keményfi Róbert művében a velünk élő, „néprajzi” jelzővel lefedett tudatos tevékenységek, tudattalan jelenségek hálójából igyekszik olyan képet adni, amely felmutatja a néprajz jelenségének radikális átalakulását. Emellett a kötet betekintést enged abba, hogy a szerző hogyan is látja egy-egy tématerület megközelítésében – például néprajz és korszellem, velünk élő örökség, a vidéki életmód változásai – az etnográfia érvényességét. Fontos annak kihangsúlyozása, hogy a szerző nem tekinti ezt a korpuszt a néprajz kanonikus ismerettárának, vagy – ahogyan ő nevezi – *alfától omegáig* terjedő tananyagának. A szöveggel inkább válogatott szempontok alapján nyújt, a néprajztudomány velünk élő útjairól, egyfajta képet a tudomány iránt érdeklődő hallgatók számára. Ez az újfajta szemléletmód jól tükrözi napjaink korszellemét: a 21. században az egyetemi tankönyvek nem csupán lexikális adathalmazként szolgálnak, hanem szakmai és módszertani útmutatóként kell eligazítaniuk a hallgatókat az őket körülvevő információáradatban.

A kötet nem csupán tartalmas és hasznos, de külsőségeiben is figyelemfelkeltő, színes, egyben a megújulást hirdeti: a sorozat első olyan száma, amely kihajtható borítóval látott napvilágot.

A 368 oldalas egyetemi jegyzet struktúráját tekintve a rövid *Bevezetés* után következik a tíz fejezetből álló, *A magyarság néprajzi öröksége* címet viselő törzsanyag. A szöveggörnyben közölt ismeretek mellett a tankönyvjelleg megnyilvánul az egyes fejezetek végén elhelyezett ismétlő kérdésekben is, amelyek a tananyag megértését segítik elő. Ahogyan a kötet tartalmában is kidomborodik annak a fontossága, hogy a néprajzkutatók lépést tartsanak a kor kihívásaival, nem zárkózva el a modernizációtól lehetőségeitől, úgy e szemlélet a kötet korszerű technikai megoldásaiban is megmu-

tatkozik: a kíváncsi olvasót a szövegközi képek mellé illesztett QR-kódok vezetnek olyan kiegészítő információhoz, melyek árnyalják a fejezet mondandóját, egyben interaktívabbá teszik a tudásszerzés folyamatát. A törzsszöveg után egy rövid *Kitekintés*, majd pedig a teljes anyagot átfogó, három különböző jellegű feladatsor következik, szintén QR-kóddal ellátva. Végül nem maradhat el a felhasznált irodalom jegyzéke és a képek forrásának megjelölése sem.

A szöveg tartalmát tekintve az 1., *A magyar néprajz, mint örökség* fejezetben magyarság népi, kulturális örökségéhez kapcsolódó fogalmak kerülnek bemutatásra, úgy, mint a *parasztosság*, *népi kultúra*, vagy például a *hagyomány*. Szó esik e fogalmak árnyalatairól, a meghatározás nehézségeiről. A 2. és a 3. fejezet a néprajz és örökség kutatásának fő irányait két részre bontva ismerteti. A 2. fejezet a néprajzkutatás történetének útjairól, emblematisz alakjairól, mérőszámokról értekezik. A 3. fejezet a néprajz társadalomkutató száláról, a társadalomvizsgáló látásmódnak a tudományon belül olykor szórványosan, máskor folyamatosan jelenlévő, majd pedig az utóbbi évtizedekben megerősödő helyzetéről, kialakuló intézményi háttéréről, új lehetőségeiről közöl ismereteket. Mindkét fejezet végén elhelyezésre került egy *Lexikon* rovat, amely az adott tananyagban említett kutatók életéről, munkásságáról nyújt bővebb információt.

Igen fontos módszertanilag a kötetnek *A népi műveltség térbelisége* című 4. fejezete is. Ebben a néprajz és a földrajztudomány kapcsolatáról olvashatunk, ami nemcsak a kulturális jelenségek térbeli elhelyezésében nyilvánul meg, hanem abban is, hogy milyen szerepet játszik a természeti vagy földrajzi környezet a kultúrák kialakulásában és fejlődésében. A földrajzi szemlélet megerősödéséről tanúskodik az is, hogy a tájak (kultúrtájak), tájegységek, régiók a néprajztudomány egyre kedveltebb kutatási alapegységeivé válnak. A munka terjedelme természetesen nem teszi lehetővé a Kárpát-medence táji tagolódásának bemutatását, viszont felvázolja a tér és a kultúra kapcsolatának szintjeit, modelljeit, körvonalazza a témához kapcsolódó fogalmakat, mint például a néprajzi és etnikai csoportok, etnikai identitás, kistáj és nagytáj. E gondolatmenetet folytatja *A népi műveltség térképezése és táji jellege* című 5. fejezet. A népi műveltség térbeli lenyomatának vizsgálata végig nyomon követhető az etnográfiai kutatások történetében. A néprajzi kartográfia, a népi kultúra területi mintázatának térképi ábrázolása, így a kulturális régiók kijelölése nagy hagyományokkal rendelkező, ám máig lezáratlan, folyamatosan fejlődő területe a néprajzkutatásnak. A népi műveltség táji jellege bemutatásának iskolapéldájaként a főleg Györffy István nevével fémjelzett klasszikus elemzést, a Fekete-Körös völgyi magyarság kutatását mutatja be.

A 6., *A terepek és teóriák* fejezetben a néprajzkutatók tevékenységének lényeges közege, a *folyton változó* terep jelentősége, sajátosságai kerülnek ismertetésre. Annak a terepnek, amely egyszerre jelenti a kutatás tárgyát és a módszertan gyakorlati alkalmazását (vagyis a terepmunka komplex gyakorlatát). A szerző „klasszikus” és „kortárs” terepekről, a terephez kapcsolódó paradigmaváltásról, az érdeklődési horizontok és terepkutatási módszerek bővüléséről, a kor kihívásaihoz való alkalmazkodás fontosságáról is hasznos meglátásokat közöl.

A 7. fejezet a néprajztudomány érdeklődési területébe tartó paraszti, majd vidéki *életmód* változásainak vizsgálati lehetőségeit fejtegeti. Az életmód sokszövetű tevékenységi hálóját egy igen sajátos és érdekes szálon, a gasztronómia és a populáris írásbeliség kapcsolatát szempontjából közelíti meg. A fejezetből többek között kiderül, mi módon válhatnak a szakácskönyvek nemzeti azonossági pontokká, emlékezeti helyekké vagy a közösségi tudás részévé.

A szerző a 8., *Néprajz és korszellem* címet viselő fejezetben igencsak aktuális kérdéseket boncolgat. Így az utóbbi évtizedekben a bölcsészettudományi területeken is egyre markánsabban megjelenő társadalmi felelősségvállalás, társadalmi hasznosság kérdését, és azt, hogy „mi végre is a néprajz a

21. század első évtizedeiben?” E fejezet a néprajzi szakma feladatairól, kihívásairól, lehetőségeiről szól, reflektálva napjaink néprajztudományával szemben felmerülő *terméketlenség vádjára*, kiemelve az alkalmazott tudományi jelleget, mely a néprajz lehetséges társadalmi szerepvállalási irányjaiból egyre karakteresebben lép előtérbe.

A 9. és 10. fejezetben a szerző *A velünk élő néprajzi örökség* egy-egy színterére hoz példát. A 9. fejezet 1. alfejezetében arról ír, hogy mennyire időszerű napjainkban az ún. népkarakter-kutatás: az önazonossági narratívák és a sztereotípiák képződésének interdiszciplináris vizsgálata. Szó esik a nemzet, az etnikum fogalmának változásáról, a magyar nyelvterületen belüli regionális tagoltságról, az etnikus/táji specifikumokról, táji karakterekről (magyarázó példaként Debrecen, a debreceniséget hozza fel) és az etnikai sztereotípiák szerepéről a jelenkor komplex társadalmi viszonyai között. A fejezet második részében a népi kultúra szövetéből kiszakadó *rusztikus tárgyi világok* gyökeresen megváltozott szerepköréről, a néprajztudomány és velünk élő „népies” eszközök viszonyáról, valamint a *népi iparművészet* fogalom használatának buktatóiról olvashatunk hasznos meglátásokat.

A 10 fejezetben a szerző a népművészeti kiadványoknak, mint formanyelvtáraknak a nemzeti identitásban betöltött hatóerejéről ír. Ismerteti azt a jelenséget, miszerint a kortárs forma- és divattervezés e *vizuális szótárakból* ihletődik, a népművészeti motívumok stilizált átíratát jelenítve meg. A szerző egyben a néprajztudomány szempontjából napjaink design-értelmezéseire alkalmas, friss fogalmi apparátus megteremtését sürgeti. A fejezet 2. részében bemutatásra kerül a néprajzkutatókat is egyre gyakrabban foglalkoztató jelenség, a *természeti táj nemzetiesítése*. Itt arról van szó, hogyan kapcsolódnak egyes földrajzi helyszínek, tájak, pontok a történelmi vagy kulturális emlékezethez.

Összességében a szerző fontosnak látja annak hangsúlyozását, hogy az egyes fejezetekben bemutatott utak csupán kiválasztott megközelítési módjai a kutatásokban a néprajzi szemlélet érvényesítésének. Számos egyéb tematikai bontás is kínálkozik a néprajzi érdeklődők számára, melyet a törzsanyagot követő *Kitekintésben* tár az olvasó elé. Olyan témakörökre világít rá, melyek az egykor volt hagyományos tudásnak a további, jelenhez kapcsolódó pontjait mutatják fel. Ilyenek a városi legendák, műmesék világai, a globális hagyományok és rítusok, a táplálkozási szokások átalakulása, a használatcikk-ipar vagy a *second hand-viselet*. Kihangsúlyozza, hogy a rurális világba beágyazódott társadalmunk, életmódunk, a magyar történelem és a jelenben zajló társadalmi folyamatok nem érthetőek meg a „paraszi” múlt elemző ismerete nélkül. Ezért kell a néprajztudomány alapjait elsajátítani – vélekedik a szerző. Úgy gondolom, e kötet nem csupán az alapok elsajátításához és megértéséhez nyújt hasznos útmutatót, hanem a leendő néprajzkutató olvasók szemléletmódjának formálását is nagyban elősegíti majd.

Tompos Lilla: Hatások – Jelek – Irányok. A magyarországi öltözetek és jelentéstartalmuk változása a 16-20. században. Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2022. 207 p.

Kollár Csilla

Tompos Lilla közelmúltban a Martin Opitz Kiadó gondozásában megjelent könyvének főcíme kissé talányos. Bár akik ismerik a számos színvonalas kötetet és tudományos jelentőséggel bíró tanulmányt jegyző szerzőt rögtön kitalálhatják, hogy ez alkalommal is a viselettörténetet érintő kérdések kerülnek terítékre. Azok számára, akik eddig nem ismerték a magyar viselet jeles kutatóját az alcím „A magyarországi öltözetek és jelentéstartalmuk változása a 16-20. században” nyújt tájékoztatást a kötet témájáról, a szerző célkitűzéséről és a tárgyalt korszakokról. Az esztétikus, figyelemfelkeltő borító is igyekszik segíteni az olvasót a könyv témájának meghatározásában, de rávilágít a kötet sok-

színűségére, a feldolgozott tárgyi anyag sokrétűségére is. Thurzó III. Kristóf képmásának részlete a 17. századi magyar nemesi díszöltözetet jeleníti meg, míg gróf Károlyi Józsefné egészalakos portréja a 18. század végének angol divatújdonosságait illusztrálja. Az új és a régi, a hagyományos és a divatos egyszerre jelenik meg, utalva kissé arra is, hogy a történelem folyamán a hölgyek voltak nyitottabban a divat változásaira. A két képmást egy a magyar urak pompaszeretétét is jelképező türközkövekkel kirakott süvegforgó köti össze, utalva arra, hogy a kötetben nem csak a viseletek, hanem annak kiegészítői is fontos szerepet kapnak.

Talán nem járok messze az igazságtól, ha egy közel negyven éves kutatói pálya eredményeinek szintetizálását, rendszerbe foglalását is felfedezni vélem a könyv oldalain. A szerző legfontosabb publikációi a magyar viselet történetével foglalkoznak. Kutatásainak fókuszát elsősorban a 17. és 18. század viselettörténete jelenti. Tompos Lilla évtizedekig dolgozott muzeológusként a két legnagyobb és legjelentősebb hazai textilgyűjteményben, kezdetben az Iparművészeti Múzeumban, majd a Magyar Nemzeti Múzeumban. Átfogó tárgyismerete jól tükröződik tudományos munkáiban. Az, hogy számára a műtárgy jelenti a kiindulópontot jól megragadható jelen írásában is. A viseletdarabok vizsgálatának alapja a textília és a szabás elemzése. A szövegek azonosításakor a korabeli elnevezések és ezek etimológiai értelmezése is nagy hangsúlyt kap. A ruhavarrásban járatlan olvasó számára a szerző és restaurátor kollégái rajzai mellett korabeli mintakönyvek illusztrációi is a sokszor bonyolult szabásvonalak megértését segítik, nélkülözhetetlen forrást adva ezzel azoknak a szakembereknek és történelmi újrátalkozóknak, akik autentikus módon szeretnék megidézni a történelmi viseleteket. A korabeli szabáskönyvek mellett a szerző forrásként tekint a képi ábrázolásokra, de nem mulaszt el megemlíteni és idézni levéltári és irodalmi forrásokat sem. A kötet ismeretterjesztő művekre jellemző nagy formátuma lehetővé tette a képek változatos és élvezhető méretben való elhelyezését. A szerkesztéskor arra törekedtek, hogy az illusztrációk azon az oldalon kerüljenek elhelyezésre, ahol a szöveg is említi őket. Az olvasási élményt szolgálja az is, hogy színekkel és feliratokkal is segítik az olvasót a három fő rész és az alfejezetek közti tájékozódásban. Az olvasónak szüksége is van segítségre. A címben is megörökített három fő fejezet, a *Hatások*, *Jelek*, *Irányok*, további kisebb, változatos tematikájú és nagyszámú alfejezetre tagolódik. A kötet tartalomjegyzékét szemlélve kissé ijesztőnek tűnhet a témák sokfélesége és elsőre nehezen követhetőnek látszódhat a szerző gondolatmenete, de a folyamatos olvasás mellett minden összeáll és világos, jól követhető szerkezet rajzolódik ki. A témák tagoltsága és a mutatórendszer az egyetlen speciális tárgytípus, vagy téma, például a kötény iránt érdeklődő olvasó gyors és hatékony ismeretszerzését segíti.

A kötet első részében, a *Hatásokban* a magyar viseletet ért nyugat-európai hatásokat veszi sorra a szerző. Természetesen először tisztázza, hogy mit is értünk magyar viselet alatt a 16. és különösen a 17. században. Ebből a korból már a képi és írott források mellett eredeti viseletdarabokkal is rendelkezünk. Nagy hangsúlyt kap a fejezetben az Esterházy kincstárban megőrzött viseletanyag, melynek Tompos Lilla a legavatottabb szakértője. A férfi és a női viseletek bemutatása mellett fókuszba kerül a készítő (szabók, gombkötők, hímzők, szövők) munkájának és módszereiknek leírása is. A következőkben megjelennek a „hatások” is, elsőként a spanyol divat, ami erőteljesen formálta az európai öltözködést a 16. és 17. században. Hazánkban leginkább az előkelő hölgyek öltözködésében jelentkezett. Az urak ekkor még ellenálltak, de a következő nagy hullám, a francia divat már a mentés dolmányos magyar nemesek öltözködését is alakította, még ha hagyományos viseletüket nem is hagyták el teljesen.

A *Jelek* című fejezetben arra kívánt utalni a szerző, hogy az öltözködés jelrendszere mennyire összetett és milyen erősen jellemzi az adott kor társadalmát. Egy olyan erős vizuális jelrendszerrel

van tehát szó, ami egyfajta nonverbális nyelvként tájékoztatta a társadalom tagjait arról, hogy szemben álló feleknek milyen a társadalmi státusza, vagyoni helyzete, nemzetisége, családi állapota, kora stb. A fejezetben megjelennek a férfi és nő viselet státusszimbólumai, reprezentáció céljait szolgáló, rangot, hatalmat kifejező viselet-kiegészítők és ékszerek is. Az öltözködésben a színek is értelmezhetőek jelekként a szerző szerint, hiszen kifejezhetik a szerelmet, a gyászt, sőt a lázadást is. Jelepként, identitásjelzőként kell értelmeznünk a magyar díszöltözetet is, 19. századi elnevezéssel a díszmagyart, mely a nemzetet szimbolizálta. A díszruhák 19. és 20. századi történetét is ebben a részben ismerhetik meg az olvasók. Egyébként a könyvben a *Magyar díszruha, Díszmagyar* – Reprezentáció című fejezett az egyetlen olyan rész, ahol 20. századi magyar viselet változásának rövid, de tartalmas bemutatása is szerepet kap. A kötet többi része a 17. és 18. századi jellegzetességekre koncentrál.

Az utolsó fejezet az *Irányok* címet kapta. A szerző a fejezetcímmel a néprajz és a divatszociológia azon ismert tételére kívánt utalni, miszerint a társadalmi hierarchia csúcsán állók határozzák meg a szokásokat és ezzel együtt az öltözködést is, mialatt az alacsonyabban elhelyezkedő társadalmi rétegek követni, üldözni igyekeznek őket. A mintaadók érdeke, hogy az adaptálás folyamatát akadályozzák, korlátozzák, lassítsák. Ezt szolgálhatják a magas árak, az elérhetetlen luxustermékek, de a leghatásosabb megoldás sokáig a törvényi szabályozás volt. A ruharendtartásokról szóló alfejezet a rencenzens által leginkább üdvözölt része a könyvnek. Hiszen divattörténet azon fontos jelenségére hívja fel a figyelmet, hogy a ruhadarabok és kiegészítők kiválasztása nagyon sokáig nem egyéni választás, nem egyéni döntés kérdése volt. A 19. században ugyan eltűntek a ruharendeletek, de a társadalmi szabályok pontosan meghatározták, hogy ki, mit, mikor, vehetett fel. A normaszegőket saját közösségük súlyosan büntethette, akár ki is taszíthatta.

A 21. század embere számára talán idegen már az az összetett rendszer és gondolkodás az öltözködésben megnyilvánuló hatásokról, jelekről és irányokról, amit a könyv a szélesebb olvasóközönség elé tár, de ne feledkezzünk meg róla, hogy a napjaink rohanó világában, a divat gyors változásának sodrában olykor mi is tudatosan hatni, jelezni és irányt követni, vagy irányt mutatni kívánunk. Élünk azokkal az eszközökkel, melyeket elődeink is használtak, céljaink, indítékaink is hasonlóak: reprezentáció, csábítás, lenyűgözés, kiemelkedés, beolvadás.

Az előszó a könyv műfaját tudományos ismeretterjesztőként határozza meg. A kötet nyelvezete, közérthetősége, a szerző, könnyed, mesterkéletlen és a tudományos nyelv nehézkes fordulatait mellőző stílusa valóban élvezetessé teszi a könyv olvasását és az ismeretek befogadását az átlagos történelmi és művelődéstörténeti ismeretekkel rendelkező olvasók számára is. Mind ezek mellett fontos kézikönyv lehet a divattörténet, a hétköznapi történelme, a művelődéstörténet iránt érdeklődő szakembereknek. A viselet- és divattörténet kutatói számára újabb alpmű született, ami segít rendszerként értelmezni a már korábban napvilágot látott tudományos eredményeket, de egyszersmind új kérdések feltevését és eddig kevesebb figyelmet kapott kutatási irányok kijelölését is lehetővé teszi.

Máté Gábor: „... most van ideje a marhahajtásnak!” A Dél-Dunántúl pusztulása 1683–1685-ben. (PNEKAT Füzetek 2.) PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan Kiadó – TIT Kossuth Klub Egyesület, Pécs–Budapest, 2021. 338 p.

K. Németh András

Máté Gábor, a Pécsi Tudományegyetem Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszékének habilitált egyetemi adjunktusa a történeti néprajz egyre kisebb számú hazai művelői közé tartozik. Itt bemutatandó, egy 17. század végi tanúvallomást közlő és elemző kötete – egy-egy, az utóbbi években

különböző társszerzőkkel írt tájtörténeti tanulmánykötet, regionális (völgyeségi) tájszótár, illetve forráskiadás (Pesty Frigyes Baranya megyei helynévgyűjtése), továbbá számos szerkesztett kiadvány után – első önállóan írt monográfiája. Már önálló műveinek rövid felsorolása is jelzi az etnográfus-geográfus végzettségű fiatal kutató érdeklődésének sokszínűségét, a társtudományok (régészet, történettudomány, nyelvészet stb.) felé történő tájékozódásának igényét. Kutatásainak tematikai sokszínűsége gyakran párosul azok földrajzi meghatározottságával, jó értelemben vett tudományos lokálpatriotizmussal. Vizsgálatainak tárgya nem ritkán szülő- és lakóhelye, nevezzük azt a fókusz függvényében Völgyeségnek, Baranyának vagy éppen Dél-Dunántúlnak.

A kötet egy eredetileg a szekszárdi Wosinsky Mór Múzeum Évkönyvében 2017-ben és 2019-ben két részletben közzétett tanulmány javított, illusztrációkkal és mellékletekkel bővített változata. A munka egyetlen, szokatlanul hosszú forrást vizsgál, egy 1685-ben három helyen (Veszprémben, Vázsonykon és Tihanyban) végzett tanúvallatást, bevallottan nem történészi szemszögből, hanem a benne szereplő személyek, helyszínek és történetek, azaz a mindennapi élet szempontjából. A monumentális kihallgatási jegyzőkönyv annak kapcsán keletkezett, hogy Bécs 1683. évi sikertelen török ostroma után a Balaton- és a Dráva–Mura-vidék végvárainak magyar és rác katonasága az 1683-as év végétől egészen 1685 elejéig, a tanúvallatások kezdetéig módszeresen sanyargatta a Balatontól délre eső vidék falvait. A hatalmaskodások főként az állatok erőszakos elhajtását és olykor gyilkosságba is hajló kínzást, rablást jelentettek. A fosztogatók egyes településeken akár hosszabb időre is berendezkedhettek: ennek legkirívóbb példája Csepely, ahol a katonáknak cséplésre és őrletésre is volt idejük.

A szerző nem először foglalkozik a hódoltság korával, utalhatunk az itt bemutatott kötetben vizsgált terület egyik jellegzetes etnikai csoportjának, a rácoknak az összefoglaló történeti-néprajzi vizsgálatára vagy a hódoltságkori pusztasodás kutatására. Máté Gábor ezzel együtt a kötet alapjául szolgáló tanúvallatásoknak is az egyik legjobb szakértője, hiszen a határperekhez kapcsolódó tanúvallomások alapján sokrétű és terjedelmes munkában mutatta be a *dél-dunántúli puszták életét a 17. század végén és a 18. század elején*.

A könyv – a járulékos elemeken túl – három fő egységből áll: a kötet harmadrészét kitevő, elemző tanulmányból, a forrásközlésből, illetve a forrás adatait táblázatos formában értelmező, jól strukturált időrendi, személynévi és helynévi mutatókból. A 338 oldalas műből több mint 50 oldalt tesz ki a forrás nem betűhű, hanem a mai helyesíráshoz igazított közlése, ami az olvashatóság szempontjából jó döntésnek bizonyult, tekintve, hogy a szerző „információhordozó dokumentumként” tekintett rá (meghagyva a lehetőséget a nyelvészek számára az irat nyelvészeti célú kiaknázása terén). A jegyzőkönyv 109 tanú vallomását rögzíti, az erőszakot elkövetőket és az események feltárásában érdekelt áldozataikat. Fontos kiemelni, hogy a kötet egy olyan táj mindennapjaiba enged bepillantást, amelynek 17. század végi történetéről eddig többnyire sematikus, összeíró jellegű forrásokat ismertünk csupán.

Hogy mennyi apró, új adatot találhatnak a könyvben az érdeklődők, arra csak két példát említek, saját kutatásaim kapcsán. A tanúvallatásban három református prédikátor tűnik fel, míg azonban két somogyi gyülekezet (Látrány, Nágocs) ma is él, addig a Tolna megyei Értény protestáns közösségének létre ez az első és számomra az egyetlen ismert adat (ráadásul a pillanat sem hétköznapi: az értényi prédikátorról egy halottas háznál a katonák lehúzzák 17 forintot érő mentéjét). Hasonlóan előzmény nélküli két település, az Esterházyak kezén lévő Kis- és Nagymága feltűnése, amelyeket furcsa módon a hercegi család korszakbéli birtok-összeírásaiban sem találunk meg.

A forrásközlést három, az irat adatait értelmező táblázat egészíti ki: egy kilencoldalas időrendi táblázat, a kötet több mint egyharmadrészét kitevő, 120 oldalas személynévi táblázat, végül a forrásban említett 122 település nevét, valamint egykori és mai fekvését azonosító helynévmutató.

A nem nagyszámú, de jól összeválogatott képanyag főleg a szerző terepen készített, saját felvételeiből áll, de néhány metszet, archív fotó és tárgyfotó is színesíti az illusztrációs anyagot. Itt kell megemlíteni egy apró hibát is: a 15. ábrán bemutatott somolyi templomrom valójában nem Pincehely, hanem Regöly határában fekszik.

A bevezető tanulmányban a szerző előbb a forrás értelmezésének elméleti problémáit, időrendi és földrajzi kereteit, a nemzetiségi viszonyokat mutatja be, majd részletesen elemzi a végváriak által elkövetett hatalmaskodások válfajait és az ezt elszenvető, eltérő gazdálkodást folytató magyar és rác parasztok reakcióit, a fegyveres ellenállástól a menekülésen át a panasztételig. A kötet egyik nagy újdonsága a hódoltság végi, helyenként etnikai többségre jutó rác lakosság kettős – törökös, illetve magyaros – identitásának részletes kifejtése. Mai szemmel talán furcsának tűnik, de a tanúvallatások szerint előfordulhatott, hogy rác jobbágysíkok lakóhelyüket hátrahagyva a közeli magyar végvárakba „felmenve” katonának álltak, nem sokkal később pedig helyismeretüknek köszönhetően éppen egykori falujukat „verték fel”. Mivel a forrás egy erőszakos esemény kapcsán keletkezett, a kötet szerzője a manapság népszerű erőszakotörténet fogalomrendszerét is használja. Részletes elemzést kapunk a megmenteni kívánt javak (haszonállatok, élelmiszer, pénz és egyéb tárgyak, amelyek között meglepő dolgok is akadtak, pl. furulya vagy cérna), illetve az elrejtésükre szolgáló, így egyben az erőszak helyszínénél is való helyszínek korabeli jellemzőiről (ezek között régészszemmel különösen érdekesek a sajnos csak ritkán megtalált, nemcsak élelem, de ruha és pénz menekítésére is szolgáló vermek).

Máté Gábor esszéisztikus stílusa könnyen magával ragadja az olvasót, amihez a forrásból vett eredeti szavak, idézetek beépítése nagyban hozzájárul. Bátran használ szokatlan asszociációkat és párhuzamokat, mint amikor a török kori marhahajtást a westernfilmek jeleneteihez hasonlítja, vagy amikor a kedvelt állatok elhajtásának érzelmi megpróbáltatásai kapcsán a téesisítés korával von párhuzamot.

A recenziens nehéz helyzetben van, amikor az ismertetés végén hiányosságokat próbál keresni a műben. Hiányérzetünk csak abból fakadhat, hogy a forrás történeti kontextusát bizonyára bővebben is ki lehetett volna fejteni, még ha a szerző – amint már jeleztem is – tudatosan nem törekedett erre, a szakmájából, szemléletéből fakadó sok egyéb szempont mellett. Adja magát a kérdés, hogy a dél-dunántúli események hogyan kapcsolódtak Pest és Buda 1684-es ostromához, a hódoltság dűlásának kifejezett célja volt-e a térség török erőinek lekötése? Annál is inkább érdekes lenne ennek vizsgálata, mert a legutóbbi – igaz, már csaknem negyven éves – hadtörténeti összefoglalás a forrásban említett rövid életű várfoglalások láncolatáról (Dombó, Fok, Ozora, Pincehely rövid ideig tartó visszavételéről) nem tud, egyetlen szóval sem említi azokat, így Máté Gábor mintegy mellékesen egy hadtörténeti szempontból ismeretlennek mondható eseménysort is rekonstruált. A fosztogató katonák „vezérkarában” – amint Zana György tevékenységén keresztül jelzi is – jócskán találunk olyanokat, akiknek az életútját a forrás keletkezése előtti és utáni időben is nyomon követhetjük, olykor egészen akár a kuruc korig. Megemlíthetjük például Salomvári (vagy Salonvári) Jánost, a marhahajtások egyik fő szervezőjét, akiről könnyen találhatunk egyéb adatokat is: már 1681-ben veszprémi hadnagyként tűnik fel (mellesleg a fosztogatók egy másik prominens személyisége, az ekkor főhadnagyként szolgáló Roboz Mihály oldalán), egy 1690-es Tolna megyei tanúvallatás szerint több falu is neki adózott a hódoltság alatt stb.

Szólni kell néhány szerkesztési hibáról, amelyeket a kiadó több gondossággal elkerülhetett volna. A cím és az alcím nem ugyanolyan formában szerepel a borítón és a címnegyedben: míg a borítón csak a főcím olvasható, de idézőjel nélkül (és a cím előtti hármaspont utáni szóköz kihagyásával), addig az már helyesen szerepel a címnegyedben, de míg a kötet teljes címét csak a címlapon találjuk meg,

a szennycímlapon csak a főcímet olvashatjuk. Az irodalomjegyzékben két helyen is téves ábécésorrendet találunk (Búza és Bogdán, valamint Pánya és Pálffy sorrendje rossz), a mértékegységek ismeretetésénél pedig semmiféle rendező elvet nem sikerült felfedezni (alfabetikusat mindenestre nem).

Mindent összevetve elmondhatjuk, hogy Máté Gábor – Illyés Gyula szavaival szólva – „tud a múlt nyelvén”: ismeri a tájat és korabeli lakóit, empatikusan megvilágítja cselekedeteik mozgatórugóit, sokoldalú, de könnyedén előadott szakirodalmi felvértezettséggel kalauzolja végig olvasóját a forrás egyes aspektusain. A különleges forrást antropológiai szempontból, mikrotörténeti megközelítésben bemutató könyvet bizonyára nemcsak néprajzosok és történészek fogják sokat forgatni, de Somogy és Tolna helytörténetesei is.

Csupor István: Erdély népi kerámiaművészete (1700-1900). Kieselbach – Vörösváry, Budapest, 2022. 399 p.

Szabó Attila

Erdélyi kerámiaörökségünk nyomában járni, a megismertetés céljával megismerni számos múzeumi és magángyűjteményt, ahol a reprezentatív tárgyak sorakoznak – enyhén szólva is kemény vállalkozás. A néprajzkutatónak is roppant munkát jelent, meg a kezdeményezőnek – a szerkesztőnek – is, aki esetünkben a kutatás mozgatója egy nagyszabású projekt vezetőjeként, ami a Kárpát-medence kerámiakultúráját kívánja megmutatni mai és jövőbeli nemzettársainknak és a nagyvilágnak. A korábban megjelent hat kötet, mely Vörösváry Ferenc szerkesztésében, kutatásvezetői minőségében az Erdély kerámiáját bemutató könyvvel indult, Csupor István néprajzkutató munkája alapján ismertette nagy sikerrel Erdély sajátosan szászos-magyaros kerámiaművészetét. E könyv 2022-ben újrakiadásra került, sajnálatosan már Csupor István váratlan halála után, és Erdély népi kerámiaművészete 1700-1900 címmel jelent meg.

Fontos tudnunk, hogy a 2008-ban megjelent kötetnek e javított, bővített változata kiegészült a szerző újabb kutatásainak eredményeivel, aminek a kötetbe való beillesztése, a korábbi szöveggel való egyfajta „összefésülése” P. Szalay Emőkének köszönhető. Az újrakiadás oka és célja a szerkesztő megvallása szerint egyrészt az, hogy a jelentős példányszámban megjelent első kiadás teljesen elfogyott. Másrészt az új kötet megemlékezés Csupor Istvánról, a kiváló néprajzos tudósról, népi kerámiakultúránk egyik legnagyobb kutatójáról, ismerőjéről.

Nagy összefogás, közös munka áll a háttérben: Vörösváry Ferenc gyűjtő, ötletgazda, a hat kötet kiadásának privát vállalkozója, kutatásvezetője és szerkesztője, szakavatott muzeológusokat és magángyűjtőket kért fel és vont be ebbe a munkába. Ismeretes, hogy a csoport résztvevői több tíz éve járják, járták Erdélyt, vagy ott is élnek, ott születtek. Így ismerték és szerették meg a vidék cserépkultúráját és vált előbb szenvedélyükké, majd hivatásukká, végül vállalt kötelességükké a feltáró munka. A közös erőfeszítésben részt vett öt ország 25 múzeuma és 22 magángyűjtője is, akik a gyűjtemények tárgyairól készített fényképfelvételek közléséhez járultak hozzá. A feltáró munka és a publikáció fontossága, hogy a kerámiaörökségünk megismerését jelentős ismeretanyaggal gazdagítja, melynek hiányosságait az a közismert és sajnálatos tény magyarázza, hogy történelmünk sodrása úgy kényszerítette raktárakba e tárgyakat, hogy azok kiállítására, közlésére nem számíthattunk – ennélfogva nem is ismertük a gyűjteményeket. E kötet ebben végez feltáró munkát.

A szerkesztés alapelve egy ismeretterjesztő–tudományos kiadvány létrehozása, mely az igen erős képi hatáson keresztül éri el az olvasóközönség – nemzetünk népeinek – érdeklődését, közös örökségünk megbecsülését. Ezért kapott olyan nagy szerepet benne a színes képanyag. Az anyag szerkesz-

tését illetően fő szempont volt a népszerűsítő, ismeretterjesztő szöveg mellett, annak illusztrálásaként mély és széles merítéssel, közel 3000 tárgy fotóanyagából kiválasztani azt a több mint 1000 tárgy fényképét, melyet a szerkesztők fontosnak ítélték közölni. Mivel néhány tárgycsoportnál a kutatás még nem kielégítő, a szerkesztők éltek azzal a lehetőséggel, hogy *vonzáskörzetekbe* csoportosítsák a kerámiatárgyak felvételeit a korábbi ismeretek és a tárgyak forma- és motívumvilága szerint. Így az új kiadás nagyban bővült képanyaga a főszerkesztő-kutatásvezető Vörösváry Ferenc és a társszerkesztő Molnár Endre hozzájárulásával került be. Ezen felül a grafikai megjelenés is nagy erénye a kötetnek: úgy a szövegtördelés átláthatósága, mint a fotóanyag grafikai feldolgozása, képi szerkesztése, valamint a színes oldalak vizuális koordinációja Alapfy László grafikus munkája.

Összehasonlítául párhuzamba állíthatjuk kötetünket egy nem épp ily nagyszabású, de szintén az erdélyi kerámiát ismertető, jelentős kiadvánnyal, melyet 2010-ben Karla Roșca és Horst Klusch közös írásként adtak ki Nagyszebenben: *Ceramica din Transilvania (Erdélyi kerámia*, Honterus kiadó), német nyelven is. Mindkét esetben a szerzők néprajzkutatók. Karla Roșca muzeológus, Horst Klusch az Astra Múzeum tudományos tanácsadója és magángyűjtő volt. A nagyszebeni kötet, néhány tárgy kivételével az Astra Múzeum jelentős, gazdag kerámiaanyagára épül. Klusch régi, hetvenes-nyolcvanas években érvényben lévő felvetése különbözik attól, amit Csupor vállalt régi-új kötetében. Tudniillik Klusch, mint az erdélyi szász kerámia jó ismerője, korábbi publikációiban azt tartotta, lehetetlen pontosan tudni, melyik edény hol készült, amíg a készítési helyére utaló feliratokon vagy mesterneveken kívül semmi más nem utal erre, ezért morfológiai, motívumbeli és technikai kritériumok alapján csoportosította a kerámiát, nem pedig vélt vagy valós fazekasközpontoknak megfelelően. Ennyiben részben kötetünkkel is rokonságot mutat. Klusch világosan kimutatta a szász jellegzetességeket, komoly levéltári kutatások eredményeként, a 17-19. században élt és alkotott 452 fazekas nevét és működési idejét kutatta és közölte kötetükben. A Roșca-Klusch kötet értékei mellett azonban arra is felhívja a figyelmünket, hogy a szerzőknek 2010-ben a magyar-székely központokat illetően kevés biztos tudásuk volt. Csupor viszont a Néprajzi Múzeum hatalmas erdélyi anyagának jó ismerőjeként, Kresz Mária nyomában (állításait részben meg is cáfolva) vállalja a beazonosítását minden egyes közölt tárgynak. Ezzel a bizonyossággal már rég adós a szakma saját magának, de a gyűjtőknek, muzeológusoknak és a hozzáértő vagy a laikus közönségnek is. Mégis, kritikai szemmel nézve, néhány esetben, beazonosítási módszertanát tekintve, kételyek merülnek fel. Csoportosítási szempontja – neki is – világos: formai- és motívumbeli, stílustechnikai azonosságok, hasonlóságok. Bár maga is beismeri, hogy a beazonosítás lehet kérdéses, minthogy sok esetben a fazekascéhek följegyzései nem segítenek ez ügyben, vagy még nem is ismertek. Sőt még a gyűjtőhelyek ismerete sem bizonyít sokat, mert Erdélyben a jelentős fazekasközpontoknak nagy terjesztési körzetei voltak. Tudott dolog továbbá a kölcsönhatások megléte is, ami megtéveszthet az analógizáláskor, másrészt meg jelentős erdélyi fazekasközpontok anyagáról szinte semmit nem tudunk mai napig. Csupor az utóbbi 40 év magyar néprajzos hagyományát követi (Kresz M., P. Szalay E.), de tapasztalt gyűjtők véleményét is meghallgatja. Érveléseiben sok a jó meglátás, számos központ termékeit ismert tudományos tények alapján nagyon jól beazonosítja, mégis, diskurzusa néhány esetben valójában az egyéni vélemény szintjén marad. Nem csoda, hisz ez a kutatás legnehezebb kérdése, t. i. a készítési hely meghatározása, mely még az utókorra vár. Az viszont becsületére vall, hogy saját nevével vállalja személyes véleményét, helyet adván az utólagos tudományos megerősítésnek vagy cáfolatnak. Mi több, a néprajzos szakma el is fogadta felvetéseit, meghatározásait, és ez a romániai szakirodalomba is kezd bekerülni: a fentebb említett kiadvány morfológiai-dekorációs kritériumok mellett már használja a magyar nyelvű szakirodalomban forgalomban lévő készítőhelyek neveit is, noha esetenként

idézőjelbe teszi azokat. Ezzel mintegy aláhúzza néhány megnevezés relativitását, bizonytalanságát. Bizonyos csoportokra csupán identifikációs célból látja használandónak, pl. az úgynevezett „Torda” típusú kerámia formájában.

Mindent összevetve, noha a népi kerámia kutatásában számos értékes szakirodalom jelent meg, mégis állítható, hogy ilyen átfogó, gazdagon illusztrált kötet az erdélyi kerámiáról mindeztidáig még nem látott napvilágot. Ezért bátran nevezhetjük alapműnek, de készítői bőven hagytak feladatot a jövő kutatóinak, magángyűjtőinek is. Tudatos, több múzeum összefogásával, levéltári kutatással, régészeti ásatásokkal, petrográfiai elemzéssel, családfa elemzésekkel további lehetőségek maradtnak nemzeti örökségünk még mélyebb megismerésére. Szinte biztos, hogy – Kresz Mária munkásságához hasonlóan – a jövő kutatásai Csopor István meglátásaira, és erre a kötetre fognak igazolón vagy részben cáfolón visszautalni.

Bednárík János: Falusi plébános a polgári korban. Egyház és helyi társadalom a 19. század második felében a Buda környéki falvakban. Magyar Néprajzi Társaság – MTA-ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport, Budapest, 2020. 368 p.

Mihalik Béla Vilmos

Sokat hangoztatott megállapítás, hogy a magyar egyháztörténetírás milyen mostohán bánt a 19. századdal, jóllehet az 1990-es évek óta számos komoly előrelépés történt. Az utóbbi évek egyik fontos eredménye volt a Pécsi Egyháztörténeti Műhely által szervezett konferenciasorozat 19. századi része a katolikus egyházi társadalomról. A seregszemlének is beillő konferencia, majd annak kötete örömteli módon cáfolt rá fentebbi megállapításokra – közte Bednárík János tanulmányával egyháztanácsokról, iskolaszékekről, a papság és a falusi társadalom viszonyának változásáról a dualizmus korában. De ahogy a pécsi műhely konferenciakötete, úgy Bednárík János könyve végképp cáfolata a korábbi, 19. századi egyháztörténetre vonatkozó tételnek: megérkezett egy új generáció, benne Bednárík Jánossal, amely már tudatosan és módszeresen töri fel az újkori egyháztörténet fehér foltjait Gergely Jenő, Adriányi Gábor, Fazekas Csaba és mások nyomdokába lépve, egyszersmind azokból kilépve.

„*Falusi plébánosok a polgári korban. Egyház és helyi társadalom a 19. század második felében a Buda környéki falvakban*” – a kötet címe már önmagában összefoglalja azt a sokrétű megközelítést, szemléletmódot, amellyel a szerző felépítette a kötet narratíváját. Három olyan rokontudományt ill. aldiszciplínát jelölt meg, amelynek módszerei révén a témát feldolgozza: néprajz, egyháztörténet, társadalomtörténet. Ezeknek egyenkénti viszonyulása a 19. század kutatásához egyben ki is jelöli azokat a pilléreket, amelyre Bednárík támaszkodhatott, illetve azokat a hiányosságokat, amelyekkel meg kellett küzdenie. A magyar néprajz tematikai hagyományaihoz kapcsolódóan szűkíti le a kutatás fő témáját: egy körülhatárolt csoport (vagyis az alsópapság) életvilágának és a velük kapcsolatba kerülő személyek, közösségek kulturális, társadalmi valóságának (azaz mindennapi életének) részleges rekonstrukcióját, megértését kívánja elérni.

A kötet forrásainak alapvető, hagyományos bázisát továbbra is a jól ismert *parochialia* (plébániai dokumentumok) és *personalia* (plébánosok személyi aktája) iratanyagok adják, azonban a 19. századi egyházlátogatási jegyzőkönyveket már-már anakronisztikus, kevés információt közlő kútfőként jellemzi. Ellenben számos olyan forráscsoport is jelentkezik az alsópapság kutatásában ebből a korszakból, amelyek teljesen új szempontrendszert is kívánnak, jóllehet a forráskritika tekintetében is új készségeket követelnek meg. Ilyen például a század második felére a jelentősen megnövekvő sajtóanyag, legyen az katolikus sajtótermék vagy az egyházzal kevésbé barátságos liberális polgári sajtó.

Az alsópapság életvilágának, a közösségek kulturális-társadalmi valóságának feltárásához Bednárík János a praxison, a gyakorlaton keresztül igyekszik eljutni, ez lesz a kutatás terepe. Célja, hogy a bourdeau-i értelemben vett „társadalmi mezőben” mozgó aktorokat megismerje, és a közöttük kirajzolódó viszonyokat és interakciókat feltárja. Módszertanilag ehhez a történeti etnográfia eszköztárát hívja segítségül, egy elmélyült, kombinált praxis- és diskurzuselemzést alkalmazva. A gyakorlat megismerését lehetővé tévő és a praxisra reflektáló forrásanyagot egy széleskörű, intenzív forráskritika révén bírja szóra kötetében.

A kötet középpontjában egy hidegkúti plébános, Szobovits Alajos és harmincéves plébánosi működése áll. Középpontjában áll, de a kötet mégsem körülötte forog. Bednárík János munkájának szerkezetét úgy építette fel, hogy az esettanulmányhoz koncentrikus köröket bejárva jut el olvasóival együtt, olyan kontextust és tudásanyagot fölépítve, amelybe belehelyezve a hidegkúti plébános működésének esettanulmányként való feldolgozását, nem terheli meg annak elbeszélismódját.

Ezeket a koncentrikus köröket a szerző a legtagabb egyházpolitikai kontextus felől indítja meg. Mert bár az említett szerző-elődöknek hála a 19. század második felének egyháztörténete nem teljesen járatlan ösvényként tűnik fel előttünk, a dualizmus korát jellemzően – egy-két neuralgikus ponttól eltérően – mégsem az egyháztörténet perspektívája felől szokták megközelíteni. A korszak egyházpolitikai küzdelmeit, tradíció és progresszió vetélkedését könnyen lehetne leegyszerűsítő módon bemutatni, de Bednárík János elkerüli ezt a hibát, épp azáltal, hogy a makro-, mezo- és mikroszintet egyaránt bejárja könyvében.

A haladás és konzervativizmus, a változás és változatlanság dichotómiája azonban nemcsak a makroszintet jelentő egyházpolitikában volt kitapintható, hanem a kötet földrajzi kereteit megrajzoló Ofner Bergland, a város, a budai és pilisi hegyek és a Duna vonala közé ékelt terület német etnikumú falvaiban is jelentkezett. Míg az etnikai-felekezeti arányok nagyjából változatlanok voltak, az 1848. évi jobbágyszabadság egy hosszú, konfliktusoktól terhelt társadalmi átrendeződést indított el. Mindeközben a fővároshoz legközelebb eső falvakat, így a fő helyszínként azonosítható Hidegkutat is, a városi polgárság mint kiránduló és nyaralóhelyet kezdte felfedezni.

Egyházigazgatásilag a székesfehérvári egyházmegyéhez, azon belül pedig a budai alsó esperesi kerülethez tartozott ekkor ez a terület. A püspökség kis területe ellenére, mivel az ország központi régióit ölelte fel, fontos szerepet töltött be a magyar katolikus hierarchiában. A 19. század második fele azonban a hivatások számának csökkenése adatható. Az alsópapi rétegen belül is különösen nehéz volt a káplánok helyzete: anyagi és személyi függőség a plébánostól, a kápláni poszton való bennragadás, az előrelépés kiszámíthatatlansága. Bednárík János a plébánia betöltésére kiírt pályázatok (*concurus*) – mint cselekvési csomópontok – bemutatásával összegzi a főbb szereplők megjelenését és részvételét az egyházmegye-esperesi kerület-plébánia igazgatási horizontjában.

A következő koncentrikus körön elindulva már átlépjük a falu határát, ahol a szerző elhelyezi az egyház helyi képviselőjét a közösségben, számtalan irányból megvilágítva azok viszonyrendszerét. Mindenképpen kiemelném a templom körüli tisztségek és feladatok terminológiájának (*aedituus*, *syndicus*, *curator*) gondos tisztázását. A plébános működésének közösségi ellenőrzése azért is volt fontos kérdés, hiszen az „üdvjavak” (szentségek, szentelmények) tekintetében az alsópapság monopóliumhelyzetben volt, az ellenszolgáltatások bonyolult rendszere pedig számos visszaélésre és konfliktusra is lehetőséget adott. A kötet ezért részletesen vizsgálja a kultusz és liturgia jellemző eseményein kívül a templomi és plébánosi jövedelmek szerkezetét és azok kezelését. Azért is fontos fejezet ez, hiszen 1848 után a tizedjövedelmek kiesése és az adóterhek megjelenése miatt számos bizonytalanság jelentkezett. Mindeközben a főbb jövedelmi tételek szerkezete lényegében semmit sem változott

a 18. század óta, ami ismét megterhelte plébános és közösség viszonyrendszerét, a Bárh Dániel által is tárgyalt „komplex ökonómiát”.

A kontextuális köríveket leírva végül megérkezünk Bednárík János értő vezetésével Hidegkútra, csak éppen valamivel azelőtt, hogy 1855 őszén beiktatnák az új plébánost, Szobovits Alajost. A század első felében iskolázott pap alakján keresztül tudunk majd rácsodálkozni mindarra a vallási-egyházi változásra, amit a kötet első fejezetei már makroszinten érzékeltettek. A hidegkúti plébános 31 esztendőnyi működését részleteiben feltáró ötödik fejezet első lapjain rögtön érthetővé válik az a bölcs megfontolás, amivel a szerző a könyv szerkezetét felépítette. Szobovits Alajos korábbi életútjának egyes részletei, vagy éppen a hidegkúti plébánia elnyerésének mozzanatai ugyanis a korábbi fejezetek ismeretében lesznek jól értelmezhetők.

A hidegkúti plébániára való megérkezéssel egyidőben azonban óhatatlanul eljutunk a máriaremetei kegytemplomhoz is, ami meghatározó helyszíne lett Szobovits Alajos plébánosi működésének. Ahogy maga a kötet szerkezet is koncentrikus köröket írt le, úgy a Szobovits-esettanulmány is hasonló módon épült fel. A helytörténeti bevezető után megismerkedünk a kegyúri családok bonyolult helyzetével, így például a református Váry-Szabó Antal kegyuraságba való bekerülésével, aki a plébános egyik legfőbb helyi ellenlábasa lett. Az inkább szegénynek mondható hidegkúti plébánia ellátása egyre több lokális konfliktust hozott, amit még jobban megterhelt a plébániával szemben jóval gazdagabb máriaremetei kápolna működtetése. Szobovits gyakorlatilag folyamatosan próbálkozott más megüresedő plébániákra pályázni, sőt még kanonoki álmokat is dédelgetett, azonban Hidegkút végül pályájának végállomása lett.

Máriaremetén szinte egymást érték a botrányok, majdnem minden évben panaszokat szült az ottani búcsú és zarándokok egy-egy eleme. 1874-ben a plébános és a hívek konfliktusa már tettelegességgé fajult. Ezek a viták nem nélkülözték a plébános által képviselt „hivatalos” és a zarándokok által követett „laikus” vallásosság közötti összeütközéseket sem. Az egyre idősödő Szobovits Alajos körül mindinkább sűrűsödtek a konfliktusok, amit végül szimbolikusan az pecsételt meg, hogy 1885 nyarán a hidegkúti plébániatemplomot annak egyre aggasztóbb műszaki állapota miatt hatóságilag bezárták. Lemondását követően még kilenc éven át élt Hidegkúton, utóda minden ellenkezése dacára, miközben elmeállapota mindinkább megbomlott. Életének utolsó éveit jól mutatják az idős papság helyzetének megoldatlanságát.

Bednárík János bevezetőjében a tudományos kutatás szempontjából a 19. századi alsópapságot körülölelő félhomályról írt. A jól kiválasztott főszereplő Szobovits Alajos alakján keresztül ez a félhomály mindinkább oszlásnak indul a kötet koncentrikus köreit járva. Ráadásul a szerző nem hagyja magára az olvasót egy pillanatra sem: az egyes részfejezeteket jól megválasztott, apróbb esettanulmányok foglalják össze, biztos pilléreként alátámasztva az elbeszélés ívét. A jó stílusban megírt könyv pedig – dacára a sűrű leírásban megkerülhetetlen neveknek, dátumoknak és más számadatoknak – könnyedén viszi magával az olvasót a koncentrikus körök mélyére. S bár a budapestiek számára ma is vonzó egy könnyedebb hétvégi hűvösvölgyi-hidegkúti kirándulás, Bednárík János könyve nemcsak az egykori sváb községbe, hanem a 19. századi alsópapság és híveinek életvilágába is értő módon kalauzolhat el minden reménybeli olvasót.

Schwarcz Gyöngyi: Lokalitás, etnicitás, gazdaság. Életmód és Tradíció 19. BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest, 2021. 300 p.

Bali János

Új kötettel bővült a nagymúltú Életmód és Tradíció sorozat. Mintegy 10 év kellett ahhoz, hogy Schwarcz Gyöngyi az ELTE-n megvédett doktori disszertációt önálló könyv formájában publikálja. S bár az empirikus anyaggyűjtés intenzív szakasza 2010-11-ben véget ért, de az eltelt idő alkalmat adott a szerzőnek arra, hogy elemzéseit, megállapításait elméletileg még erősebben támogassa, kontextualizálja. A szerző kutatását a Komárom-Esztergom (vár)megyei Tarjánban végezte, ahol együtt éltek a 18. században betelepült németek (svábok), illetve a 20. század során betelepített felvidéki magyarok, illetve Borsod megyéből érkezett református magyarok. Terepmunkáját nem a Bronislaw Malinowski nevével összekapcsolható, antropológiai, hosszan tartó, intenzív, állomásozó terepmunkára, hanem a társadalomnéprajzban elfogadottabb, hosszabb időkeretet átfogó, ugyanakkor nem annyira intenzív terepmunkára építette.

A lokalitás, az etnicitás és a gazdaság összefüggéseinek egy esettanulmányon keresztüli mélyfúrászerű feltárását öröndetesen egyre több, immár középgenerációs néprajzkutató és kulturális antropológus érzi feladatának, így a szerző mellett az általa recenzált Berta Péter vagy Szabó Árpád Tőhötöm is. Ezek a munkák kölcsönösen hatnak egymásra mind elméleti, mind pedig módszertani szempontból. A másik tudományos tradíció, amelyre Schwarcz Gyöngyi bátran támaszkodott, s amelynek több elágazása, rész diszciplínája létezik, az a vidéki társadalom és gazdaság átalakulása Magyarországon a 20-21. században. Itt a tágabban vett hazai agrárszociológiai polgárosodás-elméletek fő képviselői (Csite András, Harcsa István, Juhász Pál, Kovách Imre, Kuczi Tibor, Laki László, Márkus István, Szelényi Iván), a nyugati antropológiai iskolák képviselői a Kádár-kori és a posztoszocialista Magyarországon (Tatjana Thelen, Katherine Verdery, Ildiko Vasary, Sozan Mihály, Martha Lampland, Marida Hollos, Chris Hann, Peter Bell) éppúgy megjelennek, mint az etnicitással, azon belül is a magyarországi németek etnikus kultúrájával és identitásával összefüggő munkák szerzői (Bindorffer Györgyi, Rogers Brubaker, Thomas Hylland Eriksen, Manherz Károly). Rajtuk kívül a témához kapcsolódó néprajzi és regionális kutatások képviselőire támaszkodik leginkább a szerző (Jávor Kata, Molnár Ágnes, Paládi-Kovács Attila, Sárkány Mihály, Szilágyi Miklós, Kovács Katalin és Váradi Monika Mária).

A kötetet Schwarcz Gyöngyi hét fejezetre osztotta. Az első, bevezető fejezetben a szerző a téma és a kutatási módszer részletes bemutatása mellett az időbeliség problematikájának szentelt nagyobb teret. A magát társadalomnéprajzi jelenkutatásként értelmező kötethez az eltérő időbeliségű jelen kérdéskörét társította. A második fejezetben a könyv címét adó három fogalom elméleti alapvetéseiről olvashat az érdeklődő. A harmadik fejezetben a szerző a lokalitás történetét vázolja fel a társadalmi gyakorlat elméletéből kiindulva. A negyedik fejezetben áttekinti, hogy milyen tágabb összefüggésszrendszerekbe helyezik magukat a lokális közösség tagjai, hogyan alakítják kifelé irányuló kapcsolataikat és milyen módokon élnek adottságaikkal. Az ötödik fejezet – a tökeelméletek társadalomtudományi koncepcióit felhasználva – arra közelít rá, hogy melyek azok az öröklött minták és a történelem tanulságaiból leszármazott tapasztalatok, amelyeknek gazdasági gyakorlatokat alakító hatása van. A hatodik fejezetben Schwarcz Gyöngyi arra keresi a választ, hogy miként „teremti meg” a falu vezetése a lokalitást, s hogy ebben mi a szerepe az etnicitásnak, az etnikus identitásnak. Itt előtérbe kerülnek a faluvezetés törekvései is, amelyek által kialakíthatónak, megvalósíthatónak tekintik a megélhetést, a kellemes és élhető teret, valamint a lokális és etnikai identitás összebékítését megfogalmazó falukoncepciókat. Az utolsó, hetedik fejezet mutat rá arra, hogy miképpen kapcsolódik

össze az etnicitás kérdése a gazdasággal és a lokalitás teremtetésével, s ennek mentén vet fel új szempontokat és nézőpontokat a témában.

Schwarcz Gyöngyi kiváló érzékkel „lavíroz” a partikuláris és az általánosítható megállapítások között, pontosan érzi, hogy melyek azok a pontok, ahol bátrabban kiszakadhat a lokális keretektől, s a különféle tudományos diskurzusok teoretikus gondolatiságát gazdagíthatja. A második világháborút követő tömeges kitelepítésekől megmenekülő svábok és a több hullámban betelepülő magyarok lakta észak-dunántúli település már önmagában biztosíték arra, hogy társadalmának és gazdaságának 20. századi alakulása, általános és egyedi jellemzőket egyaránt magán hordoz. Azért is tarthatjuk a dolgozat célkitűzését és eredményeit figyelemre méltónak, mert az általánosan érvényes szociológiai és agrárközgazdasági polgárosodás-elméletek itt direkt módon csak korlátozottan alkalmazhatók, a tarjáni modell a magyarországi rurális társadalom és gazdaság multilineáris fejlődésének, változásának egyik legfontosabb példája lehet.

A könyv legizgalmasabb kérdése talán az, hogy a lokális ethosz, a „tarjániség”, amely az idézett vállalkozástörténetekben is megjelenik, milyen módon kapcsolódik a sváb identitáshoz? Egyáltalán, az önazonosságtudatban, s a gazdasági sikerek magyarázatában jelen lévő etnicitás valójában egy ténylegesen eltérő munkakultúrát és mentalitást is jelöl vagy ezek eltérő etnikai háttérű közösségekben is éppúgy jelen vannak? Schwarcz Gyöngyi nem ad erre egyértelmű választ, a kérdést inkább úgy ragadja meg, hogy melyek azok a „tarjániséghez” kapcsolódó minták és keretek, amelyek lehető teszik az etnikai identitás eltérő elemkészletével bíró különböző generációk, valamint a nem sváb lakosság számára is az azonosulást? Természetesen egy ilyen vagy ehhez hasonló kutatást nem lehet befejezni, hanem csak abba lehet hagyni. A szerző a kötet végén ugyanis a legfrissebb tapasztalatait is megosztja olvasóival. „(...) *ha már a kutatás alatt tapasztalt állapotoknál is jóval gyakoribbá válik a(z) etnikailag - BJ) vegyes házasság intézménye, valamint a családtörténetekből végleg a helytörténetbe költözik át a kitelepítések emléke, vajon milyen tartós attribútumai maradnak majd a sváb vagy inkább már a német kategóriának?*”

A partikuláris tapasztalatok dilemmáin túl Schwarcz Gyöngyi könyvének van egy ennél sokkal általánosabb tapasztalata. Az, hogy hiába hittük, hogy a magyar falu gazdasági-társadalmi átalakulásában a rendszerváltás utáni évtized, az 1990-es évek hozott csak mélyreható változásokat, így az akkor, illetve a 2000-es évek első felében megírt kötetek megállapításai hosszabb távon érvényesek maradnak, ezzel szemben még a 2010-es évek is a lokális színterek folyamatos szerkezeti változásait mutatják.

A könyv elsődleges értéke, hogy a tarjáni esetet olyan nagyobb, teoretikusabb összefüggésekben látatja, melynek alapján méltán számíthat más rokontudományok érdeklődésére (agrárszociológia, társadalomtörténet, antropológiai etnicitás- és közösség tanulmányok stb.).

Tamás Ildikó: „Adj netet!” Nyelvi, képi kifejezőmód és kreativitás a gyermek- és diáklóklórban. Balassi Kiadó, Budapest, 2022. 191 p.

Balatonyi Judit

A kortárs folklórral kapcsolatos kurrens nemzetközi tudományos diskurzusok alapvetően egyetértenek abban, hogy az új média, különösen az internet gyors fejlődése markáns változásokat eredményezett a kultúrában, ahogy változást okozott a „szövegek”, folklórszövegek státuszában is. Az „új”, elektronikus vagy digitális folklórként ismert jelenségek, ugyan sok hasonlóságot mutatnak a „hagyományos” folklórral (pl. anonimitás, kollektivitás), másrészt más, egyedi dinamizmusokat is

mutatnak. Többek az újdonságok között említik az új technológiák kreativitásra ösztönző felhasználói gyakorlatait, az egyes folklórműfajok közötti határok fellazulását (megint mások a kreativitást és a hibriditást a „hagyományos” folklór alapvető, de kevésbé feltárt vonásának tekintik, és történeti forrásfeltáró munkákkal igazolják azt). Ahogy az újdonságok között említik azt is, miszerint a kortárs folklór már nem csak „szavakból”, szövegrészletekből épül fel, hanem sokkal dominánsabbá vált a folklórműfajok vizualitása, illetve audiovizualitása (photoshop eljárások, videószerkesztő programok). Mindezek a változások egyrészt átalakították a hagyományosabb műfajokat, ugyanakkor az újak létrejöttét is támogatták (ilyenek pl. internetes mémek, blogok, chatek komplex audiovizuális bejegyzései és tartalmi). Módosultak, bővültek a folklór-teremtő helyzetek kontextusai is, mindez nem csak a hagyományozódásnak, hanem a különösen rapid változtatásoknak, kreatív újításoknak is kedvezett. Magam ugyan nem újdonságként, viszont nagyon fontos szempontként tekintek arra is, hogy a kortárs folklór különösen kreatívan nyúl a kortárs népi és populáris kultúra tartalmihoz. A kortárs kutatások elsősorban azt húzzák alá, hogy a folkloristák feladata elsősorban nem az, hogy minden egyes mémet, a gyorsan illékonná váló online tevékenységek minden aspektusát megörökítsék, hiszen a digitális folklór folyamatosan változó és hullámzó áradata ezt lehetetlenné is teszi, hanem az, hogy dokumentálják az online és fizikai, szemtől-szembeni kommunikációban megnyilvánuló folklór mintázatait, motívumait és szimbolikus viselkedésformáit, láttassák a tömegmédia és a populáris kultúra interakciókra gyakorolt hatásait.

A digitális folklór, illetve a kortárs folklórjelenségek vizsgálatára számos kiváló kísérlet történt az elmúlt időszakban: így például megemlíthetjük Janina Hajduk-Nijakowska az elektronikus és vizuális folklórműfajok meghatározására tett kísérletét (2015); vagy éppen Julia C. Bishop munkáját, aki a gyermekfolklór (főként a skót gyermekjátékok) változásának mintegy 100 éves áttekintésére vállalkozott, erős fókusszal az új digitális műfajokra, a lehetséges újításokra és változásokra. Bishop a történeti változásvizsgálatot korábbi folklórchívek anyagai (18-21. századi) illetve újabb források (pl. a gyermek által YouTube-on megosztott saját tartalmak) bevonásával és elemzésével végezte el (2016; lásd még a fontosabb nemzetközi publikációkról Domokos Mariann és Vargha Katalin 2016-ös *Folklór 2.0. A digitális világról három kötetben* című írását). Magyar vonatkozásban itt említhetők Domokos Mariann és Vargha Katalin újabb vizsgálatait (így például a 2015-ös *Elektronikus választási folklór*ról szóló szövegüket).

Tamás Ildikó „*Adj netet!*” *Nyelvi, lépi kifejezésmódok és kreativitás a gyermek- és diákkolklórban* című 2022-es kötete jól elhelyezhető a fentebb röviden felvázolt kortárs folklorisztikai kutatási hagyományban. A szerző egyrészt a saját (klasszikus és digitális) terepmunkája során gyűjtött gyermek- és diákkolklór anyagot a korábbi archívumok adataival összefüggésben vizsgálta. Másrészt elemzésének fókuszába nem pusztán a szövegek és szavak, vagyis a nyelvi struktúrák (és ezek tipologizálása), hanem a vizuális és verbális (zenei, képi, ritmikus) kifejezésformák is belekerültek. A gyűjtött és bemutatásra kerülő forrástípusok között nagy teret szentelt a korábban kevésbé feltárt halandzsaszövegek is, és alapvetően és nyelvi interferencia (idegen és kevert nyelvek) jelenségének vizsgálatának is. Írásában kiemelt elemzési szempontként jelent meg továbbá a kreativitás, a reflexivitás, és a humor, a műfaji fluiditás és sokféleség, illetve fizikai, természetes illetve a virtuális világok, illetőleg a különféle színterek és diskurzusok (populáris kultúra, iskolai kultúra, népi kultúra) közötti (sokféle és sokrétű) érintkezések, kölcsönhatások vizsgálata is.

Könyvében elsőként a diákkolklór különféle műfajait, kategóriáit mutatja be, majd rátér az „alkotás” folyamatának és kontextusainak ismertetésére. Eredményei szerint elsősorban a különféle szegmentumokkal (hangok, szótagok stb. tartalmakkal) történő folytonos kreatív nyelvi játék termeli,

hozza létre a kortárs folklóralkotásokat: mindezt tetten éri a halandzsában és a nyelvjátékokban is. Ahogy aláhúzza azt is, hogy ez a kreatív alkotófolyamat egyaránt újító és hagyományteremtő, másrészt a kortárs folklórban a reliktum-jelleg is érvényesül. A kortárs diáklóklór tehát nem teljes mértékben generációs jellegű, vagyis, semmiképpen sem generációs műfaji „sziget”. A szerző szerint a gyors, rapid információáramlás, az internet és alapvetően a média jelenléte valójában nem szigeteli el a fiatalokat az idősebb generációk folklórjától, sőt az igazán újító és újszerű dolgok szerint pontosan abban a regiszterben jönnek létre, amelyben a hagyományozott, korábbi és a csak és mostra jellemző aktuális információk keverednek és variálódnak. A diáklórkór a szerző szerint egyben dinamikus tudáskészlet, másrészt a tudáshoz való hozzáférés, a tudáskészlet termelésének módja is.

Silling Léda: Vajdasági vásárok és vásározóik. Fórum Könyvkiadó, Újvidék, 2020. 360 p.

Lukács László

A vásárok az anyagi javak, áruk, szellemi termékek (kalendáriumok, ponyvanyomtatványok), ismeretek, műveltségi elemek kicserélésének fő helyei voltak. Jól tükrözik a tájak közötti munkamegosztást, s vonzották magukhoz a távoli vidékekről érkező vándorárusokat, a különböző vándoralakokat is. Vásáraink kommunikációs alkalom jellegét a közelebbi-távolabbi lakóhelyükről érkezett árusok, vevők találkozása biztosította. A vásároknak a népi műveltség formálásában játszott szerepéről méltán állapította meg Gunda Béla *Műveltségi áramlatok és társadalmi tényezők* című tanulmányában azt, hogy: „A kereskedelem különböző formái révén már a prehisztórikus idők óta szakadatlanul áramlanak a kultúrjavak egyik területről a másikra, s a vásári tapasztalatok is egyik gócpontjai a műveltségi javak terjedésének.” (1958) A javak cseréjének a népelet alakításában betöltött kiemelkedő szerepét a magyar vásárkutatás számos tanulmányban, könyvben bizonyította. Figyelemre méltó folytatása e munkának Silling Léda könyve, amely a szerbiai Vajdaság három legjelentősebb városának (Újvidék, Zombor, Szabadka) vásártörténetével foglalkozik, ezt követően a mai jelentősebb vajdasági vásárokat mutatja be. Helyszíni kutatásait 2015-ben zárta.

A kutatástörténeti bevezető után kitekint a vásárok és a kereskedelem kezdeteire a Balkánon. Megtudjuk, hogy a középkori kereskedelem a szárazföld felől az Adriai-tenger felé irányult. Fejlett volt a terület állattartása, az állatok nyálósója is a tenger felől érkezett. Hajóval szállították el a nyersanyagokat, majd a távoli piacokról várták vissza a késztermékeket. A Földközi-, illetve az Adriai-tengermellék volt legfőbb tevékenységi területük a kor híres kereskedőinek, a velenceieknek. Számottevő kereskedelmi szerep jutott a török korban a dubrovniki kereskedőknek, mert a Balkánon egyedül nekik volt szabad kereskedési joguk. Jelentős fejlődésük is ennek az eredménye. A vásárok fejlődésében itt a Török Birodalomnak és az Osztrák-Magyar Monarchiának volt legjelentősebb szerepe: „A kereskedelmi fejlődés egyértelműen a nyugati térségben, azaz a Monarchia fennhatósága alatt álló részekben volt gyorsabb. Dalmácia, Szlovénia, Horvátország, Szlavónia és a mai Vajdaság területe is olyan arányban fejlődött, mint a Monarchia többi része... Leginkább marhával, búzával, sóval és borral kereskednek... A kereskedelemben a szláv népelemek lesznek dominánssá, a vajdasági és magyarországi szerbek, a szlávónok, a szlovének, és dalmáciaiak. Ők nemcsak a saját területeik vásáraira jutottak el, hanem a Monarchia egész területét bejárták.” (28. old.) Igazán kiemelkedő szerepet a 19. században kaptak a vásárok a Balkánon. A török fennhatóság megszűnését követően jelentőssé vált a pénzközpontú árucere-forgalom. A vásáros helyek iparosaik és a környező települések árutermelőinek segítségével nagyobb településekké fejlődtek. Vásáraik a nemzetközi kereskedelem bázispontjaivá váltak.

Bácskában három város kapott szabad királyi városi privilégiumlevelet Mária Terézia királynőtől: Újvidék (1748), Zombor (1749), Szabadka (1779). Szabadalomleveleik biztosították e városoknak a szabad kereskedelmi jogot, azaz a szabad országos- és hetivásár tartásához való jogot: a kijelölt helyen és időben e városokban az eladók és a vevők szabadon gyülekezhettek. Ez odavonzotta a kereskedőket, iparosokat, akik fellendítették e városok fejlődését.” A szabad királyi városi ranggal együtt a vásártartás jövedelmeit is megszerezte a város: a vásárokon az iparosok, kereskedők és egyéb árusok sátorpénzét, a marhák és kocsik után szedett díjakat és a piaci helypénzt, valamint a hiteles mértékek igénybevételéért fizetett illetékeket.” (37. old.)

Bánátban a török alóli felszabadulás után elsőként Pancsova kapott vásártartási jogot 1740-ben. Mária Terézia 1769-ben emelte mezővárosi rangra Nagybecskereket, vásártartási joggal. Torontálvásárhely 1872-ben nyerte el a vásártartási engedélyt. Nagybecskereken a 18. században a németek és a magyarok az iparosodást szolgálták, a szerbek kereskedtek, főként lovakkal és liszttel. „A XIX. században az iparosok között a szerbek lesznek többségben. Sokféle iparos él a városban. Legtöbbször voltak a szücsök, pékek, vargák, borbélyok, majd a kádárok, cipészek, asztalosok, kovácsok, törökmézesek következtek. 1880-ban 573 iparos összesen 60 szakmát űzött. A XIX. század második felében, amikor kiépült itt is a vasút, a kereskedelem jelentős mértékben fellendült. A Béga szabályozásával és hajóhatóvá tételével összekötötték a várost az akkori ország keleti részeivel, a Tiszttal és a Dunán keresztül pedig Közép-Európával.” (49. old.)

Szerémségben a 18. században 13 mezőváros volt. Közülük valódi vásárhelyek Ruma, Ürög, Vukovár, Újlak és Šid voltak: „Vukovár jó kapcsolatot tartott Pesttel, Újvidékkel és Eszékkel. Ruma egy puszta közepén helyezkedett el, ami kiválóan megfelelt az állattartásra... gabonatermesztése is igen jelentősnek mondható. Ürög azon az úton feküdt, amelyik a Bácskát, a Duna mentét összekötötte a Szerémség déli részével, egy szőlőültetvényekkel teli vidéken. Itt jelentős csere- és egyéb kereskedelem folyt.” (59. old.) E szerémségi mezővárosok fontos pontját képezték az Ausztria és Törökország közötti kereskedelemnek. Kereskedők főként szerbek voltak, kukoricával, borral, pálinkával, állatokkal kereskedtek. Gyakran egész pusztákat megvásároltak, hogy állataikat a vásárookra terelni tudják. A vukovári kereskedők Erdélyből, Bécsből hozták a textileket, az ürögiek, rumaiak Zimonyon keresztül török árut importáltak. Felvásároltak rumai és ürögi területeket, ahol útközben felhizlalták az összevásárolt állatokat. Kukoricát vettek a környező településeken, a felhizlalt állatokat, főként sertéseket Magyarországon, Ausztriában adták el. Rumában 1747-ben tartották az első vásárt, nagyszámú kereskedővel, iparossal, távoli vidékekről is. A görög kereskedők apró dolgokat, főleg fűszert és déligyümölcsöt árultak itt. Megjelentek az állat- és gabonakereskedők is, a környék legjelentősebb gabonatermelő településévé vált. Ruma a Zimony – Vukovár – Eszék főútvonalon fekszik, amely Törökországból Sopron, Bécs felé vezet. Itt tartották a legnagyobb szerémségi vásárt.

A vajdasági vásárok éves rendjével kapcsolatba Silling Léda elmélyült elemzését olvashatjuk a kalendáriumok vásárlistái alapján: „Januárban, februárban és decemberben nem jelöltek egyetlen országos vásárt sem. A téli hónapokban nincsenek vásárok, ami teljes mértékben megfelel a paraszti gazdálkodás éves rendjének. Az évszakos vásárok tavasszal kezdődtek: márciusban és áprilisban még kevés, 8-9 vásárt, májusban viszont már 16 vásárt tartottak a Bácskában. Ekkor indult meg a mezőgazdasági élet. Ilyenkor eladják a télről megmaradt fölösleget, s beszerzik a tavaszi munkálatokhoz szükséges vetőmagot, facsemetét, eszközöket. Júniusban, júliusban és augusztusban, a nyári munkák idejében, a vásárok száma ismét visszaesik. A betakarítás után, a legeltetés végén jön el újra a vásáros időszak. Amikor már van mit a vásárra vinni, az eladott termény, jószág árából pedig fel lehet készülni a télre. Október 28. Simon és Júdás napja az első télkezdő nap, a marhabehajtás

végzőnapja, juhászfizető és fogadónap volt. A Katalin-napi vásárban, november 25-én már a „télhez szoktak beruházkodni”. A gazdasági év fontos zárónapja volt Márton napja, november 11-e, ekkor hajtották be végleg a gulyát telelőre. A Márton-nap bérlet- és bérfizető határnap volt már az Árpád-korban is. E nap után már nemigen tartottak vásárokat sem. Az állatokat nem lehetett vásárra terelni, hideg volt, téli szállásokon volt a jószág.” (66. old.)

A vásáron résztvevők számára fontos volt a vásártartó városok számára. Jövedelmük számottevő része a vásárokból származott. Ezért érdekükben állt, hogy vásárhirdetésük minél szélesebb körben terjedjen. A vásárhirdetés szóbeli és írásbeli lehetett. Előbbi a vásárnapi nagymisét követően felolvasott hirdetés. Írásban a kalendáriumok vásárlistái, újsághirdetések, plakátok révén terjedt a vásárok híre. A nyomtatott vásárhirdetéseket postán elküldték a települések előljáróságának, a járási főszolgabíróknak, akik helyben kihirdették, illetve járásukban köröztették a vásár helyét, időpontját. A vásárok lebonyolítását, a vásárterek elhelyezkedését a városok fejlődése is befolyásolta. Maga a vásár is urbanizációs tényező, gazdasági fellendüléshez vezet, hozzájárul a város fejlődéséhez, növekedéséhez. A nagyvásárok mindinkább kiszorultak a városok belső tereiről: „A vásárterek átalakulását kutatva ebben a három egykor szabad királyi városban pontosan nyomon lehet követni, hogy milyen változásokon mentek keresztül. A vásárok először a települések központjában voltak, majd a lakosság létszámának növekedésével, a terek beépítésével fokozatosan kiszorultak a város még lakatlan részeire. Először csak az állatvásár került a városon kívülre, aztán a kirakodóvásár is. A folyamat természetes lassú volt, és minden településen egy kicsit másként zajlott le. Újvidék központi helyzete miatt kiemelkedik ebből a fejlődési vonalból. Itt mezőgazdasági vásárra fejlődött a régi országos vásár. Szabadkán a mai igényeknek megfelelően az úgynevezett ócskapiaci részleg fejlődött tovább, és virágzik máig. Zombor, amióta az ország szélére került, elveszítette gazdasági szempontból korábbi központi szerepét. Vásárai ma már inkább csak a helyi régiségkereskedőket és a külföldi csempészárut értékesítőket szolgálják, s hazai termékeket, jószágot elvéve árusítanak rajtuk.” (95. old.)

Írásos forrásokból rekonstruálható, az újvidéki vásárosok száma és foglalkozása 1910-ben: asztalos (2), kocsmáros (6), bognár (3), cipész (2), csizmadia (1), drótos (1), edényárus (1), fésűs (1), kalapos (2), késélező (1), szövetárus (1), kosárfonó (2), kovács (4), köteles (1), mészáros (2), mézesbábos (1), bocskoros (opančar) (4), papucsos (7), rövidárus (2), szíjgyártó (1), sörfőzdés (1), szabó (7), szűcs (4), talicskakészítő (1), vendéglős (1). A hat kocsmáros és a vendéglős az ételt és az italt szolgáltatották a vásároknak, ahhoz is, hogy a sikeres vásár megkötése után a felek megihassák az áldomást. Nagyon sok a vásárolók között, aki ruhanemű, lábbeli készítésével, árusításával foglalkozott. A vándorárusok közül a gyalogos tótok is jelen voltak a zombori vásárban. Közülük többen is letelepedtek Torontálvásárhelyen. Rajtuk kívül még a tarisznyás, szatócs és házaló, a képesek, a schwarzwaldi óráskészítők és a faszerszámkészítők is árusítottak. Vásári szolgáltatók a köszörűsök, a pecsenyesütők, testgyakorlók, az állatsereglet (Menagerie) és a panorámások.

Napjaink legnagyobb bácskai vására a topolyai. Csantavér, Kispiac, Zenta még rendez vásárokat. Magyarkanizsán már elveszett korábbi jelentőségük. Élénk még a bánáti Torontálvásárhely és a szerémségi Ruma vására. Újvidéken ma a vidék legjelentősebb mezőgazdasági kiállítását és árumintavásárát rendezik. A szerző megfigyelése: „A még élő vásárok alapján azt állapíthatjuk meg, hogy azokon a településeken maradt meg a vásár, ahol még szükség volt/van az ott eladásra kínált termékekre. Ezeken az agrár jellegű településeken, amelyek lakosainak igen jelentős része még mezőgazdasággal foglalkozik, részben vagy teljesen ebből is él (városon és falun), a vásárokból eladásra szánt termékeket nem tudja helyi üzletekben megvásárolni.” (307. old.)

Az állatvásártereken a legtöbb helyen ma már csak a kocsmák, lacikonyhák sátrai állnak. A vásározók közül sokan csak az itt árusított kecskesültért, báránypecsenyéért, sültkolbászáért jönnek. Mézesbábosok sátraiból akár egész sort vernek, itt vásárolják a népszerű vásárfiát. Vajdaság vásáraiban napjainkban szinte mindenki szerbül beszél. A környezet nyelvét, mindenki megérti, ezért használják a könnyebb és gyorsabb üzletkötés érdekében. Magyar szót csak az észak-bácskai Kispiac és Zenta vásáraiban hallhatunk gyakrabban.

A mai vásárok időpontja leggyakrabban vasárnap, ami szabadnap, ezért legalkalmasabb a vásározók számára. Ezredfordulónk már nem a vásárok virágkora: a vajdasági vásárok listáján mindössze 14 település szerepel, évi 104 vásárral. A vásárok három funkciójából (1. gazdasági, kereskedelmi, reklámozási, 2. kapcsolatépítési, kommunikációs, 3. szórakozási) napjainkban a harmadik erősödik: a vásárok fesztiváljellege válik egyre hangsúlyosabbá.

Molnár Gergely: A vasút néprajza. A vasúthálózat hatása a közlekedésre, árumozgásra. Útvonal, életmód, társadalom. Kecskemét (1850-1980). Néprajzi értekezések 11. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest-Kecskemét, 2021. 310 p.

Majdán János

A kötet szerzője sajnálattal, de joggal állapítja meg, hogy a vasutakhoz köthető feltárások az utóbbi időig nem kerültek a néprajzosok látókörébe. Az újabb kutatásokat erősíti a Szabadtéri Néprajzi Múzeum skanzenvasútjának megnyitása, melynek tervezése és megépítése egyfelől górcső alá vette az eddig alig tárgyalt területet, másrészt lendületet adott fiatal és idősebb néprajzosnak az alaposabb feltárásokhoz. Ilyen munka a nyolc nagy fejezetbe sorolt feldolgozás, amely arányosan oszlik el a 350 oldalas kötetben

A bevezetés nagy egységben a megszokott módon szó esik a célkitűzésekről, amelyből kiderül, hogy a fontosnak tartott közlekedési ágazaton belül jelen munkában kizárólag a vasutakhoz kapcsolódó feltárásokról esik majd szó, de ott (nagyon helyesen) minden típusú és besorolású vonal a kutatás tárgya. Mindezt azért hangsúlyozza ki a szerző, mert a konkrét terepi vizsgálat tárgyát képező Kecskemét határában többféle nyomközű és eltérő tulajdonú vonalak működtek, s ezek egész rendszere került vizsgálat alá. Sikeresen mutatja be a korábban kevés, de az utóbbi időben megnövekedett néprajzi vizsgálatot, majd a más tudományágakban és a szépirodalomban megjelent munkákat. A más tudományokban megjelent eredményeket (egy nagyon fontos doktori dolgozat híján) nagyszívesen felhasználta.

Érdekes kettősségben ad a következő nagy fejezet összegzést a vasutak hatásáról a gazdálkodásban és a kisiparban. Egyfelől a szakirodalmakból levonható általános megállapításokat szedi sorra, külön-külön megemlítve a köznépi, a kis- és nagygazdák, a nagybirtokosok szállítási lehetőségét és szokásait. Sajnos itt nem határozza meg a társadalmi rétegeket, s ez nehezen értelmezhetővé teszi a következtetéseket. Ugyanakkor jól mutatja be a különféle vasúti áruszállítási modelleket: a poggyászos piacozás, a teherkocsikba történő közös szállítás, a nagykereskedelmi tételek esetenként szerelvény nagyságrendű fuvarozását. Ebben a csoportosításban kerülnek először elő a konkrét kecskeméti adatok, melyeket sikeresen (bár kevés számmal) villant fel. A gazdálkodási ágazatok esetében szintén szó esik a vasút által érintett városon belüli termelésről, annak sokszínűségét azonban számokkal nem támasztja alá. Röviden bemutatásra kerül a helyi kézművesség és kisipar vasúthoz kapcsolódó fejlődése is.

A harmadik nagy fejezetben a személyi közlekedés átalakulásáról és a mobilitásról esik szó. A felsorolt mozaikszerű példákból kitűnik, hogy a vasutak egy emberöltő alatt megváltoztattak sok vá-

rosba, piaci központba járási szokást. Az addig gyalog, vagy szekéren városi piacra indulók a szerelvényeken gyorsabban és kényelmesebben vihették kisebb-nagyobb áruikat a vevőkhöz. Mivel a vasúti jegy lehetővé tette nagyobb mennyiség személykocsiba történő felrakását is, ezért nőttek a városba szállítások mennyiségei. Ezt nagyban befolyásolhatta az adott szerelvény kocsitípusa, melyekről (és a mozdonyokról) helyesen szó esik. A vonaton utazás egyúttal az utasok és családjaik jobb megismeréséhez, új ismeretségek kötéséhez, párkapcsolatok kialakulásához is vezetett. Szó esik a vonaton történt illegális árulásokról, a diákok házi feladat írásáról, a summások utazásairól. A vasútállomások néprajzának általános bemutatása során a várakozás mikéntjét próbálja összegezni a szerző.

A kötet legszokszerűbb fejezete a vasút életmódra gyakorolt hatásairól szól. A korábban ismeretlen épületek és az abban, illetve körülötte folyó gazdálkodás felvillantása során az építőanyagok és állomási típusok mellett a berendezések, az életmódot megváltoztató infrastruktúra (víz, világítás, illemhely, pince, stb) bemutatása is megkezdődik. A vasúti időmérés fontossága, a táplálkozásra, viseletekre gyakorolt hatás mind olyan új elem, melyekkel eddig a polgárok nem találkozhattak. A sportolás elterjedése és fellendítése, az egészségügyi eredmények elterjedése, a közbiztonság szilárdulása, a hírek gyorsabb terjedése valamilyen szinten köthető az új szárazföldi közlekedési eszközhöz. A nagy tömegek utazását lehetővé tévő szerelvények a vallási rendezvényekre való eljutást, az éppen kialakuló turizmust és egyéb kulturális átalakulásokat is támogatták.

A kecskeméti határra és ezzel a városra is gyakorolt közvetett hatások a vasút tájformáló és tájszervező szerepének vizsgálata során kerültek összegzésre. Bár szó esik a közvetlenül a határt és várost érő hatásokról is, de sajnos nem lehet megfelelően érzékelni azokat, mivel nagyon kevés adat került a kötetbe. Nem ismeri meg az olvasó a városhatár természetföldrajzi adottságait, a tanyavilág területi tagozódását és a hozzá kapcsolódó mezőgazdasági árutermelést, ezért a hatásokról általában és szövegben kap képet, de ez kevésbé bír bizonyító erővel. Amennyiben mégis pontos szám olvasható (például Móricz Zsigmond idézett szövegében), akkor különösen feltűnik a városi adatok hiánya, s így nincs mivel összevetni az eredményeket.

A hatodik nagy egységben a szerző vizsgálja a népi közlekedési-szállítási rendszer és a vasút összefüggéseit. Nagyon helyesen szót ejt az utak fontosságáról és sikeresen bemutatja a század elején és az 1970-es években meglévő városon belüli úthálózatot. Foglalkozik a fogatolt járművek vasútra hordó, illetve onnan áruterítést végző tevékenységével. Az elemzésből kiderül, hogy a vasutakkal egyidőben megjelenő, majd gyors ütemben növekvő számú kerékpárok a munkába járás mellett az árufuvarozásban is szerepet játszottak Kecskeméten. Röviden szó esik a vasút városi tömegközlekedésben betöltött szerepéről. A közúti motorizáció és a vasutak kapcsolatában jól kirajzolódik a közút javára billenő támogatás és a kötőpályás forgalom háttérbe szorítása-szorítása. A fejezet érdekessége, hogy a Tiszától távol fekvő városba vezető vasutak milyen látványosan csökkentették a folyami forgalmat.

Az utolsó nagy egységben a vasút társadalmi hatása került vizsgálat alá. Hosszan és jó példákkal alátámasztva kerül bemutatásra a vasutasság, de az országos kép és a bőven idézett irodalmi alkotások mellett sajnos eltörpül a kecskeméti vasutasokról szóló rész. A vasúthoz kapcsolódó átmeneti munkásrétegekről is esik szó, de a helyi súlyuk mozaikszerűen olvasható. A köznép vasúti konfliktusai, a különféle balesetek tárgyában szerencsére sok forrásra akadt a szerző a helyi lapokban, így ezek a részek jól mutatják a témakörök városon belüli történeteit. A vasutak megnyitása és majd a vonatok búcsúztatója nagy sajtóvisszhangot idézett elő, melyekből jellemző példák kerültek a kötetbe. A feldolgozott cikkek, tudósítások nagyon sok új szempontot és tovább elemezhető, kiváló adatokat tartalmaznak.

Az összegzésben a szerző kísérletet tesz a korszakolásra, amely esetében helyesen megállapítja: az országos határok nem esnek egybe az általa vizsgált kecskeméti változásokkal. Jól összegezi a változó korokban eltérő hatásokat kiváltó vasutat és nagyon pontos a vonatokkal kapcsolatos végső megállapítása: „Össességében sem a néphagyomány gazdagításáról, sem pusztításáról, sokkal inkább átrendeződéséről érdemes beszélni.”

A német nyelvű összefoglaló után 20 oldalnyi melléklet található, ahol Kecskemét közlekedéstörténeti szempontból fontos kronológiája, a városi határ és a lakosságszám változásai, a különböző időszakból származó utasszámok és szállított áruk, a vasúti ügyekben neves városi személyek és az utazási sebességek, járatsűrűségek adatai szerepelnek. Külön mellékletben teszi közzé a szerző az érintett vasútvonalak elveszett és fennmaradt épületeit, emlékeit, amely a helyi értéktár szempontjából igen fontos lista. A 97 színes és fekete-fehér ábra térképeket, mentrendi mezőket és fényképeket tartalmaz, döntő többségben a vizsgált vonalakról.

Tisztelet a szerzőnek a kitartó kutatómunkáért, a terepen végzett kutatásokért, a kiváló mellékletekért. Nagy öröm, hogy a néprajzi kutatók között már többen foglalkoznak a vasutak hatásvizsgálatával és valószínűleg még pontosabb eredmények születnek majd, ha a más tudományterületeken bevált módszerek és adatok jobb átvételére is sor kerül. Az intézményi háttér Szentendrén rendelkezésre áll, kutató(k) már vannak. Néprajzosok: „Hív a vasút, vár a MÁV!”

Szepesi, Anna: Kindstücher im ungarischen Komitat Baranya: Ritualdynamik und kulturelle Kommunikation – Über das rituelle Kindertragen im Zeitalter des ritualisierten Babytragens. Universitätsbibliothek Tübingen, Tübingen, 2022. 315 p.

Ament-Kovács Bence

A gyermekhordozó tárgyakat szinte minden tradicionális és modern közösségben, történeti és recens terepen adatolták a néprajzi, történeti és művészettörténeti kutatások. Szepesi Anna *Hordozókendők Baranya megyében: Ritualdinamika és kulturális kommunikáció – a rituális gyermekhordásról a ritualizált babahordozás korában* című kötetében egy a hazai néprajzi kutatás által korábban alig felfedezett tárgytípus, a baranyai némettség (*Duna-menti svábság*) illetve a *falusi sokácok* gyapjúszőttes gyermekhordó-tárgyainak (Kindstuch, Šarenica) kvalitatív analízisére vállalkozott.

A kötet fő kérdésfeltevése a *liminális szakasz* során használt gyermekhordó tárgyak a szubjektumokkal kialakult interakcióira, a személyes és csoportidentitás alakításában való szerepükre és jelentőségükre irányul. Az *új anyagi kultúra kutatás* (new material culture studies) szemléletmódjának megfelelő elemzés során hangsúlyosan körvonalazódik a tárgytípus *átmeneti rítusokban*, az anya és a gyermek pszichológiai-társadalmi változási folyamataiban betöltött szerepköre. A vizsgálat elméleti háttérét elsősorban Arnold van Gennep kategorizálása, Victor Turner rituáléelmélete mellett Moritz Csáky *kommunikációs* tévként értelmezett kultúra paradigmája és Gottfried Korff *kulturálisan kódolt tárgyjelentés* definíciója képezi. A szerző rendszeres kiszállásokkal mintegy tíz éven átívelő résztvevő megfigyelést folytatott Baranya megyében, Pécs – Siklós – Mohács – Erdősmecske térségében (a némettség esetében hangsúlyosan Himesháza és Újpetre, a horvátok körében pedig Kátoly községekben folytatott mikrovizsgálatokat). A tübingeni egyetemen a témában sikeresen megvédett PhD disszertációja mellett a fellelt hordozókendőkből több kiállítást is rendezett, s vonatkozó tárgyakkal gyarapította az ulmi Donauschwäbisches Zentralmuseum gyűjteményét is.

A baranyai hagyományos gyermekhordó textíliák használatának kérdése a szerző ezredforduló utáni terepmunkája idején is kutatható volt – noha módosult funkcióval, de – eredeti kontextusukban,

hiszen az adatközlők azokat anyaként gyakorta hasznosították, s a legtöbbjükét csecsemőként még e kendőkben hordozták. Szepesi vizsgálata érzékletesen példázza a hagyományos (paraszti) gyermekhordás kultúrájának 20. századi átalakulását és a globális modelleknek megfeleltethető gyermekhordás 20–21. századi megjelenését, a modern szüléskultúra térnyerését, majd a posztmodern születéskultúra medikalizációt érintő kritikáit. Egyúttal kitűnően példázza a lokális társadalom átalakulását is, a kitelepítés kataklizmája, a munkahelyi munkavállalás eredményezte familiáris viszonyváltozás, majd a rendszerváltást követően a munkalehetőségek szűkülése, átalakulása mentén. Szepesi Anna gyermekhordozó kendők használatáról közölt tapasztalatai e ponton tulajdonképpen megfeleltethetők a népviselet elhagyási, s a kivetkőzés folyamatainak, amikor a paraszti és etnikus mivoltukról egyaránt árulkodó ruhadarabokat a munkaerőpiacon, vagy iskolapadban aktív generáció igen rapid jelenség során hagyta el. Ugyanakkor a gyermekhordó tárgy újrafelfedezése, a más kultúrákból vett gyermekhordozási technikák modellként választása paradigmaváltást jelentett és ellenkultúráként definiálható (pl. a helyben is működő nomád nemzedék hazai paraszti, vagy keleti kultúrák iránti érdeklődése terén).

E recenzió szerzője számára – elfogultsága okán – talán a legörömtelibb fordulat, hogy Szepesi Anna a gyermekhordókendők 18. századi használatát is tudta adatolni Winkler Mihály gödrei plébános háztörténetének köszönhetően (illetve Galambos Ferenc német átirata kapcsán, hiszen az eredeti historia domus napjainkban nem lelhető fel). Megbízhatóan bizonyította továbbá *e kelengyétárgy* jelentőségét a menyasszonyi hozományokban, amely nélkül az említett átmeneti rítus nem lett volna abszolválható. A céhlevelek vizsgálatával a szerző árajzolta az egykori oszmán megszállás alatt álló vármegyék iparfejlődésének képét is. A takácscéhekre vonatkozó szakirodalom ugyanis korábban 1825-ben feltételezte a siklósi vegyescéh alapítását, Szepesi azonban rámutatott, hogy céhartikulusait Mária Terézia már 1776-ban megerősítette. Ezzel a Szolnok János, illetve Szádeczky János által felállított megyénként átlagolt kronológiában a legkorábban alapított falusi és mezővárosi takácscéhek sorában a hajdani Baranya vármegye a 19. helyről a 12. helyre, az egykori vármegyéknél legkorábban alapított takácscéhek listájában pedig a 19. helyről a 14. helyre került. Megerősítve ezzel a megfelelő felvevőpiacot és lassú polgárosodási folyamatokat feltételező, takácscéhek nyugatról keletre irányuló szerveződési folyamataira vonatkozó paradigmákat. Ugyancsak bizonyította a 18. századi baranyai – lokális gazdasági folyamatok mellett az abszolutista állam gazdaságpolitikai intézkedései által egyaránt befolyásolt – takácscéhes kultúrában a német-osztrák befolyást az adminisztratív ügymenet, a bevándorolt német kézművesek, a német nyelvhasználat terén. Míg a 19. században létrejött, takácsokat is tömörítő társulásoknál (a németbolyi vegyes céh kivételével), az említett hatást másodlagosnak tekinti. Új forrásinformációk bevonásával a szervezetek céhen kívüli takácsokhoz, kontárokhoz való viszonyulását is vizsgálat tárgyává tette. A Kindstuchokat ugyanis jellemzően helyi, céhen kívüli férfi specialisták szőtték, míg a Šarenicák parasztszövészéken női munkaerővel ott-hon készültek. Technikatörténeti pontossággal ismerteti a négynyűsttel szőtt, magasabb presztízs és tezaurációs értéket képvisző Kindstuchok mintakincsének középkori céhes maradványelemeit, egy-egy, a kontár takácsok számára is technikai bravúrt jelentő díszítmény mintakönyvekben felfedezhető variánsait. Hangsúlyos etnikus vonások elsősorban a kétnyűsttel készült darabokon jelentkeztek (például a német trikolor színekészlete), ám ezen esztétikai, hangsúlyosan regionalisztikus-nacionalisztikus funkciók megerősödése (1920-as évek) a rituális funkciók megszűnésével (Himesháza példáján: 1940–1950-es évek) is közös folyamatba illeszthető. A muzealizáció során a Kindstuchok típustól függetlenül mégis a magyarországi német kultúrát, identitást reprezentálják, a kódokat ismerő lokális közösség más társadalmi státuszhoz, felekezethez, vagy népcsoportokhoz tartozó tagjai számára azonban a vizuális kommunikáció nyelvén az elhatárolódást is egyaránt kifejezik.

A Donald Woods Winnicott-i értelemben átmeneti tárgyként funkcionáló Kindstuch használatbavétele a gyermekágyas időszak végén történt, amikor a gyermekágyból felkelő édesanya csecsemőjével a felső testére csavart hordozókendőben a helyi templomba ment *asszonyavatásra* (egyházkelő). Az adatközlőkkel készült interjúk alapján az aktus háttérében a szerző a menstruációs és szülési testnedvek okozta rituális szennyeződés és tisztátalanság képzetét feltételezi, amely csak egy hivatalos benedíció keretében volt feloldható (illetve egyes falvakban paraliturgikus cselekmény keretében az édesanyák egy útmenti kereszthez járultak hálaadásra). Az egészséget és apotropaikus védelmet biztosító mágikus praktikákkal kísért, *latenciaként* definiálható időszak végpontjának e tapasztalatai tehát megerősítették Walter Hartinger paradigmáját, mely szerint az egyháznak meghatározó szerepe volt a szertartás fennmaradásában és az asszonyok tisztátalanságának képzetében. A vizsgálat e pólusát igazán egyedivé teszi, hogy az aktus során való gyermekhordást és hordozókendőviseletet Thomas Csordás, valamint Robert A. Orsi elméleteinek megfelelően (megtestesült tapasztalatok, továbbá Szűz Mária alakja, mint ideálkép) Mária életeseményeit követő szertartásként definiálja, meglátása szerint az asszonyok cselekedeteit a Szűzanya képnak való megfelelés hatotta át. A szerző szerint tehát a közösség kulturális tudása rögzült testi megtapasztalás formájában.

Összegezve Szepesi Anna munkamódszerét modellértékűnek tartom, a bemutatott átmeneti tárgy funkcióinak ismertetése, a rituáldinamikai változások elemzése lehetővé teszi a szubjektumok és tárgyak közötti interaktív folyamatok megértését a vizsgált lokalitás multietnikus dimenziói között.

Csiszár Attila (szerk.): „Rábaköz ősmertetése” A Rábaköz, a Répce-vidéke és a Tóköz a 19. századi táj- és népismertető irodalomban. Rábaközi Helytörténet-kutatók Társulata. Csorna, 2022. 80 p.

T. Városi Ágnes

Fontos forrásközlést vehetnek kezükbe a Rábaköz, a Répce-vidéke és a Tóköz kutatói, illetve a régió iránt érdeklődő nagyközönség, akik egy kötetbe rendezve olvashatják az e kistájcsoporthoz tartozó, nagyjából a műfaj kibontakozásának idején, a reformkorban nyomtatásban megjelent, néprajzi vonatkozású ismertetéseket.

Csiszár Attila etnográfus, a Soproni Múzeum muzeológusa évtizedek óta kutatja a Rábaköz népi kultúráját. Az általa szerkesztett gyűjtemény hét, a korszakban született, néprajzi értékű leírást tartalmaz. Ennek bevezetőjében taglalja a néprajzi leírás, mint műfaj létrejöttét, a Rábaköz táji, illetve néprajzi körülhatárolásának kezdettől fennálló problémáját, illetve az alcímben meghatározott terület 19. századi kutatástörténetét. A kiadvány végén térképes helynévmutató található.

A főként statisztikai alapú államismereti munkák után – a romantika korában keletkezett, külföldi szerzőktől származó útirajzok által is serkentve – egyre jobban erőre kapott a társadalom megismerésének haladást szolgáló eszméje, mely ráirányította a figyelmet a hon- és népismeret fontosságára. Ez az érdeklődés a reformkorban addig soha nem látott mértéket öltött. Az egyszerű földművelő nép felé fordulás egyik mozgatórugója, a magyar nyelv elenyészésétől való félelem volt. A palócok, mint „törzsök faj” kutatására irányuló felhívásra beérkezett, Szeder Fábán által írt pályamű megjelent a Tudományos Gyűjtemény hasábjain, s mintegy programot adva a kutatótársak számára, egyben meg is alapozta a műfaj sajátosságait, szerkezetét. A néprajzi vonatkozású leírások jelentős részét a továbbiakban is földrajzra és gazdálkodásra vonatkozó megállapítások, illetve nyelvjárási elemzések tették ki, ám egyre inkább helyet kapott bennük az életmód, a szokások és a viselet. A korszak nyom-

tatásban megjelent forrásai mellett a szerkesztő felhívja a figyelmet Drinóczy György kéziratban fennmaradt, *Böngészet Sopron Megye ismertetéhez* című munkájára is.

Csiszár Attila igyekszik „rendet tenni” a Rábaköz körülhatárolásában máig fennálló bizonytalanságot illetően, felhívva a figyelmet arra, hogy az, mint földrajzi kistáj, nem feleltethető meg az azonos nevű néprajzi tájnak. Munkájában a Rábaköznek a Répce-vidékkel és a Tóközszel alkotott kistájcsoportját népi kultúrájában együvé tartozónak tekinti, ugyanakkor példákat is hozva megjegyzi, hogy a népi kultúra jelenségei a kistájcsoport határain kívül is fellelhetők. A közölt táji, néprajzi leírások kritikai szemléletű, tömör ismertetését – ahol tudható – a szerző pár szavas bemutatásával egészíti ki.

A bevezető után elsőként Horváth János *Töredék Tóközről* (1822) című írása olvasható, majd Nemesapáti Kiss Sámuel *Soprony* Vármegyének rövid Esmertetésének (1823) a területre vonatkozó részletei következnek. Mindkét munka a Tudományos Gyűjteményben látott napvilágot.

A kötet címét is adó, a Sokfélében 1832-ben megjelent *Rábaköz*’ ösmertetése külön figyelmet érdemel, hiszen ez az első, a gazdálkodás mellett az építkezéssel és viselettel is foglalkozó néprajzi leírás erről a vidékről, melyet azonban a szakirodalomban mindeddig nem használtak forrásként.

Szintén a vonatkozó részletek olvashatóak Kis József *Sopron Vármegye esmertetése* című írásából, mely ugyancsak a Tudományos Gyűjteményben jelent meg 1833-ban. Rendkívül értékes adatokat tartalmaz, főként a szokásokra, lakberendezésre és viseletre vonatkozóan, az ismeretlen szerzőtől származó *Rábaköz ’s népe szokásai és divatjainak ismertetése* (Regélő, 1840), melyben számos lakodalmi szokásszöveg is fellelhető.

Johann Georg Kohl *Száznapi utazás Ausztria országain keresztül, Utazás Magyarországon* című, 1842-ben megjelent munkájából *A Rábaköz és Győr* című fejezet részletét közli a szerkesztő, mely eltérően a többi írástól, a külföldi utazó szemével láttatja a vidéket. Foglalkozik a viselettel, a gazdálkodással, és érdekes megfigyeléseket tesz a vidék két csapása, a szúnyogok, illetve a farkasok elleni védekezésről.

Kissé átlépve a korszak határát, Zerpák Antal: *Kapuvárt* bemutató leírása következik kiegészítve *Hany Istók történetével* (Vasárnapi Ujság, 1855), s bár az ismertetések sora ezzel lezárul, mellékletként olvasható még Kiss Sámuel *Rábaközi Olvasó Társaság* című cikke, melyet a Társalkodóban 1836-ban jelentetett meg, a társaság „titoknoka”, azaz titkáráként. A Széchenyi Istvánt és a nemzeti művelődést szolgáló egyesület jelentőségének méltatását Széchenyi példaként szolgáló választlevele zárja, melyben az olvasó körbe tiszteletbeli tagként való felvétele helyett rendes tagsággal kívánja a társaságot nemcsak kiváltságaival élvezni, hanem annak terheit is viselve támogatni.

A Rábaközi Helytörténet-kutatók Társulata által kiadott könyv nagy érdeme, hogy a közölt szövegeket a szerkesztő lábjegyzetei egészítik ki, értékes információkkal, helyesbítésekkel, szómagyarázatokkal és adalékokkal segítve a megértést, kontextusba helyezve ezzel a szerzők mondatait.

Bár a tudomány sokat fejlődött és számtalan, jóval részletesebb leírás született az elmúlt csaknem két évszázad során, az adott korban tett megfigyelések egyszeriek és megismételhetetlenek, így máig fontos ismeretekkel szolgálnak.

Szabó Sarolta: Keménycserép tárgyak a Jósa András Múzeum Péchy-Kovács gyűjteményében.
A Jósa András Múzeum kiadványai 82. Nyíregyháza, 2022. 160 p.

Veres László

A Jósa András Múzeum 2008-ban egy nagyon jelentős, több mint 700 darabból álló gyűjteménnyel gyarapodott ajándékozás révén. A nemzedékről nemzedékre öröklődő családi tárgyak mellett

a komoly értéket képviselő népművészeti anyagot is tartalmazó gyűjteményt a Debrecenben élő, de születése és iskolái révén Nyíregyházához kötődő Péchy Mária, egy patinás szabolcsi nemesi család sarja ajánlotta fel a múzeumnak férjével, Dr. Kovács Gyulával, a debreceni Atommagkutató Intézet egykori gazdasági igazgatójának egyetértésével. Az ajándékozási szerződésben a Jósza András Múzeum vállalta, hogy egyben tartja a gyűjteményt, amely önálló egységet képez a múzeumon belül Péchy-Kovács gyűjtemény néven. A gyűjteménnyel kapcsolatos ügyek intézését és annak átvételét a múzeum részéről Szabó Sarolta muzeológus, akkori megyei múzeumigazgató-helyettes végezte és ő vállalkozott elsőként a Péchy-Kovács gyűjteményt bemutató katalógus sorozat első kötetének elkészítésére, a keménycserép anyag feldolgozására, bemutatására.

A Péchy-Kovács Gyűjtemény nagyobb részét, 377 darabot a cserépedények teszik ki, s ebből 180 a keménycserép tárgyak száma. A nagyon szépen szerkesztett és minden keménycserépet színes fotón megjelenítő, magyar-angol nyelvű katalógus két nagy egységre tagolódik. Szabó Sarolta elsőként felidézi a Péchy család múltját és rendkívüli precizitással mutatja be a gyűjtemény és a tárgyak készítése helyének történetét. A katalógus nagyobb, érdemi részét természetszerűleg a műtárgyleírások teszik ki. A 180 keménycserép közül 119 köthető a gyári jegyek alapján készítése helyéhez, 4 külföldi és 9 magyarországi gyárhoz. A magyarországi produktumok többsége a 19. század második feléből származik, s a tárgyak fele a hollóházi-, a belpátfalvi- és telkibányai üzemek terméke. Meglepő, hogy a Dunántúl csak néhány tárggyal képviselteti magát a gyűjteményben, Erdély pedig egyetlen eggyel. Nyilván ez azzal magyarázható, hogy Péchy Mária több évtizedes gyűjtőmunkája során kereskedőktől vásárolta az anyag nagyobb részét, s ennek során egyéni ízlése dominált. Előszeretettel gyűjtötte a virágos tányérokat, amelyek konyhája falát díszítették. Feliratos, állatfigurával és vallási szimbólummal ékesített keménycserépek alig akadnak a gyűjteményben. Tipikusan azon tárgyak csoportjába sorolhatók, amelyek sem parasztosan népinek, sem pedig exkluzívan úrinak nem tekinthetők. Nézetem szerint a Péchy-Kovács gyűjtemény keménycserép tárgyainak 90 százaléka készítésük idején is dísz tárgy volt, amelyek paraszti és polgári lakások tiszta szobáinak és konyháinak fényét emelték.

Ahogy már erre utaltam, Szabó Sarolta munkájának érdemi részét a második fejezetet kitöltő műtárgyleírások jelentik. A nagyon pontos, következetes tárgymeghatározások etalonként szolgálhatnak a muzeológusoknak, akik keménycserépek leltározását végzik, vagy gyűjteményi katalógusok elkészítésére vállalkoznak.

Kókai Sándor – Gulyás Katalin (szerk.): Válogatott tanulmányok az Alföld történeti földrajzának kutatásához. A Jász-Nagykun-Szolnok megyei Múzeumok Közleményei 62. Szolnok, 2022. 247 p.

Majláthné Sipos Csilla

2022 szeptemberében került sor a szolnoki Damjanich János Múzeumban *Az Alföld történeti földrajza (895–1920)* című konferenciára. Az előadások anyagából egy interdiszciplináris szemléletű tanulmánykötet készült, melyben 15 történeti földrajzi munka foglalja össze az Alföld környezeti, gazdasági és társadalmi változásait. Jelen sorok írójának azonban el kell tekintenie az összes írás bemutatásától, természetesen anélkül, hogy bármely munka érdemeit megkérdőjelezné. Ezt egyrészt a terjedelmi korlátok indokolják, másrészt az ismertetés főként a néprajz szempontjából releváns írásokra kíván összpontosítani.

A Kárpát-medence földrajzi és történeti kérdései iránt érdeklődők számára ismert, hogy hazánk vízrajza az elmúlt évszázadokban jelentősen eltért a mai állapotoktól. A kisebb-nagyobb folyók ki-

terjedt vízborítást hoztak létre, ezt a vadregényes, vízjárta környezetet azonban a 19. századi folyószabályozások fokozatosan felszámolták. Ennek része volt a tiszai vízrendszer „átszabása” is, mely az Alföld településstruktúráját és a gazdálkodási formákat egyaránt megváltoztatta.

Baranyi Béla tanulmánya (*Az Alföld fejlődéstörténetének regionális sajátosságai a polgári átmenet kezdetétől a dualizmus végéig [1884–1918]*) a „vízrendezés” utáni időszak gazdasági és társadalmi következményeire koncentrálna. A szántóföldek növekedéséből, a vasútvonalak kiépüléséből és egyes mezővárosok gyors fejlődéséből adódó modernizáció – a szerző szerint – erős kontrasztban állt a városok „jobbágyi örökségével”. Baranyi úgy látja, hogy a Beluszky Pál által definiált Alföld-szindróma (elmaradottság, periféria jelleg) az ország többi részétől eltérő utat jelelt ki az alföldi települések számára, társadalmi fejlődésüket egyfajta „parasztpolgári” mederbe terelve. (22–23. old.)

Csapó Tamás és Lenner Tibor *Az alföldi megyei jogú városok arculatának és funkcionális szerkezetének átalakulása a dualizmus korában* című munkája több ponton kapcsolódik az előző témához. A folyóhálózat átalakítása után, a dualizmus idején kibontakozó ipari, közigazgatási és demográfiai fejlődést és az új városfunkciók kialakulását Békéscsaba, Hódmezővásárhely, Debrecen, Kecskemét, Nyíregyháza, Szeged és Szolnok példáján keresztül foglalják össze. Ehhez a népesség növekedését, a társadalmi rétegek arányának átrendeződését, valamint a városkép új vonásait egyaránt figyelembe veszik.

Szulovszky János is hasonló alapra helyezi kutatásait (*Iparosok az Alföldön a 19. század végén*). Az alföldi falvakat – az 1892. évi iparos és kereskedő címjegyzék alapján – népesség szerint kategorizálja (törpe-, apró-, kis-, közép-, nagy- és óriásfalvak), és sorra veszi a vizsgált kistelepülésekhez kapcsolható foglalkozásokat. Ahol lehetséges, megállapítja az egyes falutípusokra jellemző mesterségek arányát és előfordulását, és rámutat, hogy ebben tájanként eltérő mintázatok fedezhetők fel.

Csüllög Gábor és Horváth Gergely munkája (*A Tiszántúl ártereiinek tájhasználat-változása*) akár a kötet nyitó tanulmánya is lehetne. A szerzők ugyanis áttekintik, hogyan formálta és használta az ember a tiszai Alföld folyómenti területeit az őskortól napjainkig. Bár már a neolitikus közösségek is hasznosították az árterek erőforrásait, a tudatos tájformálás csak az Árpád-kori településhálózat fejlődésével vette kezdetét. Az ártéri gazdálkodás a 16–17. századtól szorult háttérbe, az alföldi mezővárosok határában ugyanis a legeltető állattartás vált meghatározóvá. A természet és társadalom közötti évezredes egyensúly azonban a vízügyi munkálatokkal felborult. A dolgozat végig hangsúlyozza a folyamat kettősségét: bár a 19. század végére átalakult vízrajzi viszonyok rohamléptékű fellendülést eredményeztek az infrastruktúra, az ipar és a demográfia terén, az évezredes kultúrtáj radikális átalakítása hosszú távon súlyos környezeti-gazdasági problémák okozójává vált.

Viga Gyula tanulmánya (*Öröklött tapasztalatok és megújítási kísérletek az ártéri gyümölcsös kertek hasznosításában*) a kötet egyetlen néprajzi tárgyú munkája. A szerző több évtizedes megfigyeléseinek és kutatásainak rövid összefoglalójaként mutatja be az ún. „Tisza kertek” (99–105. old.) gazdasági hasznát, átalakulását és e különleges kertkultúra későbbi sorsát. A Felső-Tisza és a Szamos menti ártéri erdőkben a 19. század végéig foglalkoztak gyümölcstermesztéssel (körte, szilva). A folyószabályozások azonban végleg átforgalmazták az eredeti vízrajzi állapotokat, így a gyümölcsös ligeterdők öröksége már csak az idősebb generáció emlékeztetőjében és a helyi tradíciókban él tovább.

Frisnyák Sándor dolgozata azt elemzi, hogyan változott *A Borsodi-Mezőség történeti tájrajza* a neolitikumtól a 19–20. század fordulójáig. Ez utóbbi időszak mezőgazdasági sajátosságait térképes rekonstrukciók és táblázatok illusztrálják, bemutatva az egyes ártéri szintek hasznosítását és a településekhez tartozó művelési ágak egymáshoz viszonyított arányát. Az adatokból Frisnyák kö-

vetkeztetése szerint látható, hogy a tájegység települései a természeti erőforrásokat jól kihasználó gazdálkodást folytattak.

Kókai Sándor (Tájhasználat és tájgazdálkodás a Német Bánsági Határörvidéken [1784]) az Al-Duna és Alsó-Tisza vidékén kialakított Német Bánsági Határörvidék gazdasági viszonyait természet-földrajzi összefüggésben tanulmányozza. A tájhasználati gyakorlatot egy 1784. évi kéziratos térkép és az első katonai felmérés két eltérő időszaka alapján elemzi, részletesen kitérve az egyes művelési ágakra (szántók és kertek, állattenyésztés, erdőelési lehetőségek, szőlő- és gyümölcskultúra). Megállapítja, hogy a német telepesek földművelési gyakorlata alkalmazkodott a tájadottságokhoz, az általuk meghonosított nyugat-európai agrárkultúra pedig átlagos fejlettségi szintet biztosított a vidék települései számára.

Veresegyházi Béla arra az egykor nagy kiterjedésű, összefüggő lásra összpontosít, mely Kisújszállás és Karcag határában terült el a 19. századi folyószabályozások és lecsapolások előtt. *A Nagykun szigettenger – A Kara János-mocsár* című munka áttekinti a területhez kapcsolódó mondákat, a mocsár kialakulásának folyamatát és a tágabb régió települési viszonyait. A szerző bemutatja, hogy a környék falvai a mocsárból kiemelkedő „szigeteken” alakultak ki, (146. old.) 18–19. századi kéziratos térképek alapján pedig több mint kétszáz helynevet rekonstruál. (152–153. old.)

A már említett Alföld-szindróma *Nagy Miklós Mihály* dolgozatában (*A Nagyalföld szerepe a magyar hadtörténelemben*) is hangsúlyt kap. A szerző egyrészt a hajdúvárosok katonai jelentőségével cáfolja az elmaradottság „tévesen egysíkú képzetét” (160. old.), és azzal sem ért egyet, hogy a periférikus elhelyezkedés determinálná az Alföld társadalmilag és gazdaságilag hátrányos helyzetét. A periféria-helyzetet földrajzi fogalomként értelmezi, a centrum-frontier kapcsolatot pedig az Alföld egyedi fejlődésével hozza összefüggésbe (lásd a magyar tanyavilág kialakulását). Bár a szerző nem utal rá, fontos megjegyezni, hogy e sajátos településstruktúra a legújabb kutatások szerint egyáltalán nem az elmaradottság indikátora volt. Éppen ellenkezőleg: a nagyhatarú mezővárosok polgárai (például Debrecenben, Kecskeméten) a 16. századtól egyre jelentősebb szarvasmarhatartókká és -kereskedőkké váltak, így az Alföld országos viszonylatban is meghatározó szerepet játszott. (Lásd F. Romhányi Beatrix – Szilágyi Zsolt – Demeter Gábor: *A Magyar Királyság regionális különbségei a pápai tizedjegyzék készüléseinek idején*. Kézirat. Megjelenik a Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2022. évi kötetében.)

Kertész Róbert tanulmánya (*Szolnok ispánsági vára az interdiszciplináris kutatási módszerek tükrében*) betekintést enged abba a több mint tíz éve folyó munkába, mely során sikerült interdiszciplináris módszerekkel azonosítani és elkülöníteni a szolnoki vársziget 11. századi ispánsági várát és az 1550-es években épült palánkvárat. A szolnoki várszigetet körbeölelő Zagyva-medrek ismerete szintén nélkülözhetetlen volt a két erősség lokalizálásához. Az ehhez elvégzett talajmechanikai fúrások, az írott források adatai, a korábbi ásatások leletanyaga és a falak vizsgálata együttesen tették lehetővé a két vár alaprajzának és pontos helyének meghatározását. A szerző ezzel az eddigi bizonytalan, esetenként feltevésen alapuló megállapításokat saját eredményeivel tisztázta, elsőként mutatta fel igazolható, összefüggéseken alapuló válaszokat a témára vonatkozóan.

Fábián Borbála dolgozata (*Egy bácskai város borkereskedelme és szőlőművelése a 19. században. [A szőlőművelés és borkereskedelem hatásai Baja térszerkezetére]*) Baja 19. századi szőlőkultúráját és regionális jelentőségét vizsgálja kéziratos térképek, városi címjegyzékek, mezőgazdasági statisztikák, cégjegyzékek és mezővárosi végrendeletek felhasználásával. A szőlőtermés mennyiségéről kevés információ van, de a helyi borkereskedők számának csökkenése jól kivehető az adatokból. Ez utóbbi okát a szerző az 1880-as évek gazdasági visszaesésében és a helyi bor kedvezőtlen piaci

szerepében látja. Az „Összegzés” című utolsó bekezdés (226–228. old.) azonban okoz némi zavart a tanulmány felépítésében, mert a téma összefoglalása helyett újabb, röviden kibontott szempontok (a társadalmi élet, a kertkultúra és a szőlőkereskedelem későbbi helyzete) kapnak benne helyet.

Az idei konferenciát a szervezők tervei szerint több is követi, így várhatóan további tanulmánykötetek gazdagítják a Kárpát-medence történeti régióinak hazai irodalmát. A most bemutatott kiadvány a tanulmányok közérthető nyelvezete és a tematikai sokszínűség miatt nemcsak az Alföld kutatóinak, hanem a tájegység földrajza, történelme és társadalma iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönség számára is ajánlható.

Formai követelmények szerzőink számára

1. A kézirat terjedelme ne haladja meg a 40 000 leütést.
2. A kéziratot .rtf (rich text format) vagy .doc (Microsoft Word) formátumban, e-mailben vagy CD-n, valamint kinyomtatott formában kérjük a szerkesztőhöz eljuttatni. A tanulmány szövegéhez 1200–2000 karakternyi magyar, vagy angol és magyar nyelvű tartalmi kivonatot kérünk csatolni.
3. Könyvismertetés maximális terjedelme: 3000–4000 n.
4. A szövegközi kiemelésekhez *dőlt (italic)* betűt használjanak.
5. A hivatkozásokat lábjegyzetek formájában kérjük megadni, ne használjanak szövegközi jegyzeteket! A lábjegyzet formája: Vezetéknév Évszám: Oldalszám.
Pl. Balassa 1973: 59.
6. A tanulmányokhoz mellékelte ábrák, rajzok, fotók elkészítésénél vegyék figyelembe, hogy azok fekete-fehérben kerülnek a kötetbe. A fénykép rövidebb oldala maximum 9 cm legyen. A képek hátoldalán tüntessék fel azok sorszámát, valamint talpas nyíllal a helyes orientációt. A digitális képeket legalább 300 DPI felbontásban kérjük, tömörítetlen .TIFF, esetleg .JPG formátumban. Külön mellékeljenek képjegyzéket a sorszám, a pontos szövegközi hely, valamint a képaláírás feltüntetésével. A képaláírásban kérjük megadni a fotós (vagy rajzoló) nevét, és a fényképfelvétel helyét és idejét is. A kéziratokhoz mellékelte képek közlési jogának rendezése a publikáló szerző feladata.
7. A tanulmányhoz kérjük csatolni a szerző nevét, munkahelyének megnevezését, tudományos fokozatát, valamint – ha van – e-mail címét. Lehetőség szerint kérjük közölni a szerző azon telefonszámát is, ahol a szerkesztő elérheti.
8. Az irodalomjegyzék a tanulmány végén szerepeljen. Az irodalmi hivatkozásokat lábjegyzetben szerepeltessék. Azonos szerző ugyanabban az évben írt tanulmányát a, b, c betűkkel különítsék el. Az irodalomjegyzék formátuma a következő legyen:
 - 8.1 Önálló kötet esetében: VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám *Kötetcím*. Kiadási hely: Kiadó.
Pl. BALASSA Iván
1973 *Az eke és a szántás története Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
 - 8.2 Tanulmánygyűjtemény esetében: VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám Cím. In Szerkesztő: *Kötetcím*. Oldalszám. Kiadási hely: Kiadó.
Pl. ORTUTAY Gyula
1941 Népköltészet és műköltészet. In Eckhardt Sándor (szerk.): *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. 161–181. Budapest: A Budapesti Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Magyarságtudományi Intézete.
 - 8.3 Folyóirat esetében: VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám Cím. *Folyóiratcím* Évfolyam. Szám. Oldalszám.
Pl. LENGYEL Dénes
1982 Álmos vezér születésének mondája. *Ethnographia* XCIII. 2. 259–268.
9. Hol és milyen kutatási pályázat keretében készült a tanulmány.

Előfizetés

Magyarországon és külföldön előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága (1088 Budapest, Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, interneten (hirlapelofizetes@posta.hu) vagy faxon (+36-1-303-3440). Az éves előfizetés díja: 3500 forint. További információ: +36- 80/444-444. Az egyes lapszámok és a korábbi példányok – a Társaság egyéb kiadványaival együtt – megvásárolhatók vagy megrendelhetők a Magyar Néprajzi Társaság Titkárságán (1146 Budapest, Dózsa György út 35.) személyesen vagy interneten (neprajzitorsasag@gmail.com). A folyóirat korábbi évfolyamainak elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.arcanum.hu/ethnographia>.

Ethnographia is a peer-reviewed academic journal of the Hungarian Ethnographical Society since 1890. Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to the editor-in-chief (vigagyula@gmail.com). All contents of *Ethnographia* published between 1890 and 2008 are available in a digitized fulltext format with search options on the internet (<http://www2.arcanum.hu/ethnographia>). *Ethnographia* is distributed by the Hungarian Post Inc. (Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága; 1088 Budapest, Orczy square 1.). It can be subscribed at post offices, in e-mail (hirlapelofizetes@posta.hu) and by fax (+36–1–303–3440). Subscription fee for one year is 3500 HUF (including four numbers a year). Further information about subscription: +36–80–444–444. Current and previous copies of *Ethnographia* as well as other relevant publications can be purchased or ordered at the Secretariat of the Hungarian Ethnographical Society (1146 Budapest, Dózsa György street 35., neprajzitorsasag@gmail.com).

Ethnographia

Journal of the Hungarian Ethnographic Society

Vol. 134.

2023

No. 3.

Advisory Board:

ILDIKÓ LEHTINEN (Finland), JÓZSEF LISZKA (Slovakia), DZENI MADZHAROV (Bulgaria), VILMOS KESZEG (Romania), ISTVÁN SILLING (Serbia), GABRIELLA SCHUBERT (Germany), MÁTYÁS SZABÓ (Sweden)

Editorial Board:

ELEK BARTHA, ÁGNES FÜLEMILE, LAJOS KEMECSI, LÁSZLÓ KÓSA, IMOLA KÜLLÖS, TAMÁS MOHAY, ATTILA PALÁDI-KOVÁCS, FERENC POZSONY, ZSUZSA SZARVAS, GÁBOR VARGYAS

Editors:

GYULA VIGA – GÁBOR VERES

*Editorial Office Address: Museum of Ethnography, 1146 Budapest, Dózsa György út 35.
e-mail: vigagyula@gmail.com*

TABLE OF CONTENTS

Articles

- ZOLTÁN NAGY*: The Hungarian cooper, hooper and tubber craft in the 16th–18th centuries (Part 2) 423
- GÁBOR MÁTÉ, RÉKA KURUCZ, JUDIT FARKAS*: Forbidden, tolerated and supported places: Cross-sections of village migration processes in Baranya County during the Socialist period 442
- JUDIT BALATONYI*: Collective effervescence and reinterpretation(s) during the Covid-19 pandemic: Contemporary functions and meanings of marriage and wedding 467
- JÓZSEF BRAUER-BENKE*: Community and scholarly control: Changes in traditional zither types and playing techniques 490
- MÁTÉ POSTA*: Transformations of the European fretted zither in the 19th and 20th centuries (Part 1) 507
- ÉVA ZÁBRÁTZKY*: Grape-harvest festivities in Eger from the 19th century to the present 526
- JUDIT KNÉZY*: Fasting and sour tastes in the Bodrog area 543

Lectures of prize-winners of the Hungarian Ethnographic Society

- VILMOS TÁNCZOS*: Points of View for an Analysis of the Transformation of the Csíksomlyó Pilgrimage 554
- ORSOLYA GYÖNGYÖSSY*: Novelistic – Complicated – Extreme: Changes in Public Opinion during the 20th and 21th Centuries Regarding Antal Hegyi, a Parish Priest 574

Book Reviews 586